

ІСТОРІЯ України

УДК94(477)(075.3)
I-90

Авторський колектив:

І. О. Бурнейко, Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20. 03. 2017 р. № 417)**

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Сергій Григорович Водотика — доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Світлана Миронівна Мазак — учитель Черніївської загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. Тисменицької районної ради Івано-Франківської обл., учитель-методист.

Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В.

I-90 Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Тернопіль : Астон, 2017. — 296 с. : іл.

ISBN 978-966-308-688-0

Підручник з історії України для 9 класу відповідно до чинної програми з історії України подає навчальний матеріал курсу від кінця XVIII до початку XX ст.

Завдання для учнів, а також способи групування та подачі навчального матеріалу в підручнику передбачають можливість індивідуального підходу до організації навчального процесу на уроці. Залежно від специфіки теми повноцінними джерелами знань, поруч з базовим авторським текстом, служать цитати авторитетних дослідників минувшини, уривки з першоджерел, схеми і картосхеми, окремі зображення. В підручнику є завдання для актуалізації опорних знань і матеріал для синхронізації подій з історії України та всесвітньої історії. Методичний апарат підручника передбачає можливість поетапного закріплення опрацьованого матеріалу, спрямований на полегшення організації взаємодії учителя/вчительки та учнів на уроці й на підвищення ефективності самостійної роботи учнів з підручником.

УДК94(477)(075.3)

ISBN 978-966-308-688-0

© Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є., Наумчук О. В., 2017.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2017.

ЗМІСТ

§ 1. Вступ. Українські землі в добу модернізації.....	8
Розділ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII–в першій половині XIX ст.	
§ 2. Українські землі у системі міжнародних відносин.....	15
§ 3. Соціально-економічний розвиток.....	22
§ 4. Початок українського національного відродження.....	29
§ 5. Масонство, декабристський та польський рухи на території України.....	36
§ 6. Соціальні протести. Суспільно-політичний рух. Кирило-Мефодіївське товариство (братство).....	43
§ 7. Практичне заняття № 1.....	50
Розділ II. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII–в першій половині XIX ст.	
§ 8. Політичне та соціально-економічне становище українських земель Австрійської імперії.....	57
§ 9. Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях.....	63
§ 10. Європейська революція 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях.....	70
§ 11. Практичне заняття № 2.....	77
Розділ III. Культура України кінця XVIII–першої половини XIX ст.	
§ 12. Умови розвитку культури. Освіта. Наука.....	83
§ 13. Література, театр, музика.....	90
§ 14. Архітектура, скульптура, живопис.....	96
§ 15. Практична робота № 3.....	103
Розділ IV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.	
§ 16. Кримська (Східна) війна 1853–1856 рр. на українських землях.....	109
§ 17. Селянська реформа 1861 р. Сільське господарство у пореформений період.....	115
§ 18. Реформи 60-х–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії та їхній вплив на українські землі.....	121
§ 19. Промисловість, торгівля, міста у пореформений період.....	127
§ 20. Громадівський рух у суспільно-політичних умовах третьої чверті XIX ст.....	134
§ 21. Суспільно-політичні рухи в останній чверті XIX ст.	143
§ 22. Практична робота № 4.....	150

Розділ V. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

§ 23. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.	156
§ 24. Москвофіли і народовці.....	163
§ 25. Національні рухи на західноукраїнських землях у 1880-х–1890-х рр.	170
§ 26. Політизація національного руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст.	177
§ 27. Практичне заняття № 5.....	184

Розділ VI. Українські землі у складі Російської імперії на початку XX ст.

§ 28. Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст.....	191
§ 29. Суспільно-політичне життя Наддніпрянщини на початку XX ст.....	198
§ 30. Події революції 1905–1907 рр. в Україні.	205
§ 31. Столипінська аграрна реформа. Суспільно-політичне життя у 1907–1914 рр.	212
§ 32. Практичне заняття № 6.....	219

Розділ VII. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку XX ст.

§ 33. Економічне становище західноукраїнських земель на початку XX ст.	224
§ 34. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях початку XX ст.	230
§ 35. Радикалізація українського руху на початку XX ст. Діяльність УГКЦ.	237
§ 36. Практичне заняття № 7.....	243

Розділ VIII. Культура України в середині XIX–на початку XX ст.

§ 37. Освіта і наука на українських землях другої половини XIX–початку XX ст.	248
§ 38. Особливості розвитку культурного життя. Література, український професійний театр, музика.....	256
§ 39. Живопис. Архітектура. Міський та сільський простір.	264
§ 40. Практичне заняття № 8.....	273
§ 41. Узагальнення та систематизація.....	278
Словник понять і термінів.....	284
Добірка джерел цікавої інформації.....	288
Особистості (іменний покажчик).....	289
Перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, обов'язкових для розпізнавання.....	291
Вплив науково-технічної революції на життя українців.....	294

Ознайомлення з підручником

Шановні дев'ятикласники та учителі історії України пропонуємо вам підручник, мета якого — забезпечити високий рівень співпраці учителів та учнів з дослідження минулого нашої Батьківщини XIX–початку XX ст.

Зверніть увагу, що кожен теоретичний параграф підручника складається лише з трьох пунктів. При цьому на початку кожного пункту під стилізованою кольоровою «хмариною» розміщено базову інформацію. Вона написана в зручному для розуміння стилі й містить найсуттєвіші факти про історичні події, явища, поняття і людей, які творили історію України протягом згаданого періоду.

Ганна Хлібовська

2. Початок промислового перевороту.

Переробку сировини та виготовлення із неї товарів називають промисловістю. До 30-х рр. XIX ст. більшість промислових підприємств становили мануфактури...

Народна мудрість свідчить: «Добрий початок — половина справи». Щоб легше було вивчати новий матеріал, спочатку доцільно пригадати те з вивченого, що пов'язане з новою темою. Зрозуміти, що саме варто пригадати, вам допоможуть запитання, розміщені відразу під назвою параграфа. Крім того, під запитаннями вміщено рубрику «Упродовж уроку» з творчим завданням до параграфа. А з іншого боку, народ стверджує: «Кінець — ділу вінець». Для кращого запам'ятовування дуже важливо закріпити вивчений матеріал, повторивши його. Зробіть це, скориставшись рубрикою «Підсумуйте свої знання», розміщеною у кінці параграфа. А рубрика «Коли в Україні...» допоможе синхронізувати події з минулого України та інших країн світу в XIX–на початку XX ст.

Марія Крижановська

§ 5 Масонство, декабристський та польський рухи на території України.

- ✓ Що таке Просвітництво?
- ✓ Чому розпочалася французька революція кінця XVIII ст.?
- ✓ Як діяла Російська армія після втечі Наполеона з Росії 1812 р.?

Упродовж уроку з'ясуйте, які результати для України мали суспільно-політичні рухи першої третини XIX ст.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1821 р. — створення таємної організації «Малоросійське товариство».
  - 1822 р. — указ Олександра I про заборону масонських лож і таємних товариств.

Для поглибленого вивчення теми параграфу та успішнішої підготовки до ДПА і ЗНО після базової інформації в параграфах можуть бути вміщені такі рубрики як «Попрацюйте з картою», «Детальніше про...», «Імперське законодавство», «Жінка в історії», «Активна життєва позиція», «Історія в цифрах».

Оксана Наумук

9 4 1 Історія в цифрах **5 3**

Жінка в історії
Ганна Барвінок

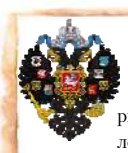

**Детальніше про...
власність Азовського
козацького війська**

Напередодні скасування Азовське козацьке військо мало 1699 кам'яних і 4 дерев'яних будинки, 49 млинів та вітряків, 2 інструментальних заводи, 2 рибних заводи, 15144 голови домашніх тварин і 2 церкви.

**Активна життєва позиція
Тарас Шевченко (1814–1861)**

**Імперське
законодавство**

Усі таємні товариства, як то: Масонські ложі чи інші, повинні бути закриті...

Професійні історики під час дослідження минулого вивчають праці інших дослідників та першоджерела. Цитати дослідників та уривки першоджерел у вашому підручнику подані завжди під кольоровою смужкою. Історики, досліджуючи минуле, ставлять перед собою питання і завдання, які потім вирішують. Подібні завдання ви побачите нижче цитат дослідників або уривків першоджерел під кольоровими рисками. Завдання, позначені зірочкою, — підвищеної складності. І пам'ятайте: ви маєте право на власний погляд з різних історичних питань, але при цьому повинні бути готовими його аргументовано захищати.

Ігор Бурнейко

**Із листа Наполеона I Бонапарта перському шахові
30 березня 1805 року:**

«...ще існують на землі імперії... де людина з народження неспокійна, захланна і заздрісна. Втомившись од своїх пустель, росіяни зазіхають на найласіші частини Османської держави. Англіїці... утверджують своє панування в Індії...»

1. На основі документа спрогнозуйте воєнні плани Наполеона Бонапарта.

*Віримо у ваш успіх!
Авторський колектив підручника.*

Шановні колеги, пропонуємо вашій увазі проект, який ви, за бажанням, можете реалізувати під час вивчення тем «Наш край ...», що передбачені програмою наприкінці III, V та VIII розділів.

Проект «Мій край моїми очима»

Тема. Наш край ____ (хронологічні межі)_____.

Мета. Дослідити специфіку соціального поступу населення краю; з'ясувати, які історичні події, явища і процеси відбувалися на його території; дізнатись, які мистецькі пам'ятки є в рідному селі/місті, які земляки збагатили національну та світову культуру; змоделювати повсякденне життя мешканців краю в минулому.

Хід заняття

Завдання 1. Для підготовки проекту об'єднайтеся в групи за інтересами: «Політики», «Економісти», «Мистецтвознавці», «Етнографи».

Завдання 2. Виконайте завдання в групах.

«Політики» 1. Дослідіть, чи існувало ваше село/місто у відповідному часі. До якої держави воно належало? Які у ньому діяли органи управління? Чи пов'язане воно з битвами, повстаннями того часу? З якими саме? 2. Складіть історичну довідку «Моє село/місто і мої земляки у ... ст.». 3. Доповніть довідку історичною картою свого регіону в цей час. Позначте на ній свій населений пункт. Вам стануть у нагоді карти підручника з відповідного розділу.

«Економісти» 1. Дослідіть, на які соціальні верстви поділялося населення вашого краю у відповідному часі. Представники яких національностей тут жили? 2. З'ясуйте, які ремесла, промисли розвивались у вашому краї. Які знаряддя праці були поширені? Чи відбувались ярмарки? Якщо так, то чим тут торгували? 3. Підготуйте буклет «Соціально-економічний розвиток нашого села/міста».

«Мистецтвознавці» 1. Дослідіть, чи є у селі/місті пам'ятки архітектури відповідного часу. Які саме? Чи збереглися інші мистецькі пам'ятки того часу (ікони, картини, музичні інструменти тощо)? Де вони зберігаються? 2. Дізнайтеся, де можна було здобути освіту. Чи усі мали право навчатися? 3. Підготуйте плакат «Культура рідного краю та її творці».

«Етнографи» 1. Дослідіть, як виглядало житло мешканців села/міста у відповідному часі. Чим харчувалися в будні й на свята? Яким був посуд? Як виглядало тогочасне вбрання? На яких сімейних цінностях виховували дітей? Якою була роль жінки у сім'ї та суспільстві? 2. Підготуйте віртуальну екскурсію «Українська родина».

Джерела інформації: бібліотека, Інтернет-ресурси, місцевий краєзнавчий музей, вулиці вашого села/міста (зверніть увагу на назви вулиць. Чи пов'язані вони з діями або подіями того часу? Спостереження запишіть), ваші учителі історії.

Завдання 3. Виконайте презентацію своїх проектів перед учнями класу.

Бажаємо успіху!

§ 1 Вступ. Українські землі в добу модернізації.

- ✓ До яких держав увійшли українські землі наприкінці XVIII ст.?
- ✓ Як 1764 р. та 1775 р. пов'язані з історією української державності?
- ✓ Поясніть значення термінів «абсолютизм» та «кріпосництво».

Упродовж уроку з'ясуйте особливості розвитку України в добу модернізації.

1. Доба модернізації і національного відродження в Європі.

Визначальною рисою розвитку людства у XIX ст. стала **модернізація** (оновлення), що охоплювала всі сторони життя людей. В економіці відбувся **промисловий переворот**: перехід від ручного до машинного виробництва. Виникли **нові соціальні групи**: **промислова буржуазія** (підприємці) та вільно наймані **робітники**, зросла чисельність **інтелігенції** (осіб інтелектуальної праці). **Зміни торкнулись і політичного життя**: у багатьох європейських країнах утвердилися конституційні монархії або республіки. Упродовж XIX ст. відбулися **зміни у житті та побуті людей**: виникли нові види транспорту, електричне освітлення, телефон, телеграф, кінематограф, поліпшилося медичне обслуговування, зріс освітній рівень населення.

Одночасно з модернізацією в Європі відбувалися процеси **національного відродження** — пробудження національної самосвідомості народів. XIX ст. — це час формування **націй**, тобто великих груп людей, пов'язаних спільною територією, економічними зв'язками, мовою, культурою, національним характером.

Упродовж XIX ст. українські землі належали до Російської й Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперій. Імперські уряди намагалися проводити щодо українських територій **колонізаційну політику**: чинили перепони розвитку української економіки й культури, сприяли денаціоналізації та перетворенню українських земель на ринок збуту своїх товарів і джерело сировини й дешевої робочої сили. Негативно впливали на суспільне життя українців характерні для обох імперій **абсолютизм і залежність селян від землевласників**. Тому перехід від аграрного до індустріального суспільства на українських землях відбувався пізніше та повільніше. Однак, незважаючи на перешкоди, тут розгорталися модернізаційні процеси, які суттєво вплинули на українське національне відродження.

1. Які зміни відбулися в економіці та політиці в добу модернізації?
2. Що називають національним відродженням?
3. Чому модернізаційні процеси на українських землях відбувалися повільніше?

Детальніше про...

поняття, що характеризують імперську колоніальну політику
Уніфікація — зведення різноманітних проявів життя в різних національних районах держави до єдиних зразків, які затвердила імперська влада.

Бюрократизація — посилення ролі чиновників, за допомогою яких імперські уряди управляли населенням, позбавляючи його будь-яких елементів самоврядування.

Денаціоналізація — насадження мови панівної нації, поглинання національних культур культурою імперської нації.

2. Українські землі в складі Російської й Австрійської імперій.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі, російсько-турецьких війн, ліквідації Гетьманщини й Запорозької Січі українські землі потрапили до складу **Російської й Австрійської імперій**. В історії України розпочалась імперська доба, яка тривала з кінця XVIII ст. до 1917 року.

До Російської імперії належали чотири історико-географічних регіони України: **Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь**. Усі ці землі прийнято називати **Наддніпряниною**. На них поширювався територіально-адміністративний устрій Російської імперії. Отож було створено **три генерал-губернаторства: Київське** — з Київської, Волинської та Подільської губерній; **Малоросійське** — з Чернігівської, Полтавської та Слобідсько-Української (з 1835 р. — Харківської) губерній; **Новоросійсько-Бессарабське** — з Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній та Бессарабської області (див. карту). Губернії поділялися на **повіти**. Відтак генерал-губернаторствами керували **генерал-губернатори**, які мали майже необмежену владу; губерніями — **цивільні губернатори**. Як перших, так і других призначав та звільняв імператор. Повітами управляли **капітан-справники**.

До Австрійської імперії були передані **Галичина, Буковина, Закарпаття**. Західноукраїнські землі належали до різних адміністративних одиниць держави. Галичина входила до Королівства **Галичини і Лодомерії** з центром у **Львові** й поділялася на округи — **дистрикти**. До 1848 р. адміністрацію краю очолював **губернатор**. Органом крайового самоуправління був **сейм**, де засідали представники шляхти і вищого духовенства. У 1786 р. до Королівства Галичини і Лодомерії на правах автономного краю увійшла **Буковина**. Її адміністративним центром стало м. **Чернівці**, в якому утворили окружне управління на чолі зі старостою. **Закарпаття** належало до угорської частини імперії і не було окремою адміністративною одиницею, а поділялося на **жупи (комітати)**, котрі очолювали жупани. Імперські уряди **не враховували географію розселення українців**, відтак значна їх частина проживала поза межами утвердженого в імперіях територіально-адміністративного поділу українських земель.

Українці
Буковини

1. Який період в історії України називають імперською добою і чому?
2. Назвіть адміністративно-територіальні одиниці підросійської частини України.
3. Назвіть адміністративно-територіальні одиниці підавстрійської частини України.

Попрацюйте з картою «Українські землі на початку XIX ст.»

1. Спираючись на інформацію параграфу, візуально окресліть території українських генерал-губернаторств; * висловіть припущення, чому не вказано адміністративний центр Закарпаття.

3. Населення: соціальний, національний склад. Село. Міста та містечка.

Упродовж XIX ст. на українських землях спостерігалось **демографічне піднесення** (зростання чисельності населення). Однак соціальна структура зазнала незначних змін. Населення за станом ознакою поділялося на **поміщиків (дідичів), духовенство, міщан і селян**. Наймасовішою соціальною групою у Наддніпрянщині були **селяни**, становище яких різнилося залежно від регіону. Проте більшість із них залишалася кріпаками. На західноукраїнських землях селяни становили також більшість жителів. Із розгортанням модернізаційних процесів ускладнилася соціальна структура населення: зростає чисельність **робітників, підприємців, торгівців, чиновників та інтелігенції**.

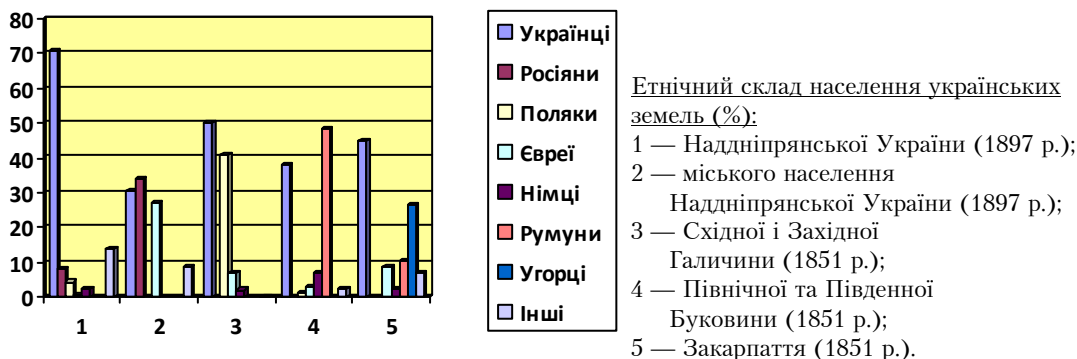
Українське суспільство складалось із представників різних народів і релігій. Наприкінці XIX ст. майже **три чверті населення становили етнічні українці**. Але поряд з ними проживали чимало росіян, поляків, євреїв, німців, кримських татар та інших народів. Найбільший природний приріст

спостерігався у євреїв, які жили тут здавна. У **1791 р.** російський уряд визначив «**смугу осілості**» — територію для компактного проживання євреїв, за межами якої їм заборонено селитися. **Неукраїнські етнічні групи** в Україні зосереджувалися переважно у містах та промислових селищах. Вони були зайняті у промисловості й торгівлі. Сільське господарство традиційно залишалося сферою діяльності здебільшого українського населення.

Розвиток промисловості та ринкових відносин спричинив виникнення нових **міст** як промислових центрів та зростання чисельності населення в уже наявних. При цьому значну роль у виникненні нових міст відіграло залізничне будівництво, що розгорнулося в Україні з 60-х років XIX ст. Наприкінці XIX ст. у Наддніпрянщині було 130 міст, з-поміж яких найбільші — **Одеса** (405 тис. жителів), **Київ** (247 тис.), **Харків** (174 тис.), **Катеринослав** (113 тис.). На західноукраїнських землях найбільшими містами були **Львів** (206 тис. мешканців) та **Чернівці** (87 тис.), проте у містечках краю проживало зазвичай менш як по 10 тис. мешканців. Великі міста були науковими і культурними центрами. **Отже, модернізаційні процеси на українських землях упродовж XIX–початку XX ст. відбувалися в руслі загальноєвропейських тенденцій** (з окремими відмінностями на західноукраїнських землях і в Наддніпрянщині) **та суттєво змінили життя населення.**

1. Яких змін зазнала соціальна структура українського суспільства?
2. Як називалася територія, котру російський уряд визначив євреям для їхнього заселення?
3. Які міста були найбільшими в Західній і Наддніпрянській Україні?

9 4 1 **Історія в цифрах.** 5 3 8

Дослідник про смугу осілості єврейського народу,
Володимир Волковинський (*український історик*):

«**Смуга осілості**» — територія компактного проживання євреїв у Росії, яку царський уряд визначив з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту

російського підприємництва від єврейської конкуренції... Вперше «смуга осілості» була встановлена відповідно до указу (*Катерини II*) 1791 р. Вона охопила Катеринославську, Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Таврійську, Чернігівську, Полтавську (*губернії*)... За Миколи I євреї були обмежені у праві проживання в містах, їм не дозволяли селитись у Києві, Миколаєві, Севастополі та в козацьких і державних селах Полтавщини. На початку XX ст. «смуга осілості» залишалась, але багато євреїв мешкали вже за її межами. Проіснувала до 1917».

Герб роду Романових

1. Що, на думку дослідника, призвело до створення смуги?

Коли в Україні були втрачені всі ознаки автономії, ...

у Північній Америці 13 британських колоній розпочали боротьбу проти колоніального визиску Британії.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

— **кінець XVIII ст. – 1914 р.** — доба модернізації і національного відродження в Європі.

2. Поясніть значення понять: *модернізація, національне відродження, «смуга осілості», губернія, генерал-губернаторство.*

3. Підготуйте повідомлення на тему «Модернізація в українському суспільстві».

4. Скориставшись схемою, складіть розповідь про адміністративно-територіальний устрій українських земель, підлеглих Російській і Австрійській імперіям.

Російська імперія			
Київське генерал-губернаторство	Малоросійське генерал-губернаторство	Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство	
Київська, Волинська, Подільська губернії	Чернігівська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. — Харківська) губернії	Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область	
Правобережжя	Лівобережжя	Слобожанщина	Південь

Австрійська імперія		
Королівство Галичини і Лодомерії		Угорське королівство
12 дистриктів Східної Галичини	Буковинський округ	Жупи (комітати) Закарпаття: Угочанський, Марамароський, Берегівський, Ужанський
Східна Галичина	Північна Буковина	Закарпаття

РОЗДІЛ І.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII–В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

- **учитися** показувати на карті території українських земель кінця XVIII–першої половини XIX ст., місця діяльності політичних і національно-культурних організацій, території, охоплені соціальними протестами;
- **характеризувати** політичний та соціально-економічний стан українських земель, особливості промислового перевороту, діяльність Кирило-Мефодіївського братства, етапи українського національного відродження;
- **висловлювати** судження щодо діяльності І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, У. Кармалюка;
- **визначати** основні наслідки соціально-економічної політики імперії щодо України, роль загальноросійських і польських визвольних рухів та їх вплив на Україну;
- **пояснювати** вплив промислового перевороту на соціально-економічний розвиток України, значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства для розвитку національного руху;
- **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «Задунайська Січ», «Азовське козацьке військо», «Кубанське козацьке військо», «промисловий переворот».
- **вивчати** дати прилучення українських земель до імперії, подій першого етапу українського національного відродження.

§ 2 Українські землі у системі міжнародних відносин.

- ✓ Які наслідки мали російсько-турецькі війни XVIII ст.?
- ✓ Як склалася доля запорозьких козаків після 1775 р.?
- ✓ Яким державам належали українські землі на початку XIX ст.?

Упродовж уроку з'ясуйте: Україна була суб'єктом чи об'єктом міжнародних відносин.

1. Загальний огляд міжнародних відносин у Європі початку XIX ст.

На початку XIX століття українські землі опинились у вирі бурхливих подій європейської історії. Тривала **боротьба коаліцій (об'єднань) європейських держав із наполеонівською Францією**. Учасники антифранцузької коаліції — Австрійська та Російська імперії — володіли українськими землями. Не з власної волі **український народ втягувався у велику війну**.

Водночас на початку XIX ст. накопичилося **багато протиріч** між Російською та Османською імперіями. **Російська імперія** намагалася закріпитися на узбережжі Чорного й Азовського морів і забезпечити собі вихід до Середземного моря через протоки Босфор та Дарданелли, які контролювала Туреччина. Натомість **Османська імперія** прагнула утримати позиції у регіоні та повернути свої колишні володіння на північному узбережжі Чорного й Азовського морів. Окрім того, **Росія була супротивником наполеонівської Франції, а Туреччина — її союзником**.

Відтак, перша третина XIX ст. ознаменувалася трьома великими конфліктами, які безпосередньо торкнулись України. Ними стали **російсько-турецька війна 1806–1812 рр., французько-російська війна 1812 р. та російсько-турецька війна 1828–1829 років**.

1. Які події початку XIX ст. визначали європейську історію?
2. Чому між Російською та Османською імперіями виникли протиріччя?
3. У які міжнародні конфлікти першої третини XIX ст. були втягнуті жителі українських земель?

Детальніше про...

прилучення українських земель до Російської імперії

У результаті російсько-турецьких війн останньої чверті XVIII ст. до Росії відійшли території між Дніпром і Південним Бугом — у **1774 р.**, Крим — **1783 р.**, землі між Південним Бугом та Дністром — у **1791 році**.

За другим поділом Речі Посполитої **1793 р.** до Росії відійшли Київщина, Брацлавщина, Поділля, частина Волині. У результаті третього поділу **1795 р.** Росія поширила владу на Західну Волинь.

Наполеон Бонапарт та Олександр I у Тільзиті (нині м. Советськ у Калінінградській обл. Росії) розглядають карту Європи

Із листа Наполеона Бонапарта

перському шахові 30 березня 1805 року:

«... ще існують на землі імперії... де людина з народження неспокійна, захланна і заздрісна. Втомившись од своїх пустель, росіяни зазіхають на найласіші частини Османської держави. Англіїці... утверджують своє панування в Індії, яке день у день стає дедалі страшнішим. Це ті держави, яких слід стерегтись і боятись...»

1. На основі документа спрогнозуйте воєнні плани Наполеона Бонапарта.
2. Розгляньте ілюстрацію поруч документа. З якою метою правителі Франції та Росії розглядали карту Європи?

2. Україна у російських війнах першої третини XIX ст.

Початок російсько-турецької війни у **1806 р.** перетворив територію України на **близький тил і базу постачання російської армії**. В українських губерніях було створене народне ополчення. Українських селян зобов'язали постачати для армії волів і коней, продовольство й фураж (корм для тварин), вози та інші необхідні речі. **Війна прокотилася землями Південної Бессарабії**, де жили переважно українці. При цьому на боці росіян виступили **чорноморські козаки**, а по інший бік фронту воювали **задунайські козаки**. Війна завершилася перемогою Росії. За умовами **Бухарестського мирного договору 1812 р.** до Росії відійшло межиріччя Дністра і Прута — **Бессарабія**. Три її повіти — **Хотинський, Ізмаїльський та Аккерманський** — заселяли українці. Бессарабію приєднали до **Новоросійського генерал-губернаторства**.

Французько-російська війна **1812 р.** була зумовлена суперництвом на міжнародній арені французького імператора Наполеона Бонапарта та російського — Олександра I. Наступ наполеонівської армії розпочався у **червні 1812 року**. В Україні бойові дії тривали тільки **на Волині**. Перед загрозою поразки російський імператор **Олександр I відновив козацьке військо**, яке обіцяв зберегти і після війни. Також було **створено народне ополчення**, куди вступали переважно кріпаки, сподіваючись отримати свободу. Французькі війська зазнали поразки. Підсумки наполеонівських війн оформив **Віденський конгрес 1814–1815 років**. До Російської імперії відійшла територія Королівства (Царства) Польського з **Холмщиною, Підляшшям, Надсянням**, які заселяли українці.

Російсько-турецька війна **1828–1829 рр.** не торкнулась українських земель, але українці брали в ній безпосередню участь. На бік Росії перейшли

козаки Задунайської Січі. Туреччина зазнала поразки. Згідно з умовами **Адріанопольського договору 1829 р.**, до Росії відійшло **гірло Дунаю та східне узбережжя Чорного моря.**

1. Як Росія використала українські ресурси у війні з Туреччиною?
2. Як французько-російська війна вплинула на життя українців?
3. Що передбачав Адріанопольський мирний договір 1829 року?

Олександр I – російський імператор у 1801–1825 роках

Дослідник про участь українців у війні 1806–1812 рр.

Василь Верига (українсько-канадський історик):

«...*(в Україні)* було проведене «ополчення», тобто мобілізація до війська у Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Кожна з тих губерній мусила доставити по кілька тисяч «ополченців», відриваючи їх від... сільськогосподарської праці. Крім того, на Лівобережжі зреквізовано (*вилучено*) понад шість тисяч возів, близько сім тисяч пар волів, понад тисячу коней та ще й чотири тисячі погоничів».

1. Доведіть чи спростуйте думку: «Тягар російсько-турецької війни ліг на плечі українців».

1. Користуючись схемою, складіть розповідь про участь українців у французько-російській війні.

Попрацюйте з картою «Російські війни і Україна в першій третині XIX ст.»

1. За допомогою карти з'ясуйте, як російські війни першої третини XIX ст. були пов'язані з українськими землями.

3. Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі.

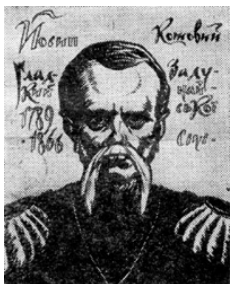
Після зруйнування Нової Січі (1775 р.) частина козаків переселилась у турецькі володіння. Там вони заснували **Задунайську Січ**. На загальній військовій раді задунайці, як колись запорожці, обирали кошову старшину, займалися хліборобством, скотарством, полюванням, рибальством, але мушили здійснювати каральні походи проти слов'янських народів, які повставали проти турецької влади. З початком російсько-турецької війни 1828–1829 рр. частина козаків на чолі з кошовим отаманом **Задунайської Січі Йосипом Гладким** перейшла на бік російської армії. З них Російська імперія

сформувала **Окреме Запорозьке військо (1828–1832 рр.)**. Воно зберігало традиційний поділ на курені та право внутрішнього самоуправління. Козаків, які залишились у Задунайській Січі, турки вирізали, а січові укріплення зруйнували. Так у **1828 р.** було ліквідовано **Задунайську Січ**.

У **1832 р.** Окреме Запорозьке військо перейменували в **Азовське козацьке військо**, оскільки козаків було поселено на узбережжі Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем. Азовці охороняли переправу на річці Берді й патрулювали північно-східне узбережжя Чорного моря. Займалися сільським господарством, бджільництвом, рибалили. З 1850-х років російський уряд розпочав примусове переселення азовців на Кубань, що призвело до козацького повстання. Російські війська жорстоко придушили опір азовців. Згідно з **імператорським указом 1864 року Азовське козацьке військо було скасовано**, а козаків переведено у селянський стан. Клейноди, зброю і флотилію передано **Кубанському козацькому війську**.

Кубанське козацьке військо офіційно було утворено **1860 р.** на базі Чорноморського козацького війська, яке було переселено в долину р. Кубань наприкінці XVIII століття. Очолював Кубанське козацьке військо **наказний отаман**, якого призначав російський імператор. Адміністративним центром **Кубанської області** стало м. **Катеринодар**. Кубанські козаки користувалися українською мовою та зберігали давні українські традиції.

1. Назвіть хронологічні межі існування Задунайської Січі. Чому вона була ліквідована?
2. Коли і де існувало Азовське козацьке військо?
3. Коли було створено Кубанське козацьке військо?

Кошовий отаман
Задунайської Січі,
про якого йдеться у пісні.

Українська народна пісня

Ой крикнула лебедочка, із степу летючи,
Заплакав наш кошовий, од цариці йдучи:
«Великий світ, миле браття, нема де прожити,
Заприсягніть турчинові на 130 год жити.
За все добре, миле браття, під турком жити,
Тільки одно неприємно, що нашу віру бити...»

1. Яку причину переходу козаків Задунайської Січі на бік Російської імперії відображено у пісні?
2. Назвіть ім'я кошового отамана, зображеного на ілюстрації.

Детальніше про...

власність Азовського козацького війська

Напередодні скасування Азовське козацьке військо мало 1699 ка-м'яних і 4 дерев'яних будинки, 49 млинів та вітряків, 2 інструментальних заводи, 2 рибних заводи, 15144 голови домашніх тварин і 2 церкви.

Дослідниця про причини ліквідації Азовського козацького війська та переселення азовців на Кубань.

Людмила Маленко (український історик):

... Азовське військо уособлювало військову, суспільну та господарську традицію Запорозжя на українських землях. (Ці фактори) розглядалися... як недопустимий взірець вільнолюбивих змагань українського народу.»

герба Йосипа
Гладкого

1. Порівняйте думку історика Л. Маленко зі змістом рубрики «Детальніше про...». Що було визначальним для імперського уряду у прийнятті рішення про скасування Азовського козацького війська?

Дослідник про причини утворення Кубанського козачого війська 1860 року

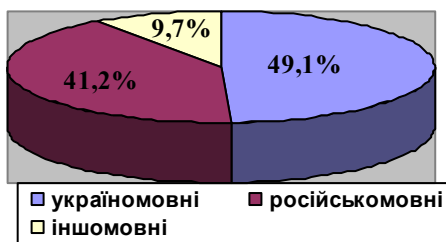
Дмитро Білий (український історик):

«...за рахунок об'єднання колишнього Чорноморського козачого війська, яке складалося з українців, з частиною колишнього (Кавказького) лінійного козачого війська, в якому переважали росіяни, ...(царський уряд прагнув) активізувати серед українців-чорноморців процеси русифікації та ліквідувати сильні традиції автономізму...»

1. Проаналізуйте текст документа та інформацію з діаграм. Чи вдалося імперському урядові на кінець XIX ст. досягти бажаного результату?
- 2.* Розгляньте світлину, що поруч документа. В якому із зображених козаків можна розпізнати українця і завдяки чому?

9 4 1 Історія в цифрах 5 3 8

Мовний склад населення Кубані за переписом 1897 року
(загальна чисельність — 1 млн. 919 тис. осіб)

Коли в Україні козаки Задунайської Січі перейшли у російське підданство,...

у Канаді відбулася перша Королівська регата — спортивне змагання-перегони на вітрильних суднах чи веслах.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- 1806–1812 рр. — російсько-турецька війна; приєднання до Росії Бессарабії;
- 1812 р. — французько-російська війна; приєднання до Росії Королівства (Царства) Польського;
- 1828 р. — ліквідація Задунайської Січі;
- 1828–1829 рр. — російсько-турецька війна; приєднання до Росії гирла Дунаю та східного узбережжя Чорного моря;
- 1860 р. — утворення Кубанського козацького війська.

2. Поясніть значення понять: *Задунайська Січ*, *Азовське козацьке військо*, *Кубанське козацьке військо*.

3. Підготуйте повідомлення «Йосип Гладкий — останній отаман Задунайської Січі».

4. Визначте, які події відображає діаграма. Дайте назву діаграмі та її частинам. На основі діаграми складіть розповідь про участь України у військових кампаніях Росії.

Вояки армії Наполеона I Бонапарта

Вояки Російської імперії

Вояки Османської імперії

§ 3

Соціально-економічний розвиток.

- ✓ Кого і чому називали кріпаками?
- ✓ Що називають ремісничим цехом, а що — мануфактурою?
- ✓ Як відбувалася колонізація Півдня України наприкінці XVIII ст.?

Упродовж уроку доберіть факти, що свідчать про суттєві зміни в економічному житті України у 1-й половині XIX ст.

1. Аграрний характер економіки. Кріпацтво.

Наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст. в економіці українських земель продовжував переважати **аграрний сектор**: більшість населення була зайнята у сільському господарстві. Як і раніше, діяла **кріпосницька система**, проте поміщицьке землеволодіння переживало **кризу**: багато поміщицьких господарств розорялося через застарілі методи господарювання та неефективне використання прибутків. Щоб уникнути розорення, частина поміщиків вирішили покращити свої господарства якісно. Для цього вони почали використовувати вільнонайманих робітників; сільськогосподарські машини: сіялки, віялки, молотарки; застосовувати добрива; вирощувати технічні культури: **тютюн, льон, цукрові буряки** та ін. Такий спосіб розвитку господарства називається **інтенсивним**.

Проте переважна більшість поміщиків через необізнаність, небажання витрачати кошти на нові знаряддя праці й традиційність поглядів намагалися підвищити прибутки, примушуючи кріпаків більше працювати та відбираючи у селян землю. Такий спосіб господарювання називають **екстенсивним**. На початку XIX ст. у Російській імперії діяв закон, який обмежував панщину трьома днями, однак землевласники запровадили **уроки** — обсяг робіт, що поміщик визначав на один день, але реально селянин міг виконати його лише за два-три дні, та **місячину** — щоденну панщину за місячну норму харчів для селянина, котрий втратив земельний наділ.

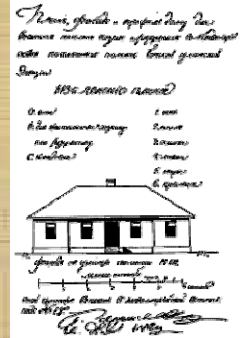
Щоб зекономити державні кошти на утримання армії, у **1817 р.** були створені **військові поселення**: частину державних селян Слобідської, Центральної та Південної України перетворили на військових поселенців і змусили одночасно нести військову службу й виконувати сільськогосподарські роботи. Життя селян-воїнів було розписано погодинно. А важка польова праця почергово змінювалася не легшою військовою муштрою.

1. Яким чином частина поміщиків намагалась уникнути розорення?
2. Що було перешкодою на шляху звільнення селян від кріпацтва?
3. Коли й чому в Україні були створені військові поселення?

Детальніше про...

життя військових поселенців

Військовим поселенцям не так допікала справді тяжка експлуатація, як дріб'язкова регламентація їхнього приватного життя, майже як у казармі. Для них навіть будували своєрідні казарми, розраховані на спільне проживання чотирьох сімей. Одружитися військовий поселенець міг тільки з дозволу начальства, а корів мав доїти за командою капрала. За будь-який непослух поселян, навіть жінок, жорстко карали різками, штрафували. Такий найжахливіший вид рабства (саме так оцінювали життя військових поселенців дослідники) викликав часті бунти.

Креслення будинку військових поселенців

1. Що спільного та відмінного між військовими поселенцями і козаками?

Детальніше про...

спроби держави врегулювати відносини селян і поміщиків

Оприлюднення указу про вільних хліборобів

Упродовж першої половини XIX ст. царський уряд здійснив кілька спроб покращити життя селян, щоби зменшити суспільну напругу й запобігти селянським заворушенням. У **1803 році** був виданий указ про «**вільних хліборобів**», який дозволяв звільняти від кріпацтва селян із землею за викуп подинці або ж цілими селами — за спільною згодою поміщиків і селян. Проте власники маєтків не бажали втрачати селян, а селяни, які намагалися звільнитися, часто не мали коштів, щоб заплатити за свій викуп поміщикам. У **1842 р.** було прийнято «**Положення про зобов'язаних селян**», відповідно до якого поміщик міг звільнити селянина в обмін на зобов'язання останнього сплачувати йому оброк чи обробляти поля. Уклавши договір, поміщик не мав права його розірвати та відібрати землю або змінити розмір оброку. Положення було добрим, але укласти його міг тільки землевласник за власним бажанням, тому воно особливо не поширилось. У **1847–1848 рр.** на Правобережжі було запроваджено «**Інвентарні правила**». Ними визначено розміри селянських наділів і розміри повинностей, які за них мали відробляти селяни. Погодившись на «Інвентарні правила», обидві сторони вже не могли їх змінити.

2. Початок промислового перевороту.

Переробку сировини та виготовлення з неї товарів називають промисловістю. До 30-х рр. XIX ст. більшість промислових підприємств становили **мануфактури**, базовані на ручній праці селян-кріпаків, та **ремісничі цехи**. **Кустарними промислами (доморобством)** — варінням селітри, виробництвом будівельних матеріалів, ткацтвом, чоботарством — займалися здебільшого мешканці сіл.

У **1830-х рр.** на українських землях розпочався **промисловий переворот** — перехід від ручної праці до машинної, найперше у **харчовій** (виробництво цукру, олії, борошна) та **легкій промисловості** (виробництво скла, свічок, сукна, мила). У згаданих галузях про початок промислового перевороту свідчило створення **фабрик і заводів**, тобто підприємств, у яких, на відміну від мануфактур, ручну працю було частково замінено спеціальними пристроями — **машинами**. Згодом поширилися **парові двигуни**. На заводах люди працювали, зазвичай, за мізерну плату, але то вже були особисто **вільні наймані робітники**, а не кріпаки.

Провідне місце у промисловості України належало **цукроварінню**, яке активно розвивалося на Правобережжі, де були ґрунти, сприятливі для вирощування цукрових буряків. На Криворіжжі та Донецькому кряжі почали розвиватися **металургійна і вугледобувна** промисловості, оскільки там відкрили великі поклади залізної руди й кам'яного вугілля. А в містах — Кременчуці, Луганську, Києві, Катеринославі (Дніпрі), Ромнах — створювали **перші машинобудівні заводи**, на яких виготовляли віялки, гідравлічні преси, парові котли тощо. Промисловий переворот спричинив виникнення нових соціальних верств — **підприємців і найманих робітників** — та сприяв зростанню міст і міського населення.

1. Якою була промисловість України до 30-х рр. XIX ст.?
2. Що таке промисловий переворот? Коли він розпочався в Україні?
3. Які галузі промисловості розвивалися в Україні найактивніше?

Печатка цукрового заводу родини Харитоненків у м. Красна Яруга (нині — територія Росії)

Дослідник про економічні погляди Василя Каразіна.

Петро Пиріг (український історик):

«(Василь) Каразін ...покладав великі надії на (українську) промисловість, яка б розвивалася на основі залучення власних капіталів. ...У січні 1813 р. вчений проголосив ...свою знамениту «Доповідь про необхідність за теперішніх обставин посилити домоводство».

Примітка. Тут «домоводство» — національне господарство.

1. Яким бачив майбутнє української промисловості В. Каразін?

Попрацюйте з картою «Господарство українських земель наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст.»

1. За допомогою карти підготуйте три твердження, що містили б помилки. Обміняйтеся твердженнями з партнером по парті. Завдання кожного — відшукати і виправити помилки.

Дослідниця про машинобудівний завод Яхненків та Симиренка.

Наталія Полонська-Василенко (український історик):

«У Млієві (нині Черкаської обл.), в Київській губернії, брати Яхненки та Симиренко (кріпаки за походженням) заснували в 1847 році завод, на якому виробляли парові машини, гідравлічні преси й устаткування, потрібне для будованих ними цукрового і суконного заводів. Там же споруджено спущений на Дніпро в 1861 році пароплав, що мав транспортувати продукцію заводів Яхненків та Симиренка».

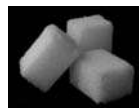
Примітка. Перший в Україні цукровий завод був збудований **1822 року** в маєтку І. Понятовського на Київщині, а перший в Російській імперії цукровий завод,

Етикетка цукрової продукції заводу братів Яхненків і Симиренка

з використанням парового котла як джерела енергії збудували 1843 р. брати Яхненки та Симиренко.

1. Встановіть логічні зв'язки між цим документом і рубрикою «Детальніше про...» на с. 23.

Пресований цукор-рафінад

3. Нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України. Торгівля.

Особливо активно відбувалися зміни на Півдні України. Люди активно заселяли Південні степи з родючими ґрунтами. Російські та українські поміщики (землевласники) переселили сюди частину своїх кріпаків і намагалися запроваджувати звичні для них кріпосницькі порядки, але кріпаків на Півдні України було мало — близько 25%, отож було небагато і господарств, заснованих на підневільній праці. Натомість іноземці (німці, болгари та ін.), яких уряд Російської імперії запросив переселитися в Україну, й українці (колишні козаки, відставні солдати, кріпаки-втікачі), котрих запросили землевласники, заселяли край на пільгових умовах, а подекуди і самочинно. Вони працювали на землі або особисто, або використовували найманих робітників, продовжуючи традиції хутірської системи господарювання.

Південні портові міста — Одеса й Миколаїв, Херсон і Маріуполь, промислові — Олександрівськ (Запоріжжя) та Нікополь потребували багато вільних робочих рук. Тож вигідне розташування приморських міст як осередків торгівлі або ж виникнення промислових міст біля джерел сировини (покладів корисних копалин) співпало у часі з прибуттям у Південну Україну значної кількості вільних людей. Відтак міста отримували достатньо робочої сили й активно розвивалися. У цьому регіоні України утвердилася **нова модель соціально-економічного розвитку**, яка ґрунтувалася на **вільнонайманій праці, європейському досвіді та українських традиціях**.

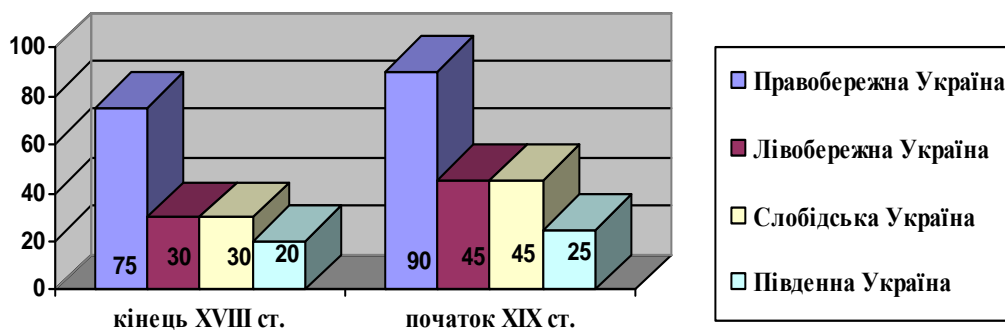
Зростання попиту на сільськогосподарську і промислову продукцію та сировину стимулювало подальший розвиток товарного виробництва та збільшення обсягів **внутрішньої** і **зовнішньої** торгівлі. **Зовнішню** торгівлю становили **імпорт** (ввезення товарів) та **експорт** (вивезення товарів). **Оптову** зовнішню (міжнародну) торгівлю найактивніше здійснювали через причорноморські порти. Завдяки активній міжнародній торгівлі найбільшим містом краю стала портова Одеса. У **1819–1859 рр.** **Одеса** була відкритим вільним портом (**порто-франко**), куди дозволено без мита ввозити та продавати зарубіжні товари. **Роздрібну** торгівлю здійснювали на базарах і в крамницях. Водночас місцем, де не лише займалися роздрібною торгівлею, а й укладали контракти (угоди) на як регіональну, так і міжнародну торгівлю, залишалися традиційні для України **ярмарки**. Їх у різний час проводили в

тому чи іншому місті. Найбільшим був **Контрактовий ярмарок у Києві** — щороку в січні. Однією з форм внутрішньої суходільної торгівлі залишався **чумацький промисел** — перевезення товарів на возах, запряжених здебільшого волами, і торгівля тими товарами. Подорожували чумаки **валками** — гуртом з кількох десятків возів. Власниками чумацьких валок ставали заможні селяни, а бідні були лише чумаками-візниками.

1. Якими були особливості розвитку сільського господарства на Півдні України?
2. На чому ґрунтувалася нова модель соціально-економічного розвитку Південної України?
3. Якими були особливості української торгівлі наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст.?

9 4 1 **Історія в цифрах** 5 3 8

Кількість в Україні селян-кріпаків наприкінці XVIII ст.—на початку XIX ст.
(у відсотках до загальної кількості селян певного регіону)

1. Користуючись діаграмою, визначте, в яких регіонах України кріпаків було найбільше, а в яких — найменше. Чому?

Дослідник про чумакування.

Павло Рябков (український етнограф):

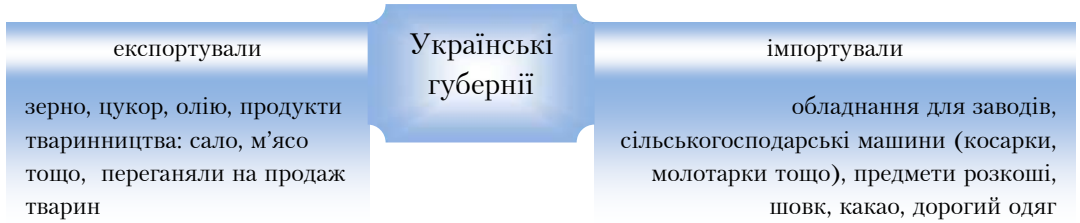

Чумацький віз
(мажа)

«Чумак на первісній стадії — це воїн-торговець, згодом — торговець-посередник між виробником та споживачем, і, нарешті, на завершальній фазі свого існування, — фурщик, візник... Через один лише Берислав проходили величезні транспорти із сіллю, рибою, фруктами тощо — до 100 000 підвід, від 50 до 75 тис. голів рогатої худоби протягом року... Більшість чумаків возили цукор у Росію. ...З Ростова йшли на Дон по рибу — брали чехоню, тараню, судака, чабака та ін. Верталися додому до Петра (12 липня)... Після Петра ще ходили, більше в Крим по сіль».

1. Визначте за документом, які товари перевозили чумаки.

Схема «Експорт-імпорт товарів з українських губерній»

Коли в Україні існували військові поселення, ...

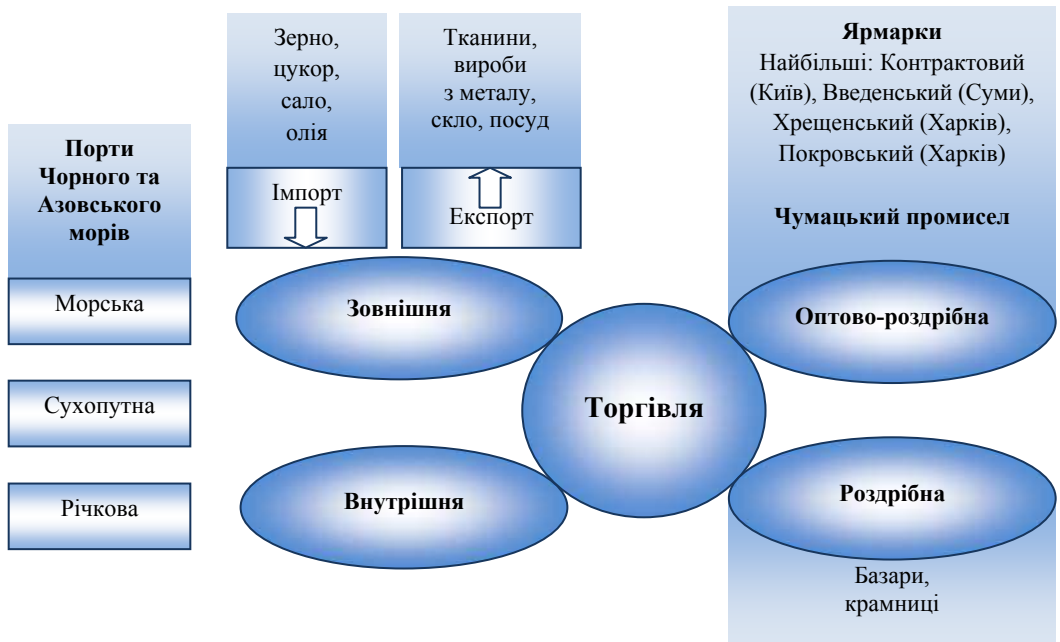

в США Американський конгрес прийняв рішення, що прапор США буде складатися з 13 червоних та білих смужок і 20 зірок, кількість яких буде поповнюватися при збільшенні кількості штатів.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **30-ті рр. XIX століття** — початок промислового перевороту в Україні;
  - **1817 р.** — створення в Україні військових поселень;
  - **1817–1859 рр.** — право на безмитну торгівлю через Одеський порт (право порто-франко).
- Поясніть значення понять: *екстенсивний та інтенсивний методи господарювання, військові поселення, чумацький промисел, промисловий переворот.*
- Підготуйте повідомлення на тему «Чинники успішного економічного розвитку Південної України».
- Скориставшись схемою, складіть розповідь про розвиток торгівлі.

§ 4 Початок українського національного відродження.

- ✓ З якою метою було створено Другу Малоросійську колегію?
- ✓ Які українські землі найдовше зберігали автономію?
- ✓ Яку назву отримала Гетьманщина після ліквідації її автономії?

Упродовж уроку з'ясуйте особливості українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині.

1. Тяглість козацького патріотизму. Автономістська ідея.

На зламі XVIII–XIX ст. на Лівобережжі сформувалась **автономістська ідея**, прихильники якої прагнули відновити козацьку автономію в межах Російської імперії. Автономістську ідею підтримували представники кількох десятків українських дворянських родин, зокрема **Полетики** і **Капністи**. Центром автономістського руху став Новгород-Сіверський. Члени **Новгород-Сіверського автономістського гуртка** підготували проект відновлення козацького війська, але імперський уряд заборонив його здійснити. Тоді автономісти вирішили скористатися загостренням російсько-пруських відносин. **1791 р.** в Берліні **Василь Капніст** зустрівся із пруським канцлером, щоб заручитися підтримкою Пруссії на випадок збройної боротьби з Російською імперією. Проте зустріч не дала бажаних результатів.

Важливу роль у формуванні національної свідомості відіграло дослідження української історії. Значно вплинула на свідомість українського дворянства книга **«Історія русів»** невідомого автора. У ній ідеться про історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 року. **Основна ідея твору — право кожного народу, зокрема українського, мати власну незалежну державу.** Особливо автор захоплювався козацькою добою та сміливо прославляв українських гетьманів. Яскравий опис козацтва в «Історії русів» посилив інтерес до української минушини.

Модним заняттям серед молодих дворян-інтелігентів було збирання і вивчення **фольклору**. В 1819 р. **Микола Цертелєв** — грузин за походженням, росіянин за вихованням та українець за духом — опублікував у Петербурзі першу збірку українських історичних дум. Детальніше досліджував український фольклор **Михайло Максимович**, нащадок українських козаків із Черкащини. Він уклав і опублікував пісенні збірки **«Малоросійські пісні»**, **«Українські народні пісні»**, **«Збірник українських пісень»**.

1. З яким містом та якими дворянськими родинами пов'язана автономістська ідея?
2. Яка основна ідея «Історії русів»?
3. Назвіть дослідників українського фольклору на початку XIX століття.

Учасник подій про візит В. Капніста до Пруссії у 1791 році.

Евальд Герцберг (*канцлер Пруссії*):

Василь Капніст

«...до мене таємно прибув дворянин з Малоросії, який твердить, що його послали мешканці цієї країни, доведені до крайнього відчаю тиранією, котру російський уряд... здійснював над ними. (*Капніст*) хотів знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності (*короля Фрідріха Вільгельма II*) — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо...»

Примітка. Невдовзі після згаданої зустрічі відносини Пруссії та Росії нормалізувалися.

1. Як пов'язані результати поїздки В. Капніста з інформацією із примітки?
2. Висловіть припущення, хто в Україні міг знати про місію В. Капніста.

Детальніше про...

видання «Історії русів»

«Історію русів» спочатку поширювали у рукописах. Перший датований список праці належить до 1818 р., а у 1848 р. її видав у Москві виходець із Полтавщини Осип Бодянський, тодішній професор Московського університету. Лише через сто років — у 1956-му — в Нью-Йорку побачило світ друге видання. Третє видання опубліковане у 1991 р. в незалежній Україні.

1. Поміркуйте, чому «Історію русів» опублікували в Російській імперії лише раз.

Дослідник про вплив і значення фольклору.

Ярослав Грицак (*український історик*):

Михайло
Максимович

«(*Письменник*) Пантелеймон Куліш у споминах про (*історика*) Миколу Костомарова згадував, що первісно вони зневажливо дивилися на все українське... Обидва, один — у Новгороді-Сіверському, другий — у Харкові, випадково натрапили на збірку (*збірку українських пісень*) Максимовича і після прочитання її стали за один день патріотами».

1. Доведіть або спростуйте твердження: українська народна пісня змінювала світогляд української інтелігенції.

2. Українське культурне відродження на Слобожанщині.

На початку XIX ст. визначальним осередком культурного відродження стала **Слобожанщина**. У **1805 р.** зусиллями місцевого українського землевласника **Василя Каразіна** було відкрито **Харківський університет**.

Серед його професорів переважали спочатку іноземці. Вони привнесли з Європи **нові інтелектуальні течії**, що дали поштовх українському національному відродженню. Це **націоналізм**, який відображений у принципі «кожній нації – своя держава», та **романтизм**. Визначальні риси романтизму — інтерес до внутрішнього світу людини, захоплення фольклором і народними традиціями, вивчення історичного минулого. У Харкові навіть виник осередок романтиків, ключовими постатями якого були випускники Харківського університету: філолог **Ізмаїл Срезневський**, історик **Микола Костомаров**, письменники **Григорій Квітка-Основ'яненко** та **Петро Гулак-Артемівський**. Свої фольклорні та історичні дослідження вони публікували у періодичних виданнях «**Український вісник**» (1816–1819 рр.) і «**Український журнал**» (1823–1825 рр.), а літературні твори — у збірках «**Український альманах**» і «**Український збірник**».

Важливою умовою культурного відродження стало формування сучасної української мови та літератури. Її зародження знаменував вихід у **1798 р.** трьох частин «**Енеїди**» **Івана Котляревського** — першого поетичного твору, написаного живою народною мовою. А 1818 р. у Харкові вийшла «Грамматика малоросійського наречія» **Олексія Павловського**, яку вважають першою науковою граматикою сучасної української мови.

1. Коли було відкрито Харківський університет? Хто сприяв його відкриттю?
2. Які нові інтелектуальні течії виникли на Слобожанщині?
3. Хто став основоположником нової української літератури?

Активна життєва позиція Іван Котляревський (1769–1838)

Ім'я (повне). Іван Петрович Котляревський.
Народження. 29 серпня 1769 р. у м. Полтаві.
Походження. Батько, дрібний дворянин, служив канцеляристом у магістраті.
Освіта. Початкову освіту здобув, імовірно, у місцевій парафіяльній школі. Згодом навчався в Полтавській духовній семінарії.

Початкові умови формування особистості. Дитячі та юнацькі роки минули у Полтаві, в якій були ще дуже свіжими спогади про її козацьке минуле.

Особистість та суспільно-політичне і творче життя. Іван Котляревський першим у своїх творах використав розмовну українську мову, написавши нею сатиричну поему «Енеїда». Цю подію окремі дослідники вважають початком українського національного відродження. Дванадцять років

перебував на військовій службі. Вийшовши у відставку, влаштувався наглядачем у Будинку для дітей збіднілих дворян. Згодом очолив Полтавський вільний театр, де було поставлено його п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» — **перші вистави українською мовою і з народної тематики**. Викупив з кріпацтва талановитого актора Михайла Щепкіна. Водночас був учасником масонської ложі «Любов до істини» й таємного Малоросійського товариства, почесним членом «Вільного товариства любителів російської словесності». Брав участь у роботі «богоугодного заведення» (притулку для незаможних, старих і німечних). Перед смертю відпустив на волю дві сім'ї кріпаків.

Результати діяльності. *«Енеїда», театр, п'єси, громадський діяч, благодійність.*

1. За допомогою слів-підказок самостійно сформулюйте результати діяльності І. Котляревського.

Василь Каразін.
Гравюра,
Л. Серяков, 1875 р.

Детальніше про...

відкриття Харківського університету

Проект Харківського університету український дворянин В. Каразін представив російському імператору ще у 1802 році. Офіційне відкриття закладу відбулось у січні 1805 року. Вороги В. Каразіна доклали зусиль, щоб на церемонії відкриття його ім'я не було згадано. Місцеві землевласники виділили під університет 125 десятин землі. Купецтво Харкова пожертвувало 181.008 рублів. Дворяни Слобожанщини внесли до фонду будівництва Харківського університету 400 тис. рублів, а дворяни Катеринославщини — 108.260 рублів.

Головний корпус Харківського університету у XIX ст. (зліва) і сьогодні (справа)

Дослідниця про романтизм і український національний рух.

Ірина Колесник (*український історик*):

«Найбільш відповідним українській культурній стихії став романтизм... Актуалізованим романтизмом поняття «народ», «народність», «нація» увійшли до свідомості української еліти і широких народних мас як символ їх історичного буття... У надрах українського романтизму були артикульовані також ідеї

В'їзд національної самобутності, історичної державності... які заклали Богдана підвалини ідеології та політичної програми активного українства в Хмельницького до другої половині XIX–на початку XX ст.»

Кієва, 1. Дайте обґрунтовану оцінку впливові романтизму на формування національної М. Івасюк свідомості українців.

Дослідник про значення 1798 р. в історії української нації.

Сергій Єфремов (*український історик літератури*):

«Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя й кладуть межу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина осталася по той бік межі, майбутнє стелиться по цей... Ми маємо таку історичну дату — це ...рік 1798-й. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження...»

Садиба-музей Івана Котляревського у Полтаві

1. Продовжіть речення. Першою ластівкою українського національного відродження С. Єфремов назвав... .

3. Початки українського національного відродження.

Політика Російської імперії щодо України викликала активізацію українського національного руху, який історики називають **українським національним відродженням** та поділяють на три етапи. Перший етап — **фольклорно-етнографічний (романтичний)** тривав упродовж 1830-х–1850-х років і був характерним збиранням та публікацією народних пісень, вивченням історії, звичаїв, мови свого народу. Другий етап — **академічний або українофільський** – розпочався у 1860-х рр. і завершився наприкінці XIX ст. Основний його зміст — збереження та примноження надбань української культури, боротьба за розширення сфери вживання рідної мови, поширення літературних і наукових творів, написаних українською мовою. Третій етап — **політичний** — тривав з кінця XIX ст. до 1917 р. У цей період утворюються

політичні організації, які намітили за мету здобуття автономії або незалежності України.

Соціальною основою національного відродження було **українське селянство**, яке зберегло українську мову, звичаї і традиції, але його рушійною силою стали патріотично налаштовані представники **української інтелігенції** (люди інтелектуальної праці). Перше покоління української інтелігенції складалося переважно з частини дворян, вихідців зі старої козацької старшини, синів священиків, міщан і козаків. Українське національне відродження розпочалося в **Лівобережній Україні** й на **Слобожанщині** — у регіонах, де найкраще збереглася пам'ять про козацьке самоврядування та Гетьманщину. Із відкриттям у **1834 р.** Київського університету центр українського національного руху перемістився до Києва.

Українське національне відродження спиралося на **традиції української державності та українську культуру** і, водночас, відбувалося під впливом ідей **французької революції**, поглядів німецького філософа **Йоганна-Готфріда Гердера** та поета-романтика **Джорджа Гордона Байрона**, котрі проголошували цінність кожного народу, його право на історичне буття.

1. Назвіть три етапи українського національного відродження.
2. Які суспільні верстви пов'язані з українським національним відродженням?
3. Що вплинуло на формування української національної свідомості?

Очевидець про національні перспективи України.

Йоганн-Готфрід Гердер (німецький філософ):

Йоганн-Готфрід
Гердер

«...Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, під яким живе цей народ, його радісне життя, його музична вдача і родюча земля колись прокинуться; ...постане гречна нація, а її межі сягатимуть Чорного моря і звідти далі по всьому світу. Угорщина, ці народи, а також землі Польщі й Росії належатимуть до цієї нової цивілізації...»

Примітка. У 70-х роках XVIII ст. філософ Й.-Г. Гердер уперше ввів термін «націоналізм».

1. * Використовуючи знання із всесвітньої історії, поясніть вислів «Україна стане новою Грецією».

Детальніше про...

надання дворянських титулів нащадкам козацької старшини

Ще 1785 року Катерина II зрівняла у правах козацьких старшин з російським дворянством. Щоб отримати дворянський титул, козацьким старшинам достатньо було надати родинні документи. Але якщо спочатку дворянські титули отримували всі охочі, то вже згодом — лише половина

претендентів. Ситуація ускладнилася з 1797 р., коли надання титулів перейшло до Герольдії — спеціальної комісії, створеної у Петербурзі. Герольдія припинила надання дворянських титулів нащадкам козацьких старшин. Щоб довести законність своїх вимог, українські шляхтичі заглибилися в родинні архіви. Вони шукали документи, в яких старшинські звання офіційно визнавали і Польща, і Росія. Саме ця дослідницька робота у домашніх архівах сприяла зануренню в історію, а отже — і національному відродженню на Лівобережжі.

Дворянський герб нащадків старшинського роду Кочубеїв

Коли в Україні було відкрито Харківський університет, ...

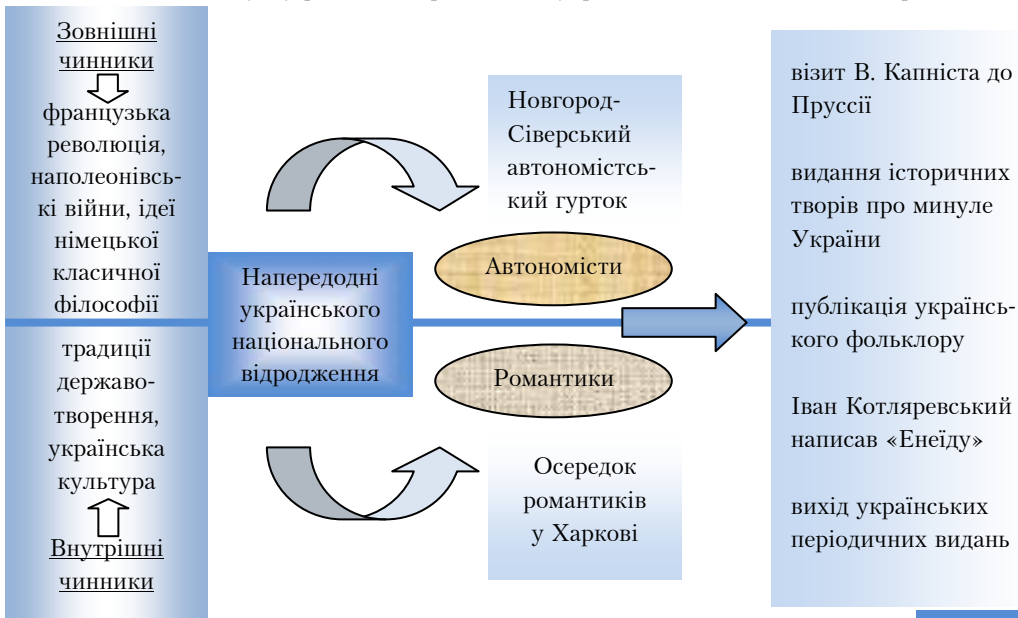

біля Атлантичного узбережжя Іспанії Королівський флот Великої Британії здобув перемогу над франко-іспанськими силами в Трафальгарській битві.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1791 р.** — візит Василя Капніста до Берліна, щоб укласти союз із Пруссією;
  - **1798 р.** — видання перших трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського;
  - **1805 р.** — відкриття Харківського університету за ініціативи Василя Каразіна.
- Поясніть значення понять: *українське національне відродження*; *автономістська ідея*; *романтизм*.
- Підготуйте довідку про три етапи національного відродження.
- За схемою складіть усну розповідь про початок українського національного відродження.

§ 5 Масонство, декабристський та польський рухи на території України.

- ✓ Що таке Просвітництво?
- ✓ Чому розпочалася французька революція кінця XVIII ст.?
- ✓ Як діяла російська армія після втечі Наполеона з Росії у 1812 р.?

Упродовж уроку з'ясуйте, які результати для України мали суспільно-політичні рухи першої третини XIX ст.

1. Масони і Україна.

Масони були міжнародною організацією, яка складалася з **масонських лож** (клубів чи товариств) у містах світу. Головна мета масонського руху — **об'єднання усіх народів світу в одну велику сім'ю на принципах свободи, рівності, братерства**. Прихильники цього релігійно-етичного руху заперечували насильство та політику як засоби досягнення мети. Натомість закликали до **морального вдосконалення людини**, вважаючи, що лише вдосконаливши себе, можна вдосконалити суспільство. Поширення ідей Просвітництва, що засуджували абсолютизм та феодалізм, сприяло розгортанню в Україні **масонського руху**.

Масонські ложі в Україні були **таємними клубами**, учасники яких обговорювали на зібраннях перспективи розвитку українського та інших народів. При цьому лівобережні масонські ложі схилилися до ідеї загальнослов'янського єднання, а правобережні — до ідеї об'єднання українців з поляками. З-поміж масонських лож в Україні виділялись одеські **«Понт Евксинський»** і **«Трьох царств природи»**, київська **«З'єднаних слов'ян»** та полтавська **«Любов до істини»**. Їхніми членами були службовці, лікарі, вчителі, військові, представники дворянських родин. Окрім українців, до лож належали росіяни, поляки, євреї, греки, італійці, французи та ін.

Із часом багато учасників масонських організацій в Україні розчарувались у пасивній діяльності. Дієвішу позицію зайняли члени полтавської ложі **«Любов до істини»**. У **1821 р.** вони підтримали ініціативу предводителя дворянства Переяславського повіту **Василя Лукашевича** та створили нову таємну організацію — **«Малоросійське товариство»**. У програмному документі — **«Катехізисі автономіста»** — визначили мету організації: політична незалежність України. Це не могло не насторожити російський уряд. **1822 року** імператор Олександр I **заборонив масонські ложі й таємні товариства**, оскільки вбачав у них загрозу для своєї влади.

1. Що таке масонство?
2. Назвіть масонські організації, що діяли в Україні. Хто до них належав?
3. Коли і з якою метою було створено «Малоросійське товариство»?

Детальніше про...

історію масонського руху

Термін «масони» виник ще в добу Середньовіччя і дослівно означав «вільні каменярі». Тоді це були справді ремісники будівельних цехів, які могли вільно пересуватись європейськими країнами без будь-яких обмежень. Адже талант зодчих високо цінували у християнській Європі, де розгорнулося храмове будівництво.

У добу Нового часу масонами почали йменуватися члени таємних релігійно-етичних організацій, які хотіли «побудувати» новий досконалий світ. Себе вони називали будівничими, а Бога — головним архітектором світу. Тому символи масонського руху пов'язані з будівельною справою.

1. Всевидюче око — вічна присутність, спостереження і провидіння «Великого будівничого Всесвіту».
2. Косинець і циркуль — символи перепланування світу.
3. Кельма — символ зміцнення братерських зв'язків.
4. Прямець — символ істини.
5. Рівень — символ рівності між людьми.
6. Молоток — символ вдосконалення, позитивних змін.

Імперське законодавство

Указ Олександра I про заборону масонських лож та інших таємних товариств від 1 серпня 1822 року (витяг)

«Заворушення..., що відбулися в інших Державах через існування різних таємних товариств, з яких одні під назвою лож Масонських мали початковою метою творити добро, інші, таємно займаючись справами політичними, ...завдали шкоди Державам, змусили деяких ці таємні товариства заборонити. ...Я визнав за благо стосовно згаданих товариств постановити: 1. Всі таємні товариства, під якими назвами вони не існували би, як то: Масонські ложі чи інші, повинні бути закриті, а їх створення надалі не дозволяти».

1. Подумайте, про які заворушення йдеться у документі.

2. Декабристський рух в Україні.

Наполеонівські війни змінили не лише карту Європи, а й світогляд багатьох людей. **Українські та російські військові**, які взяли участь у закордонному поході проти французької армії, побачили, як живуть в інших європейських країнах. Тому вони більше не хотіли миритися із самодержавством. Неприйнятним для них було кріпацтво. Але якщо масони відстоювали ідею поступових змін у результаті морального самовдосконалення, то військові планували зміни через збройний **державний переворот**.

Для підготовки перевороту вони створили Союз порятунку, а після його розпуску — Союз благоденства. Це були таємні військові організації. Після розпаду Союзу благоденства **1821 року** в м. Тульчин утворилося **Південне товариство**, лідером якого був полковник **Павло Пестель**. Товариство мало осередки у містечках Кам'янка і Васильків, а в 1825 р. до нього приєдналося **«Товариство об'єднаних слов'ян»** із Новограда-Волинського, котре утворили брати **Андрій та Петро Борисови**. Своє бачення нового державного устрою П. Пестель виклав у програмному документі — **«Руській правді»**. Росія мала стати унітарною (єдиною, неподільною) республікою, тобто державою без монарха, якою управляли б обрані населенням органи влади. До цієї республіки мали увійти десять областей. **Північне товариство** створили 1822 року в Петербурзі. Його керівник **Микита Муравйов** написав проект Конституції Північного товариства. Майбутню Росію він бачив конституційною монархією з імператором і парламентом. За прикладом США країна мала поділитися на штати, але ні Південне, ні Північне товариства не передбачили окремого статусу для України. Програмні документи об'єднувала ідея **скасування кріпацтва та повалення абсолютизму**.

Державний переворот було заплановано на 1826 р., проте через неочікувану смерть Олександра I повстання перенесли на **14 грудня 1825 р.**, коли військові мали скласти присягу новому імператорові. Хоча виступ у Петербурзі був придушений, **29 грудня 1825 р.** у Василькові, поблизу Києва, розпочалося повстання Чернігівського полку, яке очолив підполковник **Сергій Муравйов-Апостол**, нащадок гетьмана Данила Апостола. Урядовим військам вдалося **3 січня 1826 р.** придушити і цей збройний виступ. Керівників повстання стратили, кількості учасників заслали до Сибіру, солдатів покарали шпідрутенами (ударами довгих гнучких палиць) та відправили на Кавказ. Від російської назви грудня — «декабрь» — учасників повстання згодом почали називати **декабристами**.

1. Яким способом частина військових планувала змінити державне управління Росією?
2. Які таємні товариства створили військові? Якими були їхні програмні документи та мета?
3. Коли відбулося повстання у Петербурзі, а коли — на Київщині?

Жінка в історії

Марія Волконська

20-річною красуня Марія Раєвська, донька відомого російського генерала, вийшла заміж за генерал-майора російської армії Сергія Волконського зі старовинного княжого чернігівського роду Ольжичів. За рік народила йому первістка Миколку. Та недовго тривало сімейне щастя. Звинувачений у спробі державного перевороту, декабрист Сергій Волконський був засланий до Сибіру. Заради коханого чоловіка Марія відмовилася від усього та поїхала за ним. Довгим був шлях у добровільне заслання: два місяці лютих морозів і завірюх. Марія мужньо витримала дорогу, але коли побачила закутого в кайдани чоловіка, впала на коліна і поцілувала кайдани, а тоді вже його самого.

Марія Волконська

Важко жилося колишній дворянці, яка звикла до розкоші, а тепер про свої витрати мусила звітувати начальникові рудника. Жила у простій сільській хаті, сама готувала їжу, палила в печі, носила воду. Коли мала вільну хвилинку, читала, малювала або ж в'язала. Ударом для жінки стала звістка з далекої України про смерть дворічного Миколки. Невдовзі у Волконських народилася Софійка, але вона не прожила і дня. Проте Марія не здалась, і Бог почув її молитви: народилися син Михайло та донька Олена.

У 1837 р. завершився термін заслання, але подружжю влада заборонила повертатися додому. Тож жили в Іркутську, де Марія навіть створила аматорський театр. Лише 1855 р. Волконські були поновлені у правах та отримали дозвіл на повернення додому. Померла Марія 1863 року і похована у с. Вороньки на Чернігівщині. Через два роки помер Сергій Волконський. Згідно із заповітом, його поховали в ногах у дружини.

1. Перед смертю батько Марії Волконської промовив: «Ось найдивовижніша жінка, яку я знав». Узагальніть одним реченням діяльність цієї дивовижної жінки.

3. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна.

На території України також розгорнувся польський національно-визвольний рух. Його причиною стало обмеження з боку російського уряду автономії Королівства (Царства) Польського, що утворилось у 1815 р. Було запроваджено цензуру, звужено повноваження сейму, а намісником став не польський шляхтич, а цесаревич Костянтин — брат російського імператора,

який відчував себе тут повноправним господарем. Повстання, що розпочалося в листопаді 1830 р. у Варшаві, поширилося в Правобережну Україну. Мета повсталих — відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Їх надихали революційні події 1830 р. у Бельгії, яка відокремила від Нідерландів і стала незалежною державою.

Щоб привернути на свій бік інші народи Російської імперії, поляки висунули гасло «**За нашу і вашу свободу**». До повстання долучилася польська шляхта Волині, Київщини та Поділля, а от українці не відгукнулися на цей заклик. Українських селян не влаштовувало збереження кріпацтва, а українську інтелігенцію не приваблювало прилучення Правобережної України до відродженої Польщі. Відсутність серед повстанців єдності, чіткого плану дій та підтримки українського населення Правобережжя російський уряд використав для придушення повстання у вересні 1831 року.

Згідно з вироком суду, що відбувся у Києві, керівників та учасників польського виступу було заслано до Сибіру чи віддано в солдати, переважно на Кавказ. Польських шляхтичів позбавили дворянських прав і маєтків. Хоча українці не брали участі у польському повстанні, але й вони теж упродовж тривалого часу відчували на собі його негативні наслідки. На Правобережжі було закрито польські школи та Кременецький ліцей, скасовано магдебурзьке право і чинність Литовських статутів, 1839 р. заборонено греко-католицьку церкву, збільшено кількість військових гарнізонів у містах, збудовано і забезпечено відповідним гарнізоном **Нову Печерську фортецю** у Києві.

1. Коли і чому розпочалося польське визвольне повстання?
2. Назвіть гасло повстанців. Як і чому поставилися до нього українці?
3. Які наслідки мало польське повстання для українців?

Прапор польських повстанців з написом: «В ім'я Бога — за нашу і вашу свободу»

Зі звернення головнокомандувача російських військ

Ф. Остен-Сакена до селян Правобережної України у 1831 році:

«Не вірте їм (*польським повстанцям*) і тих, які будуть намовляти і силувати до бунту, старайтеся схопити й доставити начальству. Ви вже ніколи не будете належати тим поміщикам, які повстануть проти законної влади».

Дослідник про становище селян після поразки польського повстання 1830–1831 років.

Василь Верига (*українсько-канадський історик*):

«...(*Російський*) уряд зовсім не захистив їх від помсти (*польських*) панів. Становище селян стало ще гіршим, як воно було перед повстанням, і вони, стероризовані й

Нагайка

позбавлені будь-якого захисту органів царської влади, втікали на південь України, в Херсонську й Таврійську губернії...»

1. Проаналізуйте зміст двох поданих документів. До чого закликав українських селян головнокомандувач російських військ?
2. Чи покращилося становище селян Правобережної України після поразки польського повстання 1830–1831 рр.?

Попрацюйте з картою «Суспільно-політичне життя на українських землях наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст.»

1. Відшукайте на карті місця діяльності політичних і національно-культурних організацій.

Детальніше про...

діяльність генерал-губернатора Малоросії Миколи Рєпніна

Коли розпочалося польське національне повстання, російський уряд у черговий раз проголосив створення на Лівобережжі козацького ополчення. На цей заклик відгукнулося чимало охочих: у травні 1831 р. до козацького війська записалося 8 тисяч чоловіків. Вони сподівалися, що уряд збереже за ними козацькі вольності.

Створенню козацького ополчення особисто сприяв генерал-губернатор Малоросії князь Микола Рєпнін. За його ініціативи місцеві дворяни придбали козакам обмундирування, коней та озброєння. Коли польське повстання було придушено, М. Рєпнін не розпустив козацькі полки, а й далі проводив для них військові навчання. Оскільки Рєпнін був одружений з онукою Кирила Розумовського, російський імператор занепокоївся, що князь хоче стати новим гетьманом. У 1834 р. М. Рєпніна було звільнено з посади генерал-губернатора, а козацькі полки перетворено в регулярні частини російської армії. Два полки розселили на Кубані, де вони й осіли.

Коли в Україні виникло «Малоросійське товариство», ...

Мексика, яка триста років була іспанською колонією, проголосила незалежність.

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1821 р.** — створення таємної організації «Малоросійське товариство»;
  - **1822 р.** — указ Олександра I про заборону масонських лож і таємних товариств;
  - **29 грудня 1825–3 січня 1826 рр.** — повстання Чернігівського полку;
  - **1830–1831 рр.** — польське визвольне повстання;
  - **1839 р.** — царська влада ліквідувала греко-католицьку церкву на Правобережжі.
- Поясніть значення понять: *масони, декабристи*.
- Декабристу Михайлові Муравйову-Апостолу належить вислів: «Ми — діти 1812 року». Поясніть цей вислів і підготуйте повідомлення про діяльність декабристів.
- Проаналізуйте схему. Складіть на її основі розповідь про суспільно-політичні рухи на території України. Визначте спільні та відмінні риси між рухами. Що символізує малюнок?

§ 6 Соціальні протести. Суспільно-політичний рух. Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

- ✓ Що у XIX ст. називали уроками та місячиною?
- ✓ Якими були умови життя військових поселенців?
- ✓ Як пов'язаний Харків з національним відродженням?

Упродовж уроку з'ясуйте, яким чином протестували проти існуючого ладу українські селяни, робітники, інтелігенція.

1. Соціальні протести селян.

Збільшення панщини, фізичні покарання, безправність — усе це викликало невдоволення у селян. Тому вони вдавалися до різних форм соціального протесту: подавали скарги до державних установ, псували знаряддя праці, відмовлялися виконувати повинності, масово втікали, підпалювали поміщицькі маєтки, чинили збройний спротив землевласникам, місцевій адміністрації і навіть урядовим військам. Усі ці форми боротьби проявлялися, зазвичай, у взаємозв'язку.

Наймасовішим і найтривалішим був селянський опір на Поділлі у 1813–1835 роках. Очолював його селянин-кріпак **Устим Кармалюк**. Повстанці переховувались у лісах. За увесь час протестів на Поділлі в них узяли участь близько 20 тисяч осіб. Кармалюк нападав на багатих і роздавав награбоване бідним. У 1835 р. ватажка підступно вбили із засідки.

Проти незадовільних умов життя також виступали військові поселенці, кожен день яких суворо регламентувала держава. Значними були **повстання військових поселенців на Слобожанщині: 1819 р. — у Чугуєві, 1829 р. — у Шебелинській слободі**. Виступи селян проти нав'язаного їм статусу військових поселенців траплялися часто і тривали до 1857 р., коли імперський уряд скасував військові поселення.

1. Назвіть форми протесту селян.
2. Яке селянське повстання вважають наймасовішим і найтривалішим?
3. Коли відбулися найбільші повстання військових поселенців?

Українська селянка кінця XIX—початку XX ст.

Очевидець про панське свавілля та селянський опір:

«Грабував (*поміщик*) Євтихій, і суду над ним ніякого не було... Було, б'ють, б'ють (*селянина*)... а потім одкачають або підодждуть день-два, поки очуняє, та знову, та отак аж до смерті забивали... Терпіли, терпіли люди, а далі зібралися баби та дівки, та й задавили його подушками».

1. Доведіть або спростуйте твердження: «Жорстокість породжує жорстокість».

Активна життєва позиція Устим Кармалюк (1787–1835)

Ім'я (повне). Устим Якимович Кармалюк.

Народження. 1787 р. в с. Головчинцях (нині с. Кармалюкове Вінницької обл.).

Походження. Із сім'ї кріпаків.

Освіта. Умів читати, писати. Знав російську, польську мови та іврит.

Початкові умови формування особистості. З

дитинства бачив, як поміщики знущаються із селян, що сформувало у нього дух протесту.

Подільський селянин
(ймовірно У. Кармалюк). В. Тропінін

Особистість та соціальні протести. У 25 років Устим мав двійко малих дітей, але попри це поміщик віддав хлопця в рекрути (солдати) за його непокірну і запальну вдачу. Через рік Устим утік з військової служби, зібрав власний загін з невдоволених селян-утікачів і розпочав на Поділлі месницьку діяльність. Загін під проводом Кармалюка діяв з **1813 до 1835 року**. Крім українців, у загоні були поляки та євреї. Повстанці нападали на обійстя поміщиків, купців, шинкарів. Відібравши майно і гроші, роздавали бідним. Чотири рази Устима ловили і засуджували до сибірського заслання, але щоразу він утікав. Карали різками, але це його не зупиняло. Убили Устима Кармалюка **1835 р.** із засідки срібною кулею, бо вважали його характерником.

Результати діяльності. Устима Кармалюка називали «останнім гайдамакою», порівнювали з Робін Гудом. Шанували його сучасники. Завдяки народним пісням та добрим справам пам'ять про нього живе й донині.

1. З діяльністю якого українського месника можна порівняти діяльність Устима Кармалюка?

Детальніше про...

переведення бузьких козаків у статус військових поселенців

У Херсонській губернії з 1803 р. було відновлено Бузьке козацьке військо, яке несло прикордонну службу, а Росія використовувала його у війнах. Коли у **1817 р.** в Україні почали створювати військові поселення, у цей статус вирішили перевести бузьких козаків. Але звиклі до свободи козаки не хотіли її втрачати. Повстання тривало майже три місяці, проте закінчилося поразкою. Козаків покарали шпіцрутенами. Частина з них перевели у військових поселенців, а частину віддали у солдати. Керівників повстання **Панаса Бабиченка та Герасима Гетьманенка** заслали на службу рядовими в Сибірській окремий корпус.

2. Нові соціальні верстви в українському суспільно-політичному русі.

З появою в Україні фабрик і заводів виникла і нова соціальна верства — **робітники**. Хоч у 1846 р. кількість робітників становила 51,7 тис. осіб, але на законодавчому рівні їхні права не були захищені. Власники підприємств не дотримувалися техніки безпеки, тож часто траплялися каліцтва, а то й смертельні травми на виробництві. Робочий день сягав 15–16 годин, а оплата праці була низькою. За щонайменшу провину штрафували. Робітники боролися проти такої несправедливості: **зверталися до місцевої влади зі скаргами; вдавалися до псування сировини та обладнання, підпалив виробничих приміщень, страйкували** (колективно припиняли роботу на підприємстві). Придушувати спротив робітників підприємцям допомагала поліція, інколи — урядові війська.

У XIX ст. у Східній Європі, у тому числі в Україні, виникла нова соціальна верства — **інтелігенція**. Так називали людей розумової праці: діячів науки, культури, мистецтва, які здобули вищу освіту. Українська національна інтелігенція формувалася з представників різних соціальних груп — **збіднілих дворян, міщан, колишніх козаків, синів священиків і вихідців із селян**.

Одним з перших осередків формування національної інтелігенції в Україні став **Харківський університет (1805 р.)**. Згодом інтелектуальний центр України перемістився з Харкова до **Києва**, оскільки тут у **1834 р.** було відкрито **університет Святого Володимира**. Згідно із задумом російського уряду, Київський університет мав сприяти політиці русифікації на Правобережжі після польського повстання 1830–1831 років. Натомість він став центром історичних, етнографічних, археографічних (історія публікації джерел), філологічних (мовознавчих) досліджень і видань, а згодом — центром українського політичного руху.

1. Як робітники боролися за свої права?
2. Із представників яких соціальних груп сформувалася українська інтелігенція?
3. Де виникли перші осередки інтелігенції в Україні?

Джерело про віддачу в солдати студентів університету Св. Володимира. З рапорту київського коменданта (від 12 листопада 1837 р.):

Університет Св. Володимира,
Т. Шевченко, 1846 р.

«З числа студентів університету Св. Володимира, які ув'язнені у Києво-Печерській цитаделі за знайдені у них недозволені твори, двох — Павла Богдановича та Юлія Буяльського — записати в рядові і відправити на Оренбурзьку лінію...»

1. Чому студенти університету були віддані в солдати?

Попрацюйте з картою «Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Соціальні протести в Україні у першій половині XIX ст.»

1. Відшукайте на карті території, охоплені соціальними протестами.
2. З'ясуйте, чи є на карті інформація про активність української інтелігенції. Яка саме?

3. Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

У січні 1846 р. у Києві виникла перша організація новочасної української інтелігенції — Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Ініціаторами її заснування були молоді люди, пов'язані з Київським університетом: професор університету Микола Костомаров, студент останнього курсу Василь Білозерський і чиновник канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак. Заснування братства ознаменувало початок першого (фольклорно-етнографічного) етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині.

Мета і завдання братства викладені у програмних документах: «Книга буття українського народу» (або «Закон божий») і Статут Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія. Їхніми авторами вважають М. Костомарова та В. Білозерського. Братчики критикували самодержавство та кріпацтво, а чинний устрій хотіли змінити на федерацію вільних слов'янських народів (за

зразком США) з центром у Києві. Україна мала стати незалежною державою, повноправною учасницею федерації.

Свої ідеї члени товариства поширювали за допомогою прокламацій (звернень) «До братів українців» та «До братів великоросів і поляків». Братчики піклувалися про розвиток національної освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл, залучали до організації нових членів. **У березні 1847 р.** за доносом одного зі студентів товариство було викрите, а його учасники — засуджені та вислані у різні губернії Російської імперії.

1. Де й коли виникла перша організація української інтелігенції?
2. Назвіть програмні документи братства.
3. Коли і чому товариство припинило діяльність?

Детальніше про...

учасників Кирило-Мефодіївського товариства (братства)

Окрім засновників — **Миколи Костомарова, Василя Білозерського та Миколи Гулака**, — членами товариства були: письменник **Пантелеймон Куліш**, полтавський поміщик **Микола Савич**, педагог **Дмитро Пильчиков**, студенти Київського університету **Опанас Маркевич, Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Олександр Тулуб**. Дружні стосунки з братчиками підтримував **Тарас Шевченко**. Ще близько ста осіб знали про існування товариства, хоча й не належали до нього.

Активна життєва позиція

Тарас Шевченко (1814–1861)

Ім'я (повне). Тарас Григорович Шевченко.

Народження. 25 лютого (9 березня) 1814 р. у с. Моринці на Черкащині.

Походження. Батько Григорій і мати Катерина були кріпаками.

Освіта. Грамоти та читанню навчився у місцевого дяка. Малярству вчився спочатку

теж у дяків, а згодом у Петербурзі в живописця Василя Ширяєва.

Початкові умови формування особистості. Батьки рано померли від важкої праці. Спочатку наймитував, згодом став слугою пана Енгельгардта. Удень працював, а ночами — потайки малював.

Особистість і українське національне відродження. Переїзд Енгельгардта до Петербурга докорінно змінив життя Шевченка. Тут завдяки новим друзям він став вільним, здобув диплом художника в Академії мистецтв та видав у 1840 р. збірку поезій «Кобзар». В Україну повернувся уже відомим

художником і поетом. Молодь ставилася до Тараса Шевченка з благоговінням і навіть побожністю, з ним шукали знайомства, його усюди запрошували. У **1846 р.** він відвідував засідання Кирило-Мефодіївського товариства (братства), де відразу відчув себе «своїм». Це був час найбільшого піднесення Шевченкової творчості. Поєми «Кавказ», «Сон», «Великий льох» та ін., як і програмні документи братства, засуджували соціальне й національне гноблення. Коли почались арешти кирило-мефодіївців, під час обшуку в Т. Шевченка вилучили рукописну збірку поезій, переважно антицарського змісту. Поета віддали у солдати в Оренбурзький корпус на десять років із особистою забороною царя писати і малювати. Заслання підірвало здоров'я Шевченка: помер він 47-річним. Поховали митця у Петербурзі, згодом прах перевезли до Канева (Черкащина).

Результати діяльності. *Поет, прозаїк, драматург, художник, філософ, громадський та політичний діяч, пророк і символ України.*

1. За допомогою слів-підказок самостійно сформулюйте результати діяльності Тараса Шевченка.

Жінка в історії

Ганна Барвінок

(Олександра Білозерська-Куліш)

Ганна Барвінок — перша українська письменниця, яка писала прозові твори українською мовою. А ще — дивовижна жінка, з долею якої, наче хрещатий барвінок, переплелися долі кирило-мефодіївців. Василь Білозерський був її братом, Пантелеймон Куліш — чоловіком, а Тарас Шевченко — хорошим другом і навіть старшим боярином на весіллі. Тож арешт рідних для неї братчиків жінка сприйняла дуже боляче: вона втратила ще ненароджену дитину і більше дітей уже не мала. Усе своє тепло, усю любов віддала чоловікові: поруч з ним була в суді у Петербурзі, в Тулі на засланні. Пантелеймон, своєю чергою, підтримував дружину в її письменницьких починаннях. Повна збірка оповідань письменниці вийшла друком лише 1901 року. Кожне з них — яскрава й зворушлива замальовка із життя української жінки. Після смерті П. Куліша дружина заклала родинний хутір, щоб видати його твори. Сама ж померла в чужому домі на сирій долівці.

1. Сучасники називали Ганну Барвінок «ідеальною дружиною Куліша». Доведіть або спростуйте це твердження.

Члени
Кирило-Мефодіївського
товариства (братства).
Фрагмент гравюри

Дослідник про результати діяльності
Кирило-Мефодіївського товариства (братства).

Орест Субтельний (українсько-канадський історик):

«Воно (Кирило-Мефодіївське товариство (братство)) привернуло увагу царського уряду... до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців; ліквідація товариства дала сигнал до наступу антиукраїнської політики й ознаменувала початок довгої безупинної боротьби української інтелігенції з російським царатом».

1. Продовжіть речення. Імперський уряд посилив антиукраїнські заходи, оскільки діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства) свідчила про... .

Коли в Україні відкрився Київський університет, ...

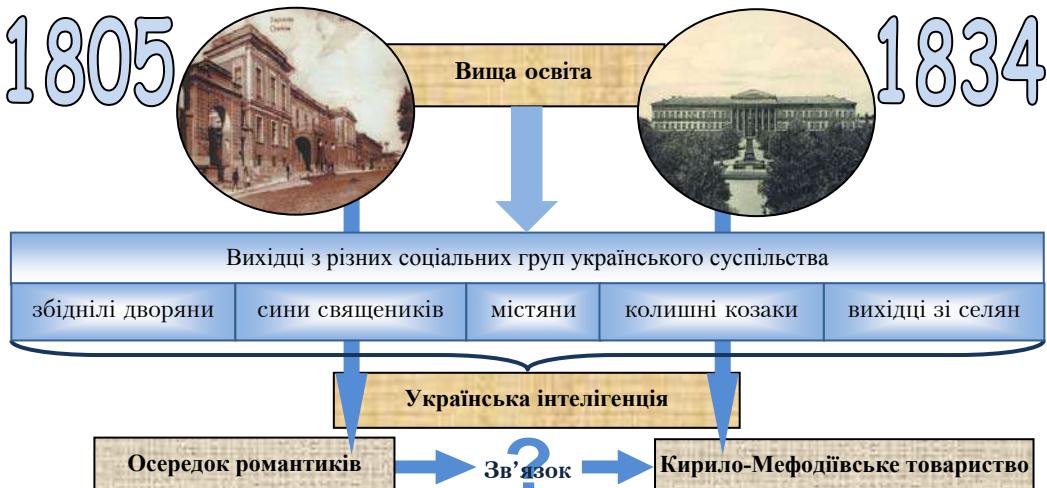

в Іспанії було остаточно відмінено інквізицію, яку вважали найжорстокішою судово-слідчою організацією католицької церкви.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
— **1834 р.** — відкриття у Києві університету імені Святого Володимира;
— **1840 р.** — перше видання у Петербурзі «Кобзаря» Тараса Шевченка;
— **1846–1847 рр.** — діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства).
2. Поясніть значення понять: *інтелігенція*; *Кирило-Мефодіївське товариство (братство)*.
3. Підготуйте довідку про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства).
4. За схемою складіть розповідь про формування української інтелігенції у першій половині XIX ст. Поміркуйте, яка особистість поєднала осередки інтелігенції Харкова та Києва.

§ 7 Практичне заняття № 1

- ✓ Коли утворилося Кирило-Мефодіївське товариство (братство)?
- ✓ Назвіть засновників та учасників Кирило-Мефодіївського товариства (братства).
- ✓ У яких документах були викладені цілі й завдання товариства (братства)?

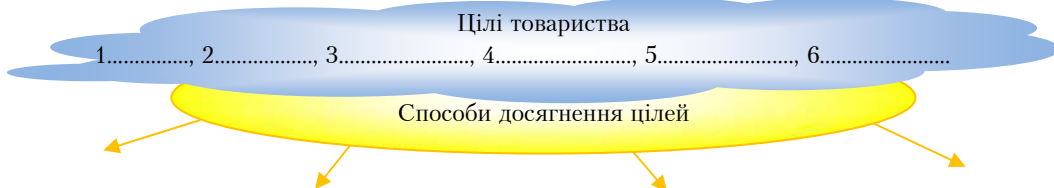
Тема. Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства (братства).

Мета. Визначити основні засади та завдання діяльності братства на основі програмних документів та з'ясувати вплив окремих особистостей на діяльність братства, ознайомившись із біографією найактивніших братчиків.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтеся в групи «2», «3», «4» і «5». Кожна з груп має виконати завдання практичної роботи, що відповідає її номерові. Після виконання завдання групи мають відвітати про результати своєї роботи перед класом.

Завдання 2. Ознайомтеся зі Статутом Кирило-Мефодіївського товариства (братства), що складається з Головних ідей та Головних правил (документи № 1 та 2). Визначте основні цілі товариства та можливі шляхи їх досягнення. Складіть на основі документів схему.

Документ № 1.

Витяги з джерела.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства (братства) (Головні ідеї):

1. «...духовне і політичне об'єднання слов'ян є їх істинним призначенням, до якого вони повинні прагнути».
2. «...при об'єднанні кожне зі слов'янських племен повинно мати свою самостійність».
3. «...кожне плем'я повинно мати народне правління, дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом».
4. «...правління, законодавство, право власності і просвіта у всіх слов'ян повинні базуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа».
5. «...при такій рівності освіченість і чиста моральність повинні слугувати умовою участі в управлінні».
6. «...має існувати спільний Слов'янський собор з представників усіх племен».

Скульптури святих Кирила і Мефодія у Мукачевому (Закарпаття)

Документ № 2.

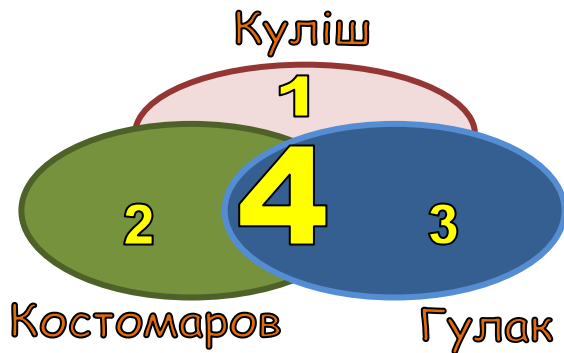
Витяги з джерела.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства (братства) (Головні правила):

1. «Створюємо товариство з метою поширення... (його) ідей... шляхом виховання молоді, літератури і збільшення кількості членів товариства».
7. «...товариство старатиметься знищити будь-яку писемну і релігійну ворожнечу... і поширювати ідею про можливість примирення протиріч у християнських церквах».
8. «...товариство старатиметься заздалегідь викоринити рабство і будь-яке приниження нижчих станів, рівночасно поширюючи грамотність».
9. «...правило «мета виправдовує засоби» товариство визнає безбожним».

Завдання 3. Програмові документи Кирило-Мефодіївського товариства (братства) були створені за активної участі його лідерів. Опрацюйте наведені нижче рубрики «Активна життєва позиція». Користуючись діаграмою Вена, зробіть записи в зошиті. Знайдіть спільне й особливе (відмінне від інших) у житті та діяльності М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака. За допомогою слів-підказок наприкінці кожної рубрики сформулюйте результати діяльності цих особистостей.

Діаграма Вена: 1, 2, 3 — особливе (відмінне від інших); 4 — спільне для усіх трьох.

**Активна життєва позиція
Микола Костомаров (1817–1885)**

Ім'я (повне). Микола Іванович Костомаров.

Народження. 16 травня 1817 р. у слободі Юрасівка Воронежської губернії.

Походження. Син поміщика та селянки.

Освіта. Навчався у Московському пансіоні, згодом — у Воронежській гімназії. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Здобув ступінь доктора історичних наук. Самостійно вивчав слов'янські мови.

Початкові умови формування особистості. Був кріпаком до п'ятнадцяти років. Оскільки натерпівся негараздів та кривд, завжди співчутливо ставився до проблем інших.

Особистість та суспільно-політичний рух. Учителював у Харкові та Києві. Від 1846 р. викладав історію у Київському університеті. Вважав, що потрібно писати історію народу, а не історію держави. Довів, що хоча між українцями та росіянами багато спільного, але це два різних народи. Автор художніх творів, переважно на історичні теми. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства (братства) й автор його програмного документа «Книга буття». За причетність до братства у 1847–1857 рр. відбував заслання у Саратові із заборонаю педагогічної і наукової діяльності. Згодом продовжив викладацьку діяльність. Мав високі нагороди та звання у Петербурзькій Академії наук і Київському університеті.

Результати діяльності. *Видатний історик, письменник, громадсько-політичний діяч, знавець мов.*

Активна життєва позиція
Пантелеймон Куліш (1819–1897)

Ім'я (повне). Пантелеймон Олександрович Куліш.

Народження. Народився 26 липня 1819 р. у м. Вороніж Чернігівської губернії.

Походження. Із заможних селян.

Освіта. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії, був слухачем лекцій у Київському університеті.

Початкові умови формування особистості. Зростав у атмосфері залюбленості в українські пісні, перекази, легенди, казки.

Особистість та суспільно-політичний рух. Учителював у Луцьку, Києві, Рівному, Петербурзі. Автор першого історичного роману українською мовою «Чорна рада». З моменту виникнення Кирило-Мефодіївського товариства (братства) активно долучився до нього, за що відбував заслання у Тулі. Після звільнення разом з дружиною Ганною Барвінок мешкав у Петербурзі, де заснував альманах «Хата» та редагував журнал «Основа». Розробив українську абетку — кулішівку, написав підручник з історії України для учнів старших класів. Опублікував історичні й філологічні дослідження у двотомнику «Записки о Южной Руси», що мали неабиякий успіх. Друкував статті у львівських журналах.

Перекладав твори Гете, Міллера, Байрона, Шекспіра, підготував до друку (у співавторстві) повний переклад Біблії українською мовою. Посмертне видання значної частини його творів здійснила дружина.

Результати діяльності. *Письменник, історик, автор абетки, перекладач, громадсько-політичний діяч.*

Активна життєва позиція Микола Гулак (1821–1899)

Ім'я (повне). Микола Іванович Гулак.

Народження. 25 травня 1821 р. у Варшаві.

Походження. Із козацько-старшинського (пізніше — дворянського) роду Гулаків.

Освіта. Навчався вдома, а згодом — у приватному пансіоні. У Дерптському університеті (нині — Тартуський університет в

Естонії) закінчив юридичний факультет. Знав п'ятнадцять іноземних мов, був першим українським сходознавцем.

Початкові умови формування особистості. Дитинство Миколи пов'язане з Варшавою, де батько відбував військову службу, та хутором Гулаківкою на Черкащині, куди переїхала сім'я. Великий вплив справило його перебування у Прибалтиці, де національне і соціальне становище корінного населення було набагато кращим від життя в Україні.

Особистість та суспільно-політичний рух. Працював чиновником у канцелярії Київського генерал-губернатора. У Києві познайомився з М. Костомаровим та В. Білозерським. Разом з ними заснував Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Під час допитів Гулак узяв усю відповідальність на себе, заперечував причетність інших осіб до товариства. Стверджував, що він — автор усіх програмних документів. Як організатор товариства був ув'язнений до Шліссельбурзької фортеці, після чого висланий до Пермі, де мешкав під поліційним наглядом. Після закінчення терміну заслання викладав математику, історію та природничі науки у навчальних закладах України, а згодом — Грузії. Перекладав твори класиків грузинської та азербайджанської літератури. Заслужив визнання Паризької академії за математичні дослідження.

Результати діяльності. *Мовознавець, математик, юрист, людина з активною життєвою позицією, вірний товариш.*

Завдання 4. Опрацюйте документи № 3–5. Обґрунтовано доведіть або спростуйте твердження: братчики намагалися об'єднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності.

Документ № 3

Учасник подій про становище Наддніпрянщини у XIX ст.

Василь Білозерський (член Кирило-Мефодіївського братства):

«Прилучена до Росії... (Україна) терпить безліч кривд. Її права позабуто, й тепер вона... як рабиня мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в житті народу. ...*(Тому Україна має)* бажати незалежності й підтримувати в тій думці інші слов'янські народи...»

В. Білозерський

Документ № 4

Дослідник про Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Ярослав Грицак (український історик):

«Особливо сильним у діяльності (братства) був християнський момент. Це відбилось у виборі патронів товариства – святих Кирила і Мефодія, ...у формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у програмному документі кирило-мефодіївців — «Книзі буття українського народу» — інша назва «Закон божий».

Ікона. Святі Кирило і Мефодій

Документ № 5

Витяги з джерела.

«Книга буття українського народу»:

«...*(Справжній)* Українець... повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею».

«...і встане Україна із своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа... ні пана, ...ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан (*Хорватів*), ні у Сербів, ні у Болгар».

«І буде Україна невіддільною *Республікою* в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: «Ось камінь, його не берегли будівельники, нехай він буде підвалиною усього».

Титульна сторінка «Книги буття українського народу», опублікованої 1921 р.

Завдання 5. Опрацюйте документи № 6 та 7. Поміркуйте, у чому братчики вбачали причини складного становища слов'ян. Зробіть записи у зошиті за допомогою схеми, поданої нижче.

Документ № 6.

Витяги з джерела.

З відозви «Брати великоросіяни і поляки»:

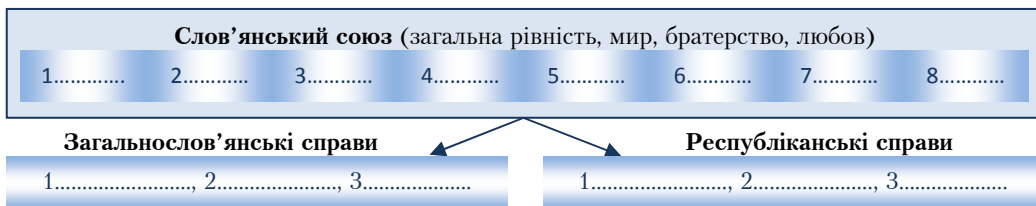
«Це промовляє до вас Україна... Прокиньтеся від сну і дрімоти, викореніть з ваших сердець безрозсудливу ненависть один до одного, розпалену царями і панами, посоромтеся ярма, що обтяжує ваші плечі, посоромтеся власної зіпсутості, прокляніть... імена земного царя і земного пана, ...і нехай метою вашого життя і діяльності кожного з вас буде: слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов господа нашого Ісуса Христа».

Документ № 7.

Витяги з джерела.

З відозви «Брати українці»:

1. Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою поєднатися.
2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Республіку і... (окремо) управлявся, так, щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свою справу громадську. Такі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорвати, серби і болгари.
3. Щоб... (була одна) рада слов'янська, де б сходились депутати од всіх Республік і там такі справи, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.
4. Щоб у кожній Республіці був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года.
5. Щоб у кожній Республіці була... рівність і свобода і станів не було...
6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.
7. До того, щоб віра Христова була основою закону і громадської справи в цілому союзі і в кожній Республіці».

Завдання 6. Підбийте підсумки, обговоривши в загальному колі основні цілі й завдання братства. *Поміркуйте над твердженням Михайла Грушевського: «Від Кирило-Мефодіївського товариства (братства) веде свою історію весь новий український політичний рух». Висловіть обґрунтоване судження.

РОЗДІЛ II.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII–У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

— **учитися** показувати на карті західноукраїнські землі у складі імперії, місця діяльності громадсько-культурних організацій;

— **характеризувати** політичний та соціально-економічний стан західноукраїнських земель, історичне значення виходу друком «Русалки Дністрової»;

— **висловлювати** судження щодо діяльності М. Шашкевича, Г. Яхимовича, Л. Кобилиці, О. Духновича;

— **пояснювати** вплив європейської революції на початок соціально-економічного розвитку українських земель і національний рух в Україні;

— **визначати** результати діяльності «Руської трійці»; значення революції 1848–1849 рр. для населення західноукраїнських земель, характер та особливості початку українського національного відродження, роль галицького греко-католицького духовництва в суспільному житті мешканців західноукраїнських земель; особливості українського руху в Закарпатті й на Буковині;

— **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «будителі», «Весна народів», «революція»;

— **вивчати** дати прилучення українських земель до імперії, подій першого етапу українського національного відродження.

§ 8 Політичне та соціально-економічне становище українських земель Австрійської імперії.

- ✓ Які українські землі належали до Австрійської імперії?
- ✓ Які реформи здійснили Марія-Терезія та Йосиф II?
- ✓ На які адміністративно-територіальні одиниці були поділені західноукраїнські землі?

Упродовж уроку з'ясуйте, як дії австрійських урядовців впливали на життя українців.

1. Політика Австрійської імперії щодо українських земель.

В Австрійській імперії українські землі стали **джерелом дешевої сировини та місцем збуту промислових товарів**, виготовлених у центральних і західних провінціях країни. Отже, австрійський уряд провадив **колоніальну політику** щодо належних йому українських територій. Українці становили більшість у всіх трьох західноукраїнських регіонах, однак **Австрія підтримувала** польську зверхність у Галичині, румунську — на Буковині та угорську — на Закарпатті. Відтак, чинна влада намагалась утримувати західноукраїнські землі у покорі шляхом протиставлення одних народів іншим, сподіваючись на повну асиміляцію українців у майбутньому.

Також в Австрійській імперії діяла **централізована система управління**, яку здійснювала нова соціальна група — дисципліновані й підпорядковані Відню **чиновники** (управлінці). Ними ставали переважно австрійці або німецькомовні чехи чи угорці. При цьому німецька мова на західноукраїнських землях отримала офіційний статус. Органом самоуправління в Галичині був **становий сейм**, більшість у якому становила польська або спольщена українська шляхта. Але насправді вся адміністративно-політична влада краю була зосереджена в руках **губернатора**, якого призначав австрійський цісар (імператор). Соціально-економічним життям міст з магдебурзьким правом керували члени магістрату, котрих, проте, затверджував імперський уряд.

Порівняно з Російською імперією, тогочасна Австрія мала ліберальніший політичний устрій завдяки реформам Марії-Терезії та Йосифа II. Однак після смерті останнього, побоюючись впливів французької революції, австрійський уряд майже **до середини XIX ст. призупинив проведення будь-яких прогресивних реформ**. Цим скористалася частина землевласників, котрим вдалося частково поновити свої старі права і привілеї стосовно селян.

1. Якою була національна політика Австрійської імперії на українських землях?
2. Що доводить наявність централізованої системи управління в Австрійській імперії?
3. Чому землевласникам із західноукраїнських земель вдалося відновити свою владу на селі?

Дослідниця про адміністрування українських регіонів Австрії.

Олена Аркуша (*український історик*):

Львівська ратуша до 1826 р.

«Формування австрійського бюрократичного централізму в українських регіонах Габсбурзької монархії було тривалим і суперечливим процесом... Утім, до середини XIX ст. адміністративна влада була вже налагоджена. ...тоді ж стало зрозумілим, що германізувати і *(сповна)* централізувати... систему управління австрійськими провінціями не вдасться і доведеться шукати компроміс з урахуванням місцевих традицій, інтересів та прагнень».

1. На перетині чийх інтересів сформувалася система управління українськими регіонами Австрійської імперії?

2. Соціально-економічне становище.

Основою економіки західноукраїнських земель і надалі залишалося **сільське господарство**. Упродовж першої половини XIX ст. відбувався лише невеликий прогрес у хліборобстві. Чи не найбільшою подією стало поширення **картоплі, конюшини, люцерни, кукурудзи**. На Закарпатті розвивалися **виноградарство, садівництво**, у гірських районах поширювалися тваринництво (**вівчарство**), **лісозаготівлі**.

Промислове виробництво перебувало на **ремісничо-мануфактурній стадії розвитку**. Головними промисловцями до середини XIX ст. залишалися **землевласники**, які займалися переважно товарним тваринництвом, переробкою продуктів сільського господарства (гуральництвом, виноробством, цукроварінням тощо). Традиційні галузі — текстильна, шкіряна, суконна — не витримували конкуренції з фабричними товарами й поступово занепадали. **Домашнє виробництво полотна та гуральництво** і надалі залишалися основними формами заняття населення. Також розвивалися галузі промисловості, пов'язані з видобутком сировини: **соляна, лісова, нафтова, залізородна, сірчана**. Роль міських мануфактур залишалася незначною. Та й узагалі міст було небагато. На початку 1840-х рр. тільки дев'ять із них мали населення понад 10 тис. мешканців: **Львів** (63 тис.), **Броди** (18 тис.), **Тернопіль** (16 тис.) і менші: Дрогобич, Станіслав, Самбір, Коломия, Перемишль (нині належить до Польщі) та Чернівці. Найбільші міста Закарпатської України — **Ужгород, Мукачеве** мали тільки по 6–7 тис. осіб населення. Значна частина містян займалась, як і раніше, сільським господарством.

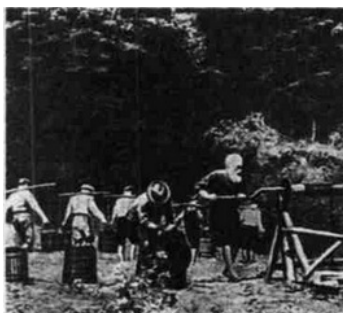
Разом з тим у краї поживавилася **внутрішня і зовнішня торгівля**. На її розвитку сприятливо позначилися спорудження широкої мережі **кам'яних шляхів** і скасування різних обмежень щодо діяльності купецтва. Основною формою організації торгівлі стали **ярмарки** та **щоденні торги**. Посилилися торговельні зв'язки із західними провінціями Австрійської монархії, а також зовнішня торгівля – через чорноморські порти. Провідні позиції у зовнішній торгівлі займали купці вірменського, грецького та єврейського походження. Головними статтями експорту були **продукти сільського господарства, ліс, сіль**, і лише незначну частку становили вироби ремесла і мануфактури, здебільшого **полотно**. Ввозили переважно промислову продукцію.

1. Чому західноукраїнські землі були відсталіми провінціями Австрійської імперії?
2. Назвіть найбільші західноукраїнські міста.
3. Що сприяло розвитку торгівлі?

Дослідники про промисловий розвиток Західної України.

Олександр Царенко (український економіст),

Андрій Захарчук (український історик):

Добування нафти ручним способом на промислі у м. Борислав на Львівщині. XIX ст.

солевидобутку, зокрема відкритий спосіб добування замінили підземним... У 50-х роках XIX ст. у різних місцях галицького Прикарпаття **видобували нафту**, яку використовували як колісну мазь, а також для освітлення. Майже 10 тис. тонн на рік видобували **бурого вугілля** (у Довкійському та Коломийському округах)».

1. Які галузі промисловості розвивалися в Галичині, на Буковині й Закарпатті?

Дослідники про промисловий розвиток Західної України.

Олександр Царенко (український економіст),

Андрій Захарчук (український історик):

«...Навіть цукроваріння, що виникло в 20-х роках XIX ст. і спочатку добре розвивалося, незабаром у зв'язку з бурхливим розвитком виробництва цукру в Чехії стало

Герб м. Яворів. Львівська обл.

другорядним... не було введено в дію збудовану на початку 40-х років суконну фабрику в Заложцях Золочівської округи (нині — смт. Залізці Тернопільської обл.), через короткий час після відкриття були ліквідовані механічні прядильні й ткацькі підприємства в Яворові, Бродах, Заліщиках, Глинянах та ін.»

Герб м. Залішки.
Тернопільська обл.

1. Про яку політику австрійського уряду йдеться в документі?

3. Соціальні протести.

Селяни західноукраїнських земель були самі собою вільними, але відробляли **панщину**, сплачували **натуральний або грошовий оброк**. Окрім того, мусили визнавати такі привілеї землевласників, як **«право млина»** (монопольне право на мелення зерна) і **«право пропінації»** (монопольне право на виготовлення і продаж горілки). На користь держави селяни виконували такі повинності: **шарварки** (будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель), **постачання підвід війську й несення військової служби**, що у першій половині XIX ст. тривала аж 14 років. Відповіддю на посилення визиску селян були **різні форми соціального протесту**: скарги на поміщиків до державних установ, звернення сільської громади до суду з позовом проти поміщика, потрапи панських посівів, підпали поміщицьких маєтків та підприємств, розправи над сільською старшиною. Селяни також відмовлялися сплачувати державні податки й бойкотували рекрутські набори. Типовою формою соціального протесту залишалися **втечі селян**, що особливо почастишали у 1830–1840-х роках.

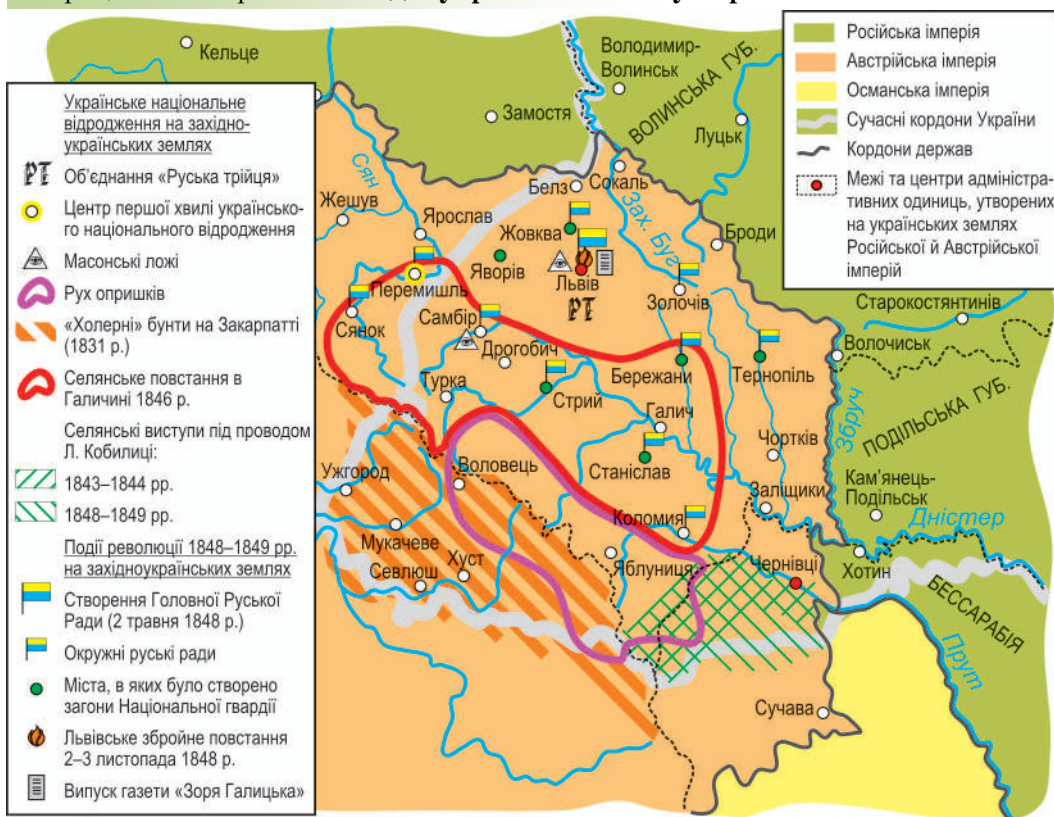
Нового розмаху в українських Карпатах набув традиційний **опришківський рух**, найвище піднесення якого спостерігалось упродовж **1810–1825 рр.**, а окремі виступи тривали аж до 1848 року. А на Закарпатті у **1831 р.** спалахнули **«холерні» бунти**, приводом до яких стало обмеження пересування у зв'язку з епідемією холери в краї. Але при цьому селяни виступали взагалі проти усієї системи земельних відносин. Хоча цей протест був придушений, влада пішла на поступки селянам, скасувавши у 1836 р. низку другорядних повинностей. Відтак селянин міг, за згодою поміщика, відкупитися від повинностей та переходити від одного поміщика до іншого за умови сплати усіх податків і боргів; було обмежено право поміщиків через суди переслідувати селян, скасовано тілесні покарання.

У **Північній Буковині** найбільшим став виступ селян під проводом **Лук'яна Кобилиці у 1843–1844 рр.** Вони відмовлялися виконувати панщину, самочинно переобирали сільську старшину, висловили вимогу вільного користування лісами і пасовиськами. Лише за допомогою урядових військ влада придушила цей виступ. Лук'яна Кобилицю заарештували та ув'язнили.

Загалом селянські виступи були стихійними та локальними (охоплювали лише окремі території). Серед протестувальників часто виникали суперечки, а самі виступи не були належним чином організовані. Незважаючи на це, влада частково задовольняла окремі вимоги селян.

1. Якими були причини та форми соціальних протестів селян?
2. Які події увійшли в історію під назвою «холерні бунти»? Які результати вони мали?
3. Коли і під чийм проводом відбулося найбільше повстання селян Буковини?

Попрацюйте з картою «Західноукраїнські землі у першій половині XIX ст.»

1. Підготуйтеся розповідати за допомогою карти про окремі особливості життя населення західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.

Герб м. Вишніця

Дослідник про селянські повстання в Західній Україні.

Іван Рибалко (український історик):

«Серед опришківських загонів, які напали на поміщиків, купців та сільських багатіїв, одним з найактивніших у 20-х роках (XIX ст.) був загін Мирона Штоли (Штолюка), який діяв у районі Косова, Вишніці й

Герб м. Сколе

Кутів. У Східній Галичині активними були виступи селян громади с. Якубової Волі Самбірського округу в 1819 р., Комарнівського ключа (володіння) графа А. Лянцкоронського в 1817–1822 рр., маєтку Сколе (Стрийського округу) графа О. Потоцького, що складався з містечка Сколе і 26 сіл...»

1. Селянські виступи були поодинокими чи масовими? Думку обґрунтуйте.

Витяг із джерела.

Зі звіту про допит Лук'яна Кобилиці (29 січня 1844 р.):

«...*(Лук'ян Кобилиця)* поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів ліси... оповідав Кобилиця підданам, що він має цісарський патент, друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзького округу ці свободи...»

Л. Кобилиця
в 1830-х рр.

1. Висловіть судження. Чи був цісарський патент справжнім? Чому Лук'ян Кобилиця вдався до такого методу переконання?

Коли в Україні було придушене повстання під проводом Л. Кобилиці,...

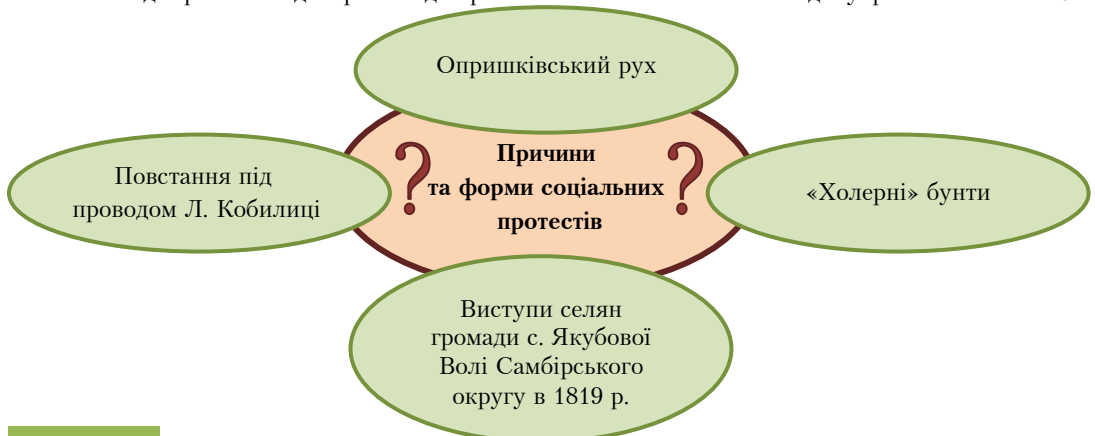

у США винахідник Семюел Морзе вперше передав повідомлення телеграфом.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1810–1825 рр.** — опришківський рух на Прикарпатті;
  - **1831 р.** — «холерні» бунти на Закарпатті;
  - **1843–1844 р.** – повстання під проводом Л. Кобилиці у Північній Буковині.
- Поясніть значення понять: *чиновники, право пропінатції, шарварки, «холерні» бунти.*
- Напишіть есе на тему «Колоніальна політика Австрійської імперії на українських землях».
- Визначте, які події відображає діаграма. Дайте назву діаграмі та її складовим частинам. На основі діаграми складіть розповідь про селянські повстання на західноукраїнських землях.

§ 9 Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях.

- ✓ Пригадайте значення поняття «національне відродження».
- ✓ Кого в Європі називали просвітниками?
- ✓ Як реформи Марії-Терезії та Йосифа II стосувалися греко-католиків?

Упродовж уроку з'ясуйте, яку роль відіграли греко-католицькі священники у національному відродженні на західноукраїнських землях.

1. Передумови українського національного відродження.

Утвердження української національної самосвідомості на західноукраїнських землях було процесом важким і повільним. Початком українського національного відродження сприяли реформи Марії-Терезії та Йосифа II, в ході яких було створено релігійний фонд підтримки греко-католицьких священників, засновано у Відні греко-католицьку духовну семінарію, утворено при Львівському університеті Руський інститут (1787 р.). Завдяки цим реформам зростає кількість освічених українців, передовсім греко-католицьких священників, які стали провідною верствою західноукраїнського суспільства у процесі національного відродження.

На процес національного відродження позитивно вплинули просвітницькі ідеї, що передбачали побудову справедливого суспільства через поширення освіти та розвиток науки. На західноукраїнських землях просвітництво частково набуло національних рис: виник інтерес до вітчизняної історії, до життя народу, його мови й усної народної творчості.

Негативно позначилися на становищі українського населення консервативні реформи наступників Марії-Терезії та Йосифа II: скасування обов'язкової початкової освіти, переведення шкіл під контроль католицької церкви, зменшення у них чисельності дітей. Це стимулювало передових людей до пошуку способів протидії такій політиці. Відтак наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях сформувались умови для початку національного відродження.

1. Хто став провідною верствою українського суспільства у Західній Україні?
2. Яких рис набули ідеї Просвітництва на західноукраїнських землях?
3. Що змусило передових людей шукати способи захисту прав українського народу?

Сучасний герб УГКЦ

Дослідник про західноукраїнську інтелігенцію.

Орест Субтельний (українсько-канадський історик):

«...Говорити про західноукраїнську інтелігенцію початку XIX ст. — значить говорити про духовенство. І справді, оскільки духовенство було єдиною соціальною групою, яка

Будівля Львівського університету. Світлина кінця XIX ст.

могла користуватися перевагами вищої освіти в Австрійській імперії, вища освіта у Західній Україні практично стала синонімом освіти богословської. Так, на початку 1840-х років із майже 400 студентів Львівського університету та інших закладів 295 навчалися теології, в той час як майже всі решта займалися філософськими дисциплінами, котрі також входили до курсу богослов'я...»

Дослідник про західноукраїнську інтелігенцію.

Ярослав Грицак (*український історик*):

«... греко-католицизм, з одного боку, не засимілювалось і зберегло свою етнічну окремість, з іншого, було єдиною елітою руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення».

1. Користуючись документами, доведіть чи спростуйте думку: греко-католицькі священники були майже єдиними представниками західноукраїнської еліти.

Церква Св. Духа греко-католицької семінарії у Львові. Гравюра XIX ст.

2. «Будителі». Товариство галицьких греко-католицьких священників.

Значний вплив на піднесення культурно-освітнього рівня закарпатського духовенства мала діяльність єпископа **Андрія Бачинського (1732–1809)**. Він заснував в Ужгороді духовну семінарію і заклав велику бібліотеку, сприяв організації шкіл при церквах. Завдяки цьому в останній чверті XVIII ст. осередком просвітницької діяльності на Закарпатті став **Ужгород**. Разом з тим, патріоти з-поміж греко-католицького духовенства краю, отримавши належну освіту, почали проявляти інтерес до національної спадщини і працювати над її збереженням та примноженням. Оскільки вони, неначе від сну, пробуджували в місцевих українців національні почуття, їх шанобливо називали «будителями». Під цим ім'ям в історію Закарпаття увійшли відомі культурно-політичні діячі: **Олександр Духнович, Іоанікій Базилович, Михайло Лучкай** та інші. Вони упроваджували рідну мову в освіту, пресу, літературу, виступали за дослідження та популяризацію місцевої історії як невід'ємної частини історії усієї України, сприяли розширенню зв'язків краю з Галичиною і Наддніпрянщиною.

Центром національного руху в Галичині став **Перемишль**, де розміщувалася резиденція греко-католицького єпископа, були семінарія і багаті книгозбірні. У **1816 р.** з ініціативи митрополита **Михайла Левицького** та священника **Івана Могильницького** в Перемишлі створено **Товариство греко-католицьких**

священників (Перемишльський просвітницький гурток), яке видавало шкільну і популярну літературу народною мовою. За сприяння Товариства засновано близько 400 шкіл, запроваджено українську мову навчання у початкових школах. Іван Могильницький та його однодумці вважали, що руська (українська) мова є окремою від польської та російської мовою.

Процес національного відродження на Буковині розпочався дещо пізніше, приблизно зі середини ХІХ ст. У нечисленних початкових школах навчали румунською або ж німецькою мовами. Першу спробу друкувати українські народні пісні кириличною азбукою зробив **Іван Велигорський**. Проте його наступники на буковинській літературній ниві продовжували вживати застарілу книжну мову.

1. Кого і чому називають «будителями» Закарпаття?
2. Хто та з якою метою створив Товариство греко-католицьких священників у Перемишлі?
3. Хто сприяв початкам національного відродження на Буковині?

Детальніше про...

літературну діяльність «будителів» Закарпаття

Іоанікій Базилевич написав «Короткий нарис фундації Федора Корятовича» — першу працю з історії Закарпаття, де стверджував, що закарпатські русини є східними слов'янами.

Михайло Лучкай став автором першої на західноукраїнських землях «Граматики слов'яно-руської мови» (1830 р.).

Олександр Духнович написав вірш «Подкарпатские русины, оставте глубокий сон», який згодом став гімном Закарпаття.

Активна життєва позиція

Олександр Духнович (1814–1865)

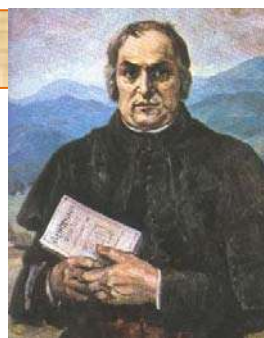
Ім'я (повне). Олександр Васильович Духнович.

Народження. 24 квітня 1814 р. у с. Тополя (тепер Гуменського округу в Словаччині).

Походження. Батько Василь — греко-католицький священник, мати Марія — дочка священника.

Освіта. Після закінчення сільської школи Олександр навчався в Ужгородській школі, гімназії у Кошицях, Ужгородській семінарії.

Початкові умови формування особистості. Вихованням займалися батько, а після його смерті — дядько Дмитро та дід Іван, які теж були священниками і прищеплювали повагу до рідної землі й народу.

Особистість і українське національне відродження.

Спочатку О. Духнович займався домашнім учительством. Свій досвід описав у підручнику з педагогіки для вчителів і батьків. Згодом працював у різних церковних інституціях Закарпаття. Написав для місцевих шкіл український буквар, підручники з граматики та географії, посприяв, щоб українську мову було уведено до програм шкільної освіти Закарпаття, впорядкував україномовний молитовник, записував твори усної народної творчості, організував перше літературне товариство закарпатських русинів-українців. Був депутатом крайового сейму в Братиславі. Написав народною мовою поезії «Жизнь русина», «Голос радості», «Піснь земледільця весною», «Руський марш», твори для дітей: «О ділах шкільських», «О справованню дітей в школі», «Жаба». Друкував свої твори у віденських, будапештських, галицьких, київських періодичних виданнях. Вірш **«Подкарпатские русины, оставте глубокий сон»** був гімном Підкарпатської Русі.

Результати діяльності. *Денаціоналізація, Закарпаття, боротьба, українська освіта, література Закарпаття, педагогіка, національне відродження.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи записані курсивом слова.

Мукачівський
єпископ
Андрій
Бачинський

Сучасник про роль мови у розвитку нації.

Єпископ Андрій Бачинський (*мукачівський єпископ ГКЦ*):

«Історичний досвід, численні приклади свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підойми міцнішої та тривкішої, ніж збереження питомої батьківської і материнської мови, писемності й віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитись і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, відразу ж починають відбуватися незворотні зміни із самим цим народом...»

1. У чому автор вбачає взаємозв'язок між мовою і майбутнім українського народу?

Детальніше про...

літературну діяльність галицьких просвітителів

Денис Зубрицький — «Історія міста Львова», «Історія стародавнього Галицько-руського князівства».

Йосиф Левицький — «ГраMATика руської або малоруської мови в Галичині», «Колядки та щедрівки».

Йосиф Лозинський — збірка пісень і весільних обрядів «Руське весілля», рукописний «Буквар» та польською мовою «Грамматика руської мови».

Іван Могильницький — підручники українською мовою: «Буквар славено-руського язика», «Катехізис малий», «Розвідка про руську мову».

3. «Руська трійця».

У 30-х–40-х рр. XIX ст. під впливом ідей романтизму та польського визвольного руху відбулося нове піднесення українського національного руху в Галичині. Його центром став **Львів**, де було утворено громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця», яке діяло з **1833 до 1837 р.** Заснували його **Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький** — у той час студенти Львівського університету і водночас вихованці греко-католицької духовної семінарії. Навколо них об'єдналися майже два десятки молодих священиків, семінаристів та представників світської інтелігенції. Нове покоління діячів національного руху жило й мислило ідеями **романтизму**.

Члени гуртка вивчали українську і слов'янські мови, збирали зразки усної народної творчості, описували пам'ятки старовини, виступали за розширення сфери вживання рідної мови. **Маркіян Шашкевич** підготував підручник для молодших школярів «**Читанка**», написаний розмовною українською мовою; до того ж термін «Читанка» вперше використав саме М. Шашкевич. Гуртківці прагнули **перетворити народну мову на мову науки та літератури**, щоб за її допомогою українці могли отримати вільний доступ до знань.

У **1834 р.** «Руська трійця» підготувала до друку історико-літературну збірку «**Зоря**», але на вимогу цензури віденська поліція заборонила її публікацію. Проте невдача не зупинила патріотів. У м. Буда (нині Будапешт, Угорщина) в **1837 р.** вони таки опублікували літературно-науковий альманах «**Русалка Дністровая**», до якого подали деякі твори з попередньої збірки, доповнені літературними та історичними статтями. Альманах «Русалка Дністровая» став першою книжкою, опублікованою українською мовою на західноукраїнських землях. Він засвідчив **відмінність галицьких русинів від поляків і росіян**, їхню спорідненість із наддніпрянськими українцями. Однак вихід «Русалки Дністрової» викликав невдоволення у Відні та Львові. На вимогу влади увесь наклад книги було конфісковано і знищено. Врятувати пощастило тільки **200 примірників**. Видання «Русалки Дністрової» стало своєрідним підсумком діяльності «Руської трійці». Через постійні утиски й переслідування гурток розпався.

1. Коли і хто створив громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця»?
2. Якою була мета членів «Руської трійці»?
3. Коли і де було надруковано альманах «Русалка Дністровая»?

Маркіян Шашкевич

Іван Вагилевич

Яків Головацький

Жінка в історії

Юлія Шашкевич

Юлія Шашкевич — дружина засновника й натхненника «Руської трійці» Маркіяна Шашкевича. Стосунки між подружжям були теплими й ніжними. Та не квітами, а полином стелила доля сімейству Шашкевичів: часті переїзди з парафії в парафію, безгрошів'я, хвороба Маркіяна (туберкульоз, або ж сухоти), смерть сина Святослава — випробування,

які довелося пережити подружжю. Саме Юлія Шашкевич допомогла чоловікові витримати життєві негаразди. Крім того, вірна дружина підтримувала свого чоловіка у літературній творчості та в громадській діяльності. Після того, як 7 червня 1843 р. відійшов до Бога кволий фізично, але міцний духом Маркіян Шашкевич, Юлія залишилася вдовою і все своє подальше життя присвятила синові Володимирі, який не лише зовні, а й хистом до слова був дуже схожим на свого батька.

1. У чому проявилась активна життєва позиція Юлії Шашкевич?

Детальніше про...

альманах «Зоря»

У 1834 р. «Руська трійця» підготувала до друку історико-літературну збірку «Зоря», в якій було вміщено біографію Богдана Хмельницького, популярне оповідання і народну пісню про його походи, вірш Маркіяна Шашкевича про козацького ватажка Северина Наливайка, оповідання «Олена», у котрому опришків зображено як

борців за народну волю, та інші матеріали. У передмові до видання М. Шашкевич закликав розглядати альманах як продовження роботи літераторів і науковців Наддніпряни, що стало виявом протесту проти польської й австрійської політики в Галичині.

Пам'ятник в Івано-Франківську

Дослідник про подальшу долю членів «Руської трійці».

Олександр Донік (*український історик*):

«Маркіян Шашкевич після висвячення на священника був переведений в одну з дрібних парафій, де він, виснажений працею та постійними злиднями, помер 32-річним. Якову Головацькому тривалий час не надавали сану священника, а Іван Вагилевич, щоб уникнути переслідувань, вирішив перейти на протестантську віру (лютеранство). Після розправи над «Руською трійцею» подальший поступ національного відродження в Галичині відзначався дуже скромними масштабами».

1. Запропонуйте обґрунтовану гіпотезу. Кому присвячено пам'ятник на світлині, що поруч документа? Назвіть імена відтворених у скульптурі людей.

Коли в Україні з'явилися перші примірники «Русалки Дністрової», ...

в Англії королевою було проголошено 18-річну Вікторію — розпочалася славнозвісна «Вікторіанська епоха».

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1816 р.** — створення в Перемишлі товариства греко-католицьких священників;
  - **1833–1837 рр.** — діяльність у Львові «Руської трійці»;
  - **1837 р.** — опублікування в Будапешті альманаха «Русалка Дністровая».
2. Поясніть значення понять: «будителі», «Руська трійця».
3. Напишіть есе на тему «Греко-католицькі священники — лідери національного руху на західноукраїнських землях».
4. Визначте, які події відображає схема. Назвіть схему, доповніть її. На основі схеми складіть розповідь про національне відродження на західноукраїнських землях.

Закарпаття	Галичина		Буковина
І. Базилович, О. Духнович, М. Лучкай	<u>Перемишль</u> М. Левицький І. Могильницький	<u>Львів</u> Я. Головацький М. Шашкевич І. Вагилевич	І. Велигорський
?			

§ 10 Європейська революція 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях.

- ✓ Як реформи Марії-Терезії та Йосифа II стосувалися селянства?
- ✓ Пригадайте значення термінів «нація», «народ», «революція».
- ✓ З якою метою і коли було створено Священний союз?

Упродовж уроку з'ясуйте, який вплив мали революційні події 1848–1849 рр. на життя українців в Австрійській імперії.

1. Причини революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.

Причинами революції в Австрійській імперії були: незадоволення більшості населення країни своїм економічним становищем, абсолютизмом, становими привілеями дворян і національним пригніченням народів імперії. Під час революційних подій **1848–1849 рр.** проти чинного старого порядку об'єдналися різні верстви населення Австрійської імперії: буржуазія, робітники, інтелігенція. Вони виступали за ліквідацію **перешкод для розвитку економіки, демократизацію суспільства, розширення прав громадян.** Водночас складовою частиною революційних виступів у Австрійській імперії та в інших європейських країнах стали визвольні рухи бездержавних народів. Відтак сучасники і наступні покоління називали ці події **«Весною народів».**

У березні 1848 р. австрійська столиця Відень була охоплена заворушеннями, які змусили імператора Фердинанда I проголосити **Конституцію**, що надавала свободу слова, друку, зборів та передбачала скликання парламенту — **рейхстагу**. Поряд із виконанням політичних вимог влада мала зважати на зростання незадоволення у середовищі селянства, яке становило більшість населення країни. З огляду на загострення ситуації цісар (імператор) у **квітні 1848 р.** підписав спеціальний патент, згідно з яким скасовано панщину в **Галичині**, у **серпні 1848 р.** — на **Буковині**; на Закарпатті в ході революції панщину формально було також скасовано, однак тут вона не втрачала чинності до **1853 року**.

Щоб заспокоїти землевласників, уряд оголосив про виплату їм компенсації за втрачену робочу силу. За ними залишалося також **право сервітутів** — право володіння лісами і випасами, що у майбутньому спричиняло конфлікти між селянами та поміщиками. І все ж після скасування панщини селяни стали власниками землі, а відтак — господарями своєї долі. У селян пробуджувався не властивий їм раніше потяг до освіти, культури й навіть до політики. На честь скасування панщини сільські жителі встановлювали пам'ятні хрести.

1. Які були причини революції в Австрійській імперії?
2. Коли на західноукраїнських землях скасували панщину?
3. До яких змін у житті селян привело скасування панщини?

Дослідник про причини скасування панщини в Галичині.

Василь Верига (українсько-канадський історик):

«...щоб не допустити селянського повстання, скасування панщини в Галичині було проведене з великою поспішністю, майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях Австрійської імперії. Скасування панщини викликало великий ентузіазм на селі української Галичини й запевнило династії Габсбургів лояльність селян на наступне півстоліття...»

Скасування
панщини
в Галичині

1. Поясніть вислів «Марія-Терезія та Йосиф II завоювали прихильність українців до династії Габсбургів, а Фердинанд I закріпив її».

Детальніше про...

умови скасування панщини у 1848 р. на західноукраїнських землях

- селян оголосили вільними громадянами держави та звільнили від панщинних повинностей;
- селяни ставали власниками землі;
- за скасування панщини пани-дідичі отримували відшкодування з державної скарбниці та були звільнені від ряду податків;
- встановлено порядок компенсації землевласникам земельної ренти та повинностей: 2/3 від їхньої вартості сплачувала держава, 1/3 — селяни;
- за панами залишалися сервітути, тобто право власності на ліси, пасовища, за користування якими селяни були зобов'язані платити.

2. Головна Руська Рада та її національна програма.

Під час революції напружено склалися стосунки українців з поляками, котрі вважали Галичину тільки польським краєм, а українців Галичини — частиною польського народу. Саме з Галичини вони планували розпочати відновлення своєї державності, вимагаючи надати їй автономію як польській провінції у складі Австрії. З цією метою поляки створили представницький орган — **Центральну Раду Народову**. Відповідаючи на це, українці **2 травня 1848 р.** створили у Львові **Головну Руську Раду (ГРР)** — першу українську політичну організацію, яка діяла від імені українців краю і стала основним осередком українського національно-визвольного руху 1848–1849 рр. у **Східній Галичині**. Очолив Головну Руську Раду єпископ **Григорій Яхимович**. Складалася вона з греко-католицького духовенства та світської інтелігенції.

Друкованим органом ГРР була «**Зоря Галицька**» — перша у Львові газета українською мовою, що почала виходити **15 травня 1848 року**. Національною

символікою галицькі українці обрали синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. ГРР вимагала від австрійського уряду **поділу Галичини на західну (польську) та східну (українську)** й перетворення її в окрему провінцію; забезпечення для українців і поляків рівного доступу до державних посад; упровадження у діловодство української мови та призначення на державні посади у Галичині чиновників, які володіють українською мовою. У **жовтні 1848 р.** у Львові відбувся **перший з'їзд західноукраїнських діячів науки і культури**, який прийняв рішення утвердити єдину граматику української мови та вимагати від влади впровадження рідної мови у школах. За його сприяння було утворене товариство **«Галицько-руська матиця»**, що друкувало навчальну, художню і наукову літературу. Враховуючи розмах культурно-національного руху українців, **австрійський уряд погодився** запровадити навчання українською мовою у народних школах, викладання української мови як обов'язкового предмета в гімназіях. Водночас у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови та літератури. Її очолив Яків Головацький.

Щоб ослабити український національний рух, Центральна Рада Народова заснувала **«Руський собор»** — організацію спольщеної української шляхти, яка, попри назву, пропагувала ідею утворення Польської держави під зверхністю Австрійської імперії. На **Слов'янському конгресі** у Празі, організованому в червні 1848 р. з метою координації зусиль слов'янських народів імперії, були зроблені спроби примирити обидві українські організації та українців з поляками, однак вони виявилися невдалими.

1. Як називалася перша політична організація українців Галичини? Коли вона була створена?
2. Чого домоглись українці від австрійського уряду в ході революційних подій?
3. Хто заснував «Руський собор»? З якою метою?

Витяг із джерела.

Маніфест Головної Руської Ради:

Засідання Головної Руської Ради

«...але як все на світі з часом ся минає, як по зимі прикрій весна наступає, так Браття! і той стан смутний нині змінили ся через Конституцію. Браття! єсть то велике право, велике добродітельство... Вставайте ж Браття, вставайте з долгого сну вашого, бо уже час!... Поступаймо з другими народами в любові і згоді!.. Будьмо народом!..»

1. Поясніть, що мали на увазі автори Маніфесту, коли закликали українців вставати зі сну, бути народом.

Дослідник про українську мову.

Віталій Сарбей (український історик)

«У Львові в жовтні (1848 р.) відбувся з'їзд «письменників і прихильників народної просвіти»... наукову доповідь про українську мову виголосив... Яків Головацький. Він переконував, що українська мова — єдина й спільна мова як у Західній, так і в Східній Україні, вона є мовою одного народу, насильницьки розділеного державним кордоном двох імперій...»

Примітка. Яків Головацький був прихильником поділу Галичини на Східну і Західну.

Палаюча ратуша під час повстання у Львові 1848 р.

Дослідник про діяльність Івана Вагилевича.

Василь Верига (українсько-канадський історик):

«Для скріплення позицій Руського Собору поляки запросили до себе на працю шанованого в українських національних колах Івана Вагилевича... на посаду редактора часопису «Дневник Руский»... Як редактор... Іван Вагилевич виступив проти поділу Галичини, вважаючи, що українська меншина у західній області Галичини, знайшовшись під польською адміністрацією, упала б жертвою полонізації. На його думку, поділ Галичини послабив би також відпорність українського населення у процесі германізації ...»

Deliber Jan Wągilewicz

Один із портретів Івана Вагилевича

1. З якою метою поляки запросили до Руського собору І. Вагилевича?
2. Що було спільного, а що відмінного у поглядах І. Вагилевича та Я. Головацького?

Активна життєва позиція
Григорій Яхимович (1792–1863)

Ім'я (повне). Григорій Іванович Яхимович.

Народження. 16 лютого 1792 р. у с. Підбірці поблизу Львова.

Походження. Батько — Іван, мати — Марія; обоє селяни.

Освіта. Львівська гімназія, Віденська семінарія.

Початкові умови формування особистості. Під час навчання

в імператорському Інституті при церкві св. Августина у Відні Григорій поєднав відданість своєму українському родоводу з повагою до влади в особі цісаря (імператора).

Особистість і українське національне відродження. Викладав у Львівському університеті релігійні науки та педагогіку. Професор богослов'я, один з перших професорів педагогіки. Ректор Львівської духовної семінарії. У 1841–1848 рр. — помічник митрополита Михайла Левицького. Згодом — митрополит галицький. Під час революційних подій 1848–1849 рр. прагнув демократичними методами домогтися прав для українців. Був засновником і керівником Головної Руської Ради, послом до Галицького сейму та до Австрійського рейхстагу (парламенту). Згодом нагороджений командорським Хрестом Леопольда і титулом барона. Виступав проти заміни кирилиці латинським алфавітом. Брав участь у Соборі руських вчених. Сприяв відкриттю народних шкіл, запровадженню викладання української мови у школах Галичини. Написав монографію «Про правила, за якими слов'яни грецького обряду вираховують свято Великодня». Сконструював машину для косіння трави, розробляв план пароплавного сполучення на р. Сян.

Результати діяльності. *Лідер, українське шкільництво, релігійна діяльність, громадська діяльність революція, рада, національний рух.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи записані курсивом слова.

3. Західноукраїнські землі на завершальному етапі революції.

У липні 1848 р. розпочав роботу перший австрійський парламент. Із 383 послів Галичину представляли 96, з-поміж яких 39 українців. Із 8 депутатів Буковини п'ять були українцями. У парламентських дебатах українці відстоювали поліпшення становища українського населення й адміністративного поділу Галичини на Східну і Західну.

Революційні заворушення в Північній Буковині очолив депутат австрійського парламенту **Лук'ян Кобилиця**. Він закликав селян силоміць повернути те, що забрали у них землевласники, а також обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Його заклик став приводом до повстання в 1848–1849 рр., яке охопило частину населених пунктів краю. Водночас на **Закарпатті**, що належало до угорської частини імперії, виникла неоднозначна ситуація. В Угорщині розпочалося повстання з метою відокремлення від Австрійської імперії, однак українське населення Закарпаття його не підтримало, бо угорська влада заперечувала права українців на культурно-національну автономію і проводила політику **мадяризації**. Цим скористався австрійський уряд, який підтримав частину вимог слов'янського населення Угорщини.

Незважаючи на значний розмах революційних рухів у імперії, владі поступово вдалося взяти ситуацію під контроль. У жовтні 1848 р. було придушено повстання

у Відні, поразкою завершилося **повстання у Львові (1–2 листопада 1848 р.)**. На початку 1849 р. був розпущений парламент, скасована конституція, відновлена дореволюційна структура влади. **У 1851 р.** припинила роботу Головна Руська Рада. Встановлений політичний режим згодом отримав назву **неоабсолютизму**.

1. Скільки українців потрапило до Австрійського парламенту? Які питання вони порушували?
2. Хто очолив повстання селян Буковини? Чому не підняли повстання закарпатські українці?
3. Коли відбулося повстання у Львові? Чим воно завершилося?

Активна життєва позиція Лук'ян Кобилиця (1812–1851)

Ім'я (повне). Лук'ян Кобилиця.

Народження. 1812 р. в с. Путила-Сторонець Буковинського округу (тепер — смт. Путила Чернівецької обл.).

Походження. Із родини кріпаків.

Освіта. Даних про освіту нема, однак відомо, що він знав австрійське законодавство, писав від імені селян скарги на панів.

Початкові умови формування особистості. Виріс у Карпатах, де проникся духом любові до рідної землі, зрозумів, що таке гідність та свобода.

Особистість і українське національне відродження. Заслужив пошану від гуцулів як добрий господар, виважений чоловік, батько шести дітей. Розумівся в австрійському законодавстві й звичаєвому праві. Умів просто і доступно роз'яснювати гуцулам їхні права, чітко формулювати селянські скарги. У 1843–1844 рр. — лідер селянського повстання на Буковині. Виступив за передачу селянам права користуватися лісами й пасовищами, організував переобрання сільських старшин, вимагав скасувати панщину. Після того, як урядове військо придушило повстання, був заарештований. Під час революції 1848–1849 рр. обраний депутатом Австрійського рейхстагу (парламенту). Голосував разом з іншими українськими депутатами за скасування селянських повинностей без виплати відшкодування дідичам (панам). Після скасування панщини, але збереження викупних платежів 1848 р. обличив парламент і очолив повстання селян гірських районів Буковини, які оголосили ліси своєю власністю, домагалися залишити Буковину в складі Королівства Галичини і Лодомерії. Повстання придушили влітку 1849 р., згодом Л. Кобилицю ув'язнили. Через два роки він помер у в'язниці.

Результати діяльності. *Парламентар, народ, герой, повстання, скасування панщини, допомога, судові позови, революція, лідер, Буковина.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи записані курсивом слова.

Коли в Україні у Львові українці створили першу політичну організацію — Головну

Руську Раду,...

у **Парижі** Установчі збори проголосили Францію республікою, президентом якої був обраний Шарль Луї Наполеон Бонапарт (в майбутньому — Наполеон III).

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **березень 1848–1849 рр.** — революція в Австрійській імперії;
  - **квітень 1848 р.** — скасування панщини у Галичині;
  - **серпень 1848 р.** — скасування панщини на Буковині;
  - **1853 р.** — скасування панщини на Закарпатті;
  - **2 травня 1848–1851 рр.** — діяльність у Львові Головної Руської Ради;
  - **15 травня 1848 р.** — у Львові вийшла друком «Зоря Галицька» — перша газета українською мовою.
- Поясніть значення понять: «*Весна народів*», *сервітутти*, «*Галицько-руська матиця*».
- Підготуйте повідомлення на тему: «Головна Руська Рада — перша політична організація на західноукраїнських землях».
- Визначте, які події відображає схема. Дайте назву схемі, доповніть її. На основі схеми складіть розповідь про «Весну народів» на західноукраїнських землях.

Революція в Австрійській імперії

15 березня 1848 р. — проголошення Конституції

13 квітня 1848 р. — у Львові поляки створили **Центральну Раду Народову (ЦРН)**, вимагали автономії Галичини

Скасування панщини:
квітень 1848 р. — Галичина;
серпень 1848 р. — Буковина;
1853 р. — Закарпаття

Травень 1848 р. — українці Галичини створили **Головну Руську Раду**, вимагали поділу Галичини на Східну і Західну й проголошення автономії

10 липня 1848 р. — початок роботи Австрійського парламенту. Безуспішні намагання українців домогтися поділу Галичини на Східну і Західну

У Львові частина української ополченої шляхти створила «**Руський собор**», який підтримував ЦРН, щоби внести розкол в український національний рух, відстояти незалежність Польщі; до неї, на думку цієї шляхти, мала увійти і Галичина

В Австрійському парламенті з 383 депутатів інтереси українців представляли 39 депутатів від Галичини і 5 — від Буковини

Червень 1848 р. — **Слов'янський конгрес у Празі**. Спроби примирення поляків та українців.

19 жовтня 1848 р. — **перший з'їзд діячів української культури і науки у Львові**.

1848–1849 рр. — **велике повстання селян на Буковині** під керівництвом **Л. Кобилиці**.

Підсумки революції: скасовано..., розпущено..., придушено...

§ 11 Практична робота № 2.

- ✓ Коли зорганізувалася «Руська трійця»?
- ✓ Хто належав до «Руської трійці»?
- ✓ Що таке «Русалка Дністровая»?

Тема. «Русалка Дністровая».

Мета. У процесі складання історичної довідки дослідити причини впорядкування, місце, час, обставини і результати видруку та поширення «Русалки Дністрової».

Хід заняття

Завдання 1. Користуючись схемою та інформацією, що є у параграфі, складіть письмову історичну довідку «Русалка Дністровая» (за вибором учителя роботу можна здійснювати індивідуально, в парах або групах).

Схема

- «Русалка Дністровая»**
- упорядники альманаху «Русалка Дністровая»;
  - місце і час створення та видання;
  - причини укладання альманаху;
  - обставини його створення;
  - зміст «Русалки Дністрової»;
  - особливості тексту з прикладами;
  - результати створення «Русалки Дністрової».

Активна життєва позиція

Маркіян Шашкевич (1811–1843)

Ім'я (повне). Маркіян Семенович Шашкевич.

Народження. 6 листопада 1811 р. в с. Підлісся Золочівського повіту (нині — Золочівського району Львівської області).

Походження. Із сім'ї священиків.

Освіта. Бережанська гімназія, Львівська семінарія, Львівський університет (вільний слухач).

Маркіян Шашкевич

Початкові умови формування особистості. З дитинства

Маркіян був залюблений в українські народні пісні. Ознайомлення з «Енеїдою» і народними піснями у записах Михайла Максимовича надихнуло хлопця на літературну діяльність, спрямовану на перетворення народної мови на літературну.

Особистість та суспільно-політичний рух. Студентом М. Шашкевич почав замислюватися над тим, чому освічені українці соромляться мови рідного народу. Свої думки розкрив у вірші «Руська мати нас родила...». А будучи студентом Львівської греко-католицької семінарії, створив

разом з Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем літературно-громадський гурток «Руська трійця». Ті, хто хотів приєднатися до цього гуртка, мали присягнути все життя «діяти на користь народу й відродження руської народної словесності». У 1836 р. в музеї семінарії М. Шашкевич уперше проголосив

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова їй немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбаєм?...

наукову промову українською мовою. Того ж року написав полемічний твір польською мовою «Азбука й Абецало», в якому виступив проти введення в українську мову латинської абетки. Для народних шкіл склав українську «Читанку». Учасники гуртка «Руська трійця» з ініціативи М. Шашкевича вивчали історію українського народу, збирали фольклор, підготували збірки авторських поезій «Син Руси», «Зоря», які не опублікували через заборону цензури. Тоді стараннями Я. Головацького гуртківці зуміли видати альманах «Русалка Дністровая» (1837 р.) в м. Буда (нині Будапешт). Наступного року М. Шашкевич закінчив семінарію й став священником, але не припинив активної літературної діяльності: переклав «Слово о полку Ігоревім» і частину Святого Письма українською мовою. Життя великого українця обірвалося через хворобу (туберкульоз).

Результати діяльності. Його літературна спадщина — близько тридцяти поезій, оповідання «Олена», поетичні переклади зі староруської, чеської, польської, сербської, грецької мов. Але насамперед він був першим у Галичині, хто увів українську мову в літературний і науковий вжиток.

Пам'ятна плита
«Руській трійці»
на стіні Львівської
національної
наукової бібліотеки
ім. В. Стефаника

Дослідник про укладачів «Русалки Дністрової».

Осип Петраш (український історик):

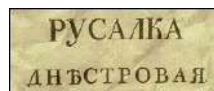
«Один з них — енергійний, наполегливий, сміливий, готовий до самопожертви й подвигу — Маркіян Шашкевич. Другий — людина палкої вдачі, зі широким польотом фантазії, прагнув рішучих дій. Це — Іван Вагилевич. Третій — ініціативний, діловий, працьовитий, водночас — поміркований і обачний — це Яків Головацький».

Дослідник про правопис «Русалки Дністрової».

Іван Огієнко (український мовознавець):

«В історії розвитку українського правопису незабутню прислугу зробила «Русалка Дністровая»... Правопис цього збірника рішуче порвав зі старовиною, і автори його...

остаточно викинули непотрібний нам «ъ»...; вигнали вони й «ы», мало потрібне в нас, а замість нього взяли «и»... вони перші давнє церковне «є» запровадили й до громадянки... Правопис збірника «Русалка Дністровая» спочатку мало зацепився в себе на батьківщині, у Галичині, але дав добрі результати в Україні Великій...»

Фрагмент титульної сторінки.
*Відшукайте букву, яку сьогодні уже не використовують. Як вона читається?

Пам'ятник М. Шашкевичу в канадському м. Вінніпег

Учасник подій про мету своєї діяльності.

Маркіян Шашкевич (співукладач «Русалки Дністрової»):

«Я випробовував свої сили руською (українською) мовою, оскільки це моя рідна мова..., і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим самим зарадити нестачі руської літератури... Оскільки я був упевнений, що ця мова значно відрізняється від церковної і російської (московської) мови, то я шукав її в мові народу, збирав там, де мав змогу... народні пісні та народні казки, щоби на них краще досліджувати будову руської мови».

Учасник подій про причини створення «Русалки Дністрової».

Яків Головацький (співукладач «Русалки Дністрової»):

«Горстка людей — словінці, дальматинці, лужицькі серби, словаки — видають часописи, а три мільйони українців у Галичині не може виказатися нічим, що вказувало б на їх літературне життя. Навіть... в мусульманському ярмі болгар дають позначки своєї духової праці, а українці під Австрією живуть без літератури, без часопису, без національного виховання, без шкіл, як варвари».

Карта Словенії. Навіть сьогодні в Словенії живуть лише близько 2 млн людей, а її територія менша за Львівську обл.

Дослідник про обставини створення «Русалки Дністрової».

Микола Лесюк (український мовознавець)

Будапешт сьогодні. В 1837 р. річка ще була межею двох міст: Буди і Пешта

«Щоб обійти сувору галицьку цензуру, молоді люди вирішили видати свій альманах у Будапешті. (Надруковано 1000 примірників). Однак цензуру обійти їм не вдалося, бо «Русалку Дністровую» заборонили ввозити у Галичину. Причина заборони невідома, це можна пояснити хіба тільки тим, що написаний альманах був простою народною українською мовою, ...що приймалось

Фрагмент
титульної сторінки
«Русалки
Дністрової».
1837 р.

як виклик усталеній системі та що могло, на думку цензури, підірвати високий авторитет церковнослов'янської мови...»

Устами митця. З передмови до «Русалки Дністрової».

Маркіян Шашкевич (ствукладач «Русалки Дністрової»):

«Не журися, Русалочко з-над Дністра, що-сь не прибрана, в наряді, який від природи і простодушного, і добросердного народа твого приймила-сь, стаєш перед твоїми сестрицями. Они добрі, вибачат ти, приймут тя і прикрасят».

Дослідник про зміст «Русалки Дністрової».

Феодосій Стеблій (український історик):

«В альманасі (крім іншого) опубліковано народні думи й історичні пісні про козацького старшину Морозенка, козака Коновченка, про здобуття козаками Варни в XVII ст., страту гайдамаків у с. П'ятигорках 1768 р. До збірки увійшли також весільні пісні, веснянки, колядки з передмовою І. Вагилевича, твори М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, переклади сербських народних пісень... та інші матеріали...»

Титульна сторінка
першого видання
«Русалки Дністрової»

Твори з «Русалки Дністрової»

Переводи

(пісня народна сербська)

Дівчина а риба
Дівчина край моря сиділа,
Сама до себе так
говорила:
«Ой милий ти мій Боже!
Чи є що ширше за море?»

Обрядова пісня

(короваєва)

Ой роже, мій раю
Пшеничний короваю!
З семи кирниць водице
З семи стогів пшенице —
А в нашій печі
Золоті плечи.
А срібнії крила,
Щоб коровай гнітила.

Веснівка

Цвітка дрібная
Молила неньку
Весну раненьку:
«Нене рідная!
Ввали ми волю,
Дай мині демо;
Щоб я зацвіла
Весь луг скрасила,
Щоби я була
Як сонце ясна,
Як зоря красна...»

Старина

Літай, літай, сивий орле, по глибокій долині!
Засилают ляхи листи по всій Україні.
Живіт, живіт, Українці, не бійтесь нічого,
Повіщано в П'ятигорках козаченьків много!

Музей «Русалки Дністрової» у дзвіниці зруйнованої церкви Св. Духа при Львівській семінарії, в якій навчався М. Шашкевич з товаришами

Сучасник подій про причини заборони «Русалки Дністрової».

Із листа Франца Курелаца:

«Дорогі брати русини! Почувши від мого друга Петровича... про нещастя і неприємності, яких ви мусили зазнати через невинну дівчину «Русалку», я не міг інакше, ніж у міру своїх можливостей, втішити Вас... Коли я нещодавно був у Буді у цензора Надя, він спитав мене, що такого є в «Русалці», що вона заборонена. Коли я йому сказав, що нема нічого, крім любові, ворожих нападів і т. д., він, подумавши, сказав: «Перешкоди, нічого, крім перешкод. Вони не хочуть допустити піднесення руської літератури».

Дослідник про результати видання «Русалки Дністрової».

Іван Пільгук (український літературознавець):

«Так у всіх відношеннях «Русалка Дністровая» викликала цілу бурю в Західній Україні. То був сміливий виклик, виступ проти консерватизму, проти національного гноблення українського народу, за національну гідність і єднання українських земель. Незважаючи на те, що після цензурної заборони збереглася незначна кількість примірників «Русалки Дністрової», вона відіграла велику роль в історії культурного відродження у Західній Україні».

Примітка. Цією збіркою було заперечено консервативні церковні книжні й застарілі мовні традиції, розкріпачено літературу від станової залежності.

Табличка музею «Русалки Дністрової» у Львові

Види на річку, назву якої використано в альманасі М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького

Завдання 2. Підготуйтеся до захисту історичної довідки, яку ви створили у процесі виконання практичної роботи.

РОЗДІЛ III.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII-ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

- **учитися** показувати на карті місця діяльності основних освітніх, наукових і культурних організацій, розташування визначних архітектурних споруд;
- **характеризувати** основні віхи формування нової української літератури та сучасної української літературної мови, провідні процеси розвитку освіти, науки й культури в Україні;
- **визначати** особливості розвитку освіти, науки та культури, причини і результати культурних зрушень, особливості повсякденного життя;
- **пояснювати** суперечливі процеси модернізації розвитку освіти й культури;
- **висловлювати** судження щодо діяльності В. Каразіна, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, М. Максимовича, М. Остроградського;
- **розпізнавати** та описувати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «національна ідея», «романтизм», «класицизм»;
- **вивчати** дати видання «Енеїди» І. Котляревського, «Кобзаря» Т. Шевченка; відкриття університетів.

§ 12 Культура України наприкінці XVIII–у першій половині XIX ст. Освіта. Наука.

- ✓ Які риси українського національного відродження?
- ✓ Для яких станів була доступна освіта у XVIII ст.?
- ✓ Які галузі науки розвивалися в Україні у XVIII ст.?

Упродовж уроку з'ясуйте, які чинники сприяли розвитку української культури, а які — її гальмували.

1. Умови розвитку культури.

На розвиток української культури наприкінці XVIII–у першій половині XIX ст. впливало кілька чинників. Найперше — **відсутність власної державності та спрямування імперської політики на асиміляцію українців**. У Наддніпрянщині — це русифікація населення, на західноукраїнських землях — полонізація в Галичині, румунізація на Буковині, мадяризація (мадярами називали угорців) на Закарпатті. Разом з тим, проникнення капіталістичних рис в економіку, промисловий переворот зумовили **зростання потреби у кваліфікованих кадрах для виробництва**, відтак держава, а також підприємці, землевласники вкладали кошти в розвиток освіти і науки.

Важливим фактором культурного процесу стало **українське національне відродження**. На ґрунті патріотичних почуттів виник особливий інтерес до історії козацької України і, як результат, поступово сформувалась **українська національна ідея**, тобто українці почали усвідомлювати себе як окремих народ із власною історією, своїми політичними, економічними та культурними запитам, власним поглядом на майбутнє України.

Водночас українське суспільство було **поліетнічним**: складалось із представників різних етносів. Отож українська культура розвивалася на основі українських традицій, носієм яких був український народ, і надбань у царині культури представників українського та багатьох інших народів, котрі населяли українські землі. Тобто вона була **полікультурною**.

1. Які чинники гальмували/стимулювали розвиток української культури у даний період?
2. Що називають українською національною ідеєю?
3. Чому українська культура — полікультурна?

2. Освіта.

Освіта у Російській імперії і надалі зберігала **становість**. Можливість здобути освіту залежала від станової належності людини. До прикладу, середня та вища освіта були недоступними для кріпаків. Початкові знання надавали **двокласні церковнопарафіяльні школи** з російською мовою навчання та **повітові училища**, які відкривали у повітових центрах. Середню

освіту забезпечували **гімназії**. Для підготовки спеціалістів окремих професій були засновані **ремісничі, землемірні, штурманське училище, фельдшерська школа та ін.** Окрім державних, діяли приватні школи і пансіони, що готували дітей дворян до вступу у вищі навчальні заклади. Для жінок освіти на державному рівні не було. Щоб виховати з дівчат добрих дружин та хороших матерів, на кошти місцевих дворян організовували закриті навчально-виховні заклади — **Інститути шляхетних дівчат**.

В освітніх закладах західноукраїнських земель переважала німецька, польська, угорська, румунська мови, проте **у сільських парафіяльних школах навчання здійснювали українською. Середню освіту здобували в гімназіях** (у Галичині діяло вісім гімназій, на Закарпатті — дев'ять, Буковині — одна гімназія). Незважаючи на утиски української мови, ситуація з нею в системі освіти Західної України була дещо кращою, ніж у Наддніпрянщині.

Перша половина XIX ст. в Україні — це період становлення вищої освіти. Із **1784 р.** працював університет у **Львові**. У **1805 р.** був відкритий **Харківський університет**, у **1834 р.** — **Київський**. Щоправда, Києво-Могилянську академію, яка від 1632 р. була вищим навчальним закладом України, у 1817 р. закрили, щоб перетворити 1819 р. на Київську духовну академію. Крім університетів, вищу освіту також надавали **ліцеї**. Зокрема, розпочали свою роботу з 1817 р. **Рішельєвський** ліцей в Одесі, з 1819 р. — **Волинський** у Кременці, з 1820 р. — **Ніжинська гімназія вищих наук**.

1. Яка система освіти сформувалася в Наддніпрянщині?
2. Які навчальні заклади надавали початкову і середню освіту на західноукраїнських землях?
3. Де в Україні у даний період можна було здобути вищу освіту?

Активна життєва позиція Василь Каразін (1773–1842)

Ім'я (повне). Василь Назарович Каразін.

Народження. 1773 р. в с. Кручик на Слобожанщині (нині — Харківська обл.).

Походження. Прадід із роду Караджи був єпископом міста Софія у Болгарії. Дід і батько служили в російській армії.

Освіта. Навчався вдома, а згодом —

у приватних пансіонах Харкова та Кременчука. Був слухачем у Гірничому кадетському корпусі (м. Петербург), де вивчав математику, фізику, хімію, медицину, оволодів кількома європейськими мовами.

Початкові умови формування особистості. Товаришував з дітьми селян-кріпаків, до яких перейнявся співчуттям. З дитинства мріяв стати

військовим — як його дід і батько. Великий вплив на хлопця справила творчість Григорія Сковороди, з яким був знайомий.

Особистість і українська наука. Василь Каразін став одним з ініціаторів створення в Російській імперії Міністерства народної освіти. Завдяки його зусиллям у Харкові було відкрито університет. Заснував Філотехнічне товариство, куди записалися понад сто землевласників з різних губерній. Товариство розробило рекомендації щодо ведення сільського господарства, здійснило винаходи для успішнішого землеробства і тваринництва. За критику чинного ладу В. Каразін був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. Після звільнення жив під наглядом поліції у своєму маєтку, де продовжував наукову й дослідницьку діяльність. Автор понад 60 наукових праць з хімії, агрономії, селекції тощо. Під час поїздки до Криму, куди вирушив з дослідницькою метою, тяжко захворів. Нині його іменем названий Харківський національний університет.

Результати діяльності. *Вчений, винахідник, громадський діяч, педагог.*

1. За допомогою слів-підказок усно сформулюйте результати діяльності Василя Каразіна.

Жінка в історії

Варвара Рєпніна

Онука гетьмана Кирила Розумовського. Благодійниця та фундаторка жіночої освіти на Полтавщині. Коли малоросійським генерал-губернатором був її чоловік Микола Рєпнін-Волконський, Варвара відкривала лікарні, притулки, пансіони, школи. Важливою сторінкою в її благодійній діяльності стало заснування у Полтаві 1818 р. Інституту шляхетних дівчат. Спочатку тут навчалося 15 дівчат дворянського походження (по одній від повіту) віком від 8 до 13,5 року. Курс навчання тривав шість років та розподілявся на три класи. Обов'язковими були такі дисципліни: Закон Божий, російська мова та література, історія і географія, арифметика, природа; іноземні мови — німецька, французька; малювання, музика, спів, танці, рукоділля, домашнє господарство. Після закінчення вихованки отримували атестат, а кращі з них — ще й бант, браслет чи золоту брошку. Випускниці набували право працювати виховательками дворянських і купецьких дітей.

1. Поміркуйте. Яким було основне спрямування жіночої освіти у першій половині XIX ст.?

Попрацюйте з картою «Культура України першої половини XIX ст.»

- За картою визначте п'ять найбільших центрів розвитку української культури.
- За картою підготуйте обґрунтовану відповідь на запитання. Установи та організації якого міста найбільше відповідають вашим зацікавленням?

3. Наука і культурно-освітні товариства.

На першу половину XIX ст. припадає діяльність видатних українських математиків **Михайла Остроградського**, автора праць із математичного аналізу, математичної фізики, теоретичної механіки, і **Тимофія Осиповського**,

який написав тритомний «Курс математики». **Ученим з енциклопедичним рівнем знань** у різних галузях науки був перший ректор Київського університету **Михайло Максимович**. Найвідоміші його книги — «Малоросійські пісні» (1827 р.), «Українські народні пісні» та підручник «Основи ботаніки». Протягом цього самого періоду опубліковані перші історичні праці про минуле України: «Історія Малої Русі» (1822 р.) **Дмитра Бантиш-Каменського**, «Історія Малоросії» (1842–1843 рр.) **Миколи Маркевича**, «Історія стародавнього Галицького князівства» **Дениса Зубрицького**. Наприкінці першої половини XIX ст. вийшли з друку історичні праці видатного українського історика **Миколи Костомарова**. Відомим лікарем, доктором медицини був виходець із Закарпаття **Іван Орлай**.

Розвиткові ботаніки, садівництва й агрономії сприяла **науково-дослідна робота у ботанічних садах**. Кращими були ботанічні сади при Київському, Харківському та Львівському університетах і **Нікитський ботанічний сад** поблизу Ялти. Розвивалася також **астрономія**. Для дослідження позаземного простору було створено **астрономічні обсерваторії** у Харкові, Миколаєві й Києві. Їх основним обладнанням стали потужні телескопи.

Зображення обсерваторії в м. Миколаїв, 1821 р.

Перша половина XIX ст. — це час створення й активної діяльності **наукових та культурно-освітніх товариств**. Передові методи ведення сільського господарства та нову техніку популяризувало **Філотехнічне товариство**, що діяло у Харкові; археологічними розвідками й охороною пам'яток займався **Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей** у Києві; археологічні розкопки античних міст, давніх фортець та курганів організовувало **Товариство історії і старожитностей** в Одесі; пошук та публікації історичних джерел здійснювала заснована 1843 р. **Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія)**. Центром зустрічей і наукових досліджень інтелектуальної еліти польської громади Галичини став **Оссолінеум (Інститут Оссолінських)** у Львові. Його структурними одиницями були бібліотека, музей і друкарня. В Оссолінеумі зберігалися численні архіви польських магнатів, колекції археологічних пам'яток, зброї, картин, скульптур, архіви українських міст, оригінали універсалів українських гетьманів та інші документи.

1. Які науки досягли значних успіхів у першій половині XIX ст.?
2. В яких установах здійснювали науково-дослідну роботу?
3. Узагальніть результати діяльності наукових та культурно-освітніх товариств.

Активна життєва позиція
Михайло Максимович (1804–1873)

Ім'я (повне). Михайло Олександрович Максимович.

Народження. 1804 р. на хуторі Тимківщина у Полтавській губернії (нині — с. Богуславець Черкаської обл.).

Походження. Із дворянської сім'ї з козацько-старшинським корінням. Батько був сільським суддею.

Освіта. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії і на філологічному й природничому факультетах Московського університету.

Початкові умови формування особистості. Любов до науки хлопцеві прищепив його дядько — професор Харківського університету Ілля Тимківський.

Особистість і українська наука. Викладав у Московському університеті, де також був директором ботанічного саду. В 1834 р. призначений першим ректором Київського університету. Любив рідний край. Відстоював самобутність української мови. Опублікував три збірки українських народних пісень. Перший історик стародавнього Києва. Науково довів зв'язок між княжим та козацько-гетьманським періодами української історії. Основоположник української ботаніки, написав підручник «Основи ботаніки». Після звільнення з університету оселився на хуторі Михайлова Гора на Черкащині, де продовжував займався науковою та літературною діяльністю.

Результати діяльності. *Учений-природознавець, історик, фольклорист, літературознавець, ботанік, громадський діяч.*

1. За допомогою слів-підказок усно сформулюйте результати діяльності Михайла Максимовича.

Активна життєва позиція
Михайло Остроградський (1801–1862)

Ім'я (повне). Михайло Васильович Остроградський.

Народження. 12 вересня 1801 р. у с. Пашенне (нині — с. Пашенівка) на Полтавщині.

Походження. Народився у сім'ї дворян. Батько походив з давнього козацько-старшинського роду.

Освіта. Полтавська гімназія, Харківський університет, Колеж де Франс (Париж).

Початкові умови формування особистості. Ще з дитинства цікавився обчисленнями: вимірював вози, дерева і навіть глибину криниць та ярів. Математичні здібності хлопчика відзначив Іван Котляревський, наглядач Будинку для зубожілих дворян, де той готувався до вступу в гімназію.

Особистість і українська наука. Викладав у Франції та Росії. Аналітична механіка, гідромеханіка, небесна механіка, теорія пружності, математична фізика, математичний аналіз, теорія диференціальних рівнянь — ось коло наукових зацікавлень М. Остроградського. Наукові відкриття вченого були визнані за життя: його обрали членом Туринської, Римської (Італія), Паризької (Франція) й Американської академії наук.

Результати діяльності. *Математик, механік, педагог, геній, визнання.*

1. За допомогою слів-підказок усно сформулюйте результати діяльності М. Остроградського.

Коли в Україні було засновано Волинський ліцей у Кременці,...

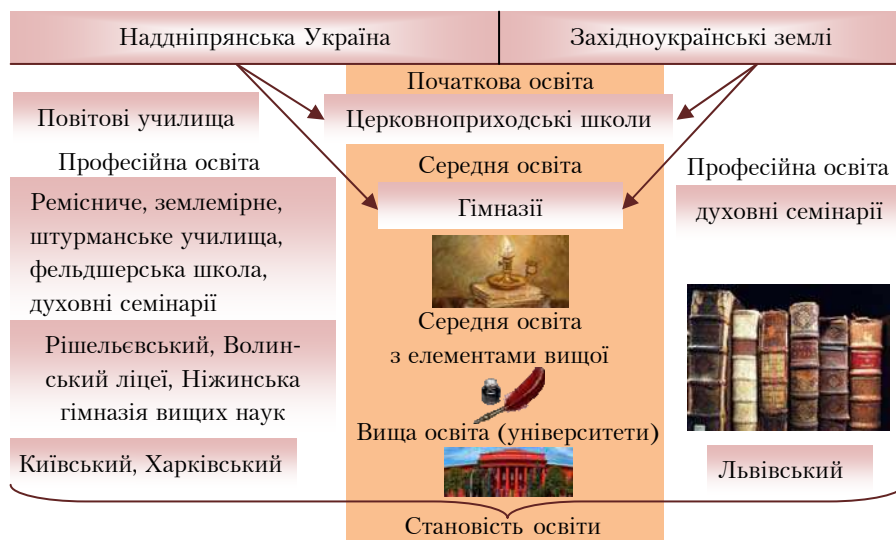

у **Колумбії** (Латинська Америка) першим президентом, після здобуття країною незалежності, обрали Сімона Болівара.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1784 р. — відкриття Львівського університету;
  - 1805 р. — відкриття Харківського університету;
  - 1834 р. — відкриття Київського університету Святого Володимира;
  - 1850 р. — відкриття першої жіночої гімназії у Києві.
2. Поясніть значення понять: *національна ідея, полікультурність, становість освіти.*
3. Підготуйте довідку про діяльність наукових та культурно-освітніх товариств України.
4. За схемою складіть розповідь про освіту в Україні кінця XVIII—першої половини XIX ст.

§ 13 Література. Театр. Музика.

- ✓ Що називають романтизмом?
- ✓ Чим прославився Іван Котляревський?
- ✓ Хто досліджував український фольклор на початку XIX ст.?

Упродовж уроку з'ясуйте, наскільки розвиток української літератури, музики й театру був пов'язаний з усною народною творчістю.

1. Становлення сучасної української літературної мови.

Становлення нової української мови і літератури відбувалося під впливом **усної народної творчості, романтизму та особливостей економічного й політичного розвитку** українського суспільства. Завдяки створенню поеми «Енеїда» зачинателем сучасної української літератури став **Іван Котляревський**, а от перші прозові твори сучасною українською мовою написав **Григорій Квітка-Основ'яненко**. Сповнені української духовності, містики і гумору його «Маруся», «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці» та інші принесли йому славу «батька української прози».

Із новою силою українська мова зазвучала у творах великого українця, вірного сина свого народу Тараса Шевченка. Він писав зазвичай **розмовною українською мовою, поєднуючи її, подекуди, з елементами церковнослов'янської мови, а окремі слова створював самостійно**. У підсумку мова творів Тараса Шевченка набула природності та милозвучності, була спроможна передати почуття, надії і прагнення українського народу й **стала основою** для сучасної української мови. Твори «Гайдамаки», «Тарасова ніч», «Катерина» написані в дусі романтизму. Національно-визвольними мотивами пройняті поеми «Сон», «Кавказ», «Єретик». Спочатку твори Т. Шевченка переказували з уст в уста або переписували, а в 1840 р. вийшла друком його перша збірка «Кобзар».

Поряд з ним розкрився талант байкарів: **Петра Гулака-Артемовського** та **Євгена Гребінки**. У 40-х рр. XIX ст. також опубліковано кілька українських історичних повістей, а згодом — перший україномовний історичний роман «**Чорна рада**» **Пантелеймона Куліша**. Відомий письменник **Микола Гоголь** писав свої твори російською мовою. Але він напрочуд вдало передав у них колорит тогочасного українського суспільства і змалював поетичний образ України. Твори «**Вечори на хуторі поблизу Диканьки**», «**Тарас Бульба**», «**Миргород**» та інші забезпечили йому безсмертну славу.

1. Кого і чому називають «батьком української прози»?
2. Який внесок Тараса Шевченка у формування сучасної української мови?
3. Чим відомі Є. Гребінка, П. Гулак-Артемовський, П. Куліш, М. Гоголь?

Тарас Шевченко «Тарасова ніч» (*уривки*). 1837 р.

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає. [...]
Грає кобзар, виспівує —
Аж лихо сміється [...]
«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться.
Було колись — панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!»

Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1840 р.

Кобзар з поводитирем.
Тарас Шевченко. 1840 р.

1. Коли написано вірш? Які слова сьогодні написали б інакше? Чи багато у вірші таких слів?
2. Яку гаму почуттів міг викликати вірш у його слухачів майже 200 років тому?
3. Які відкриті та приховані заклики містить поезія?
4. За допомогою автопортрета Т. Шевченка зіставте вік письменника та зміст його поезії.

Активна життєва позиція

Петро Гулак-Артемівський (1790–1865)

Ім'я (повне). Петро Петрович Гулак-Артемівський.

Народження. 27 січня 1790 р. у м. Городище Київської губернії (нині — Черкаської обл.).

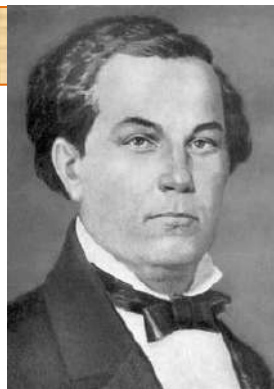
Походження. Народився у сім'ї священика.

Освіта. Києво-Могилянська академія. З 1817 р. був вільним слухачем Харківського універ-

ситету, але уже через рік став у ньому викладачем польської мови та російської історії і географії.

Початкові умови формування особистості. У сім'ї був сьомою дитиною. Ще під час навчання у Могилянці осиротів. Доводилося харчуватися недоїдками біля чумацьких возів, носити латаний сосновими голками одяг.

Особистість та творчість. Активну літературну діяльність розпочав у Харкові. Друкувався в «Украинском вестнике». Автор першої української віршованої байки — «Пан та Собака». Згодом написав «Тюхтій та Чванько», «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун» та інші, ґрунтовані на українському фольклорі. Свої твори байкар називав «казками», «приказками», «побрехеньками». Написав кілька поезій у дусі народних

пісень. Здійснив переспіви текстів Горація, Міцкевича, Гете у формі романтичних балад, вважаючи, що українська мова надає цим творам благородності, піднесеності, чутливості. Один із засновників «Українського журналу» при Харківському університеті. Був обраний членом науково-літературних товариств у Москві й Варшаві. Помер 1865 р. у Харкові.

Результати діяльності. *Важка доля, педагог, громадська діяльність, перша українська байка, романтичні балади.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи записані курсивом слова.

Активна життєва позиція Євген Гребінка (1812–1848)

Ім'я (повне). Євген Павлович Гребінка.

Народження. 2 лютого 1812 р. на хуторі Убіжище (нині — с. Мар'янівка) на Полтавщині.

Походження. Із українського поміщицького роду козацько-старшинського походження.

Освіта. Ніжинська гімназія вищих наук.

Початкові умови формування особистості. У

гімназії діяв літературний гурток. Його учасники ділилися враженнями про прочитане, обговорювали літературні новинки, читали власні твори. Євген Гребінка був активним учасником гуртка, а в гімназійному альманасі щотижня публікував свої твори.

Особистість та творчість. Займався літературною діяльністю на рідному хуторі. 1834 р. переїхав до Петербурга. Там він познайомився з діячами російської культури, друкував твори спочатку в російських журналах «Современник», «Отечественные записки» та ін. Познайомившись із Тарасом Шевченком, безпосередньо посприяв його викупу з кріпацтва та опублікуванню у 1840 р. «Кобзаря». Від 1841 р. Є. Гребінка випускав у Петербурзі україномовне періодичне видання — **альманах «Ластівка»**. Перекладав українською твори О. Пушкіна. Писав ліричні та історичні поезії. Його **роман «Чайковський»** присвячений подіям Національно-визвольної війни українського народу. Особливе місце в творчості Є. Гребінки належало **байкам**, які він називав «приказками», оскільки в їхній основі були народні прислів'я. Світову славу приніс йому романс «Черные очи» («Очи черные, очи страстные...»).

Результати діяльності. *Поет, прозаїк, байкар, меценат, світова слава.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи записані курсивом слова.

Портрет Є. Гребінки.
А. Мокрицький

2. Театр.

На початку XIX ст. виник український професійний театр. Центрами театрального життя були **Харків і Полтава**. Першу українську професійну трупу організував у Харкові директор та режисер місцевого театру **Г. Квітка-Основ'яненко**. У Полтаві засновником театру став **І. Котляревський**. Театральний репертуар містив вистави як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Особливо популярними були п'єси «**Наталка Полтавка**» **І. Котляревського**, «**Сватання на Гончарівці**» **Г. Квітки-Основ'яненка**, «**Назар Стодоля**» **Т. Шевченка**.

Перша половина XIX ст. у театральній культурі України позначена іменами видатних акторів **Михайла Щепкіна і Карпа Соленика**. Михайла Щепкіна викупили з кріпацтва полтавці за сприяння Івана Котляревського. Актор успішно виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, згодом працював у Москві. Театральна діяльність Карпа Соленика пов'язана з Києвом, Полтавою, Одесою і найдовше — з Харковом, де він очолював театральну трупу. Обидва митці зуміли створити незабутні театральні образи українців.

Чільне місце у театральному житті займав аматорський (непрофесійний) театр, переважно кріпосний (з акторами-кріпаками). Серед аматорських найвідомішими були театри поміщиків: **Дмитра Трощинського** в с. Кибинці на Полтавщині, **Дмитра Гавриленка** у с. Озерки на Полтавщині, **Григорія Тарнавського** у с. Качанівка на Чернігівщині. Мали свої кріпосні театри деякі польські вельможі у Правобережній Україні. На західноукраїнських землях перші аматорські трупи виникли напередодні революції 1848–1849 рр. Вони ставили п'єси **І. Котляревського**, **Г. Квітки-Основ'яненка**, а також місцевих авторів — **Миколи Устияновича**, **Степана Петрушевича** та ін.

1. Де в Україні виникли перші професійні театри? Хто їх очолював?
2. Назвіть імена видатних акторів того часу.
3. Хто виконував ролі в аматорських театрах? Які п'єси переважали у репертуарі цих театрів?

Сцена з вистави
«Наталка Полтавка».
Сучасна постановка

Дослідники про особливості розвитку українського театру.
Василь Шейко (український історик),
Любов Тишевська (українська дослідниця):

Оформлюючись як професійне мистецтво, український театр черпав живлючі соки з різних джерел і, насамперед, ...звертався до народної творчості. Давні традиційні ігри та обряди (сватання, вечорниці, весільний обряд) використовували у своїх творах і **Г. Квітка-Основ'яненко**, й **І. Котляревський**, і **Т. Шевченко**. Народна пісня і танок, сатиричні вірші, героїчні думи, шкільна інтермедія були

Назар Стодоля.

Постановка 1954 р. українського театру.

творчо переосмислені та відображені у практиці нової української драми й театру. Лірична пісня, соковитий гумор, народний комізм, побутова яскравість характерів — усе це ...

(зумовлювало) своєрідність жанрів і стильових особливостей

Активна життєва позиція

Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843)

Ім'я (повне). Григорій Федорович Квітка. За назвою родинного маєтку взяв псевдонім — Основ'яненко.

Народження. 18 листопада 1778 р. у слободі Основа (нині — в межах Харкова).

Походження. Із старшинсько-козацької родини. Батько був колезьким радником, завдяки чому набув дворянство.

Освіта. Навчався вдома, а потім — у Курязькій монастирській школі.

Початкові умови формування особистості. Родинне виховання сформувало у малого Григорія повагу до рідної мови, історії, фольклору. З дитинства брав участь у виставах аматорського театру. Другом сім'ї був Григорій Сковорода, твори якого хлопчик вивчав напам'ять.

Особистість та суспільне і творче життя. Григорій Квітка-Основ'яненко ініціював створення у Харкові Благодійного товариства, Інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської бібліотеки і Харківського професійного театру. В 1812 р. став його директором. Свої перші твори друкував у журналі «Украинский Вестник», який видавав у 1816–1817 рр. Його крапці: повісті — «Маруся», «Сердешна Оксана», «Конотопська відьма»; комедійні п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Бой-жінка», які й досі з успіхом ставлять у театрах. Григорія Квітку-Основ'яненка шанобливо називають «батьком української прози».

Результати діяльності. *Театр, драматургія, проза, громадська діяльність.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи записані курсивом слова.

3. Музика.

На розвиток музичного мистецтва вплинули культурні традиції минулого, які дбайливо оберігали **кобзарі, бандуристи, лірники**; найвідоміші з-поміж них — **Остап Вересай, Іван Крижовський, Андрій Шут**. У піснях, переказах, легендах, думах вони прославляли героїчне минуле українського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення.

Поширенню музичної грамоти сприяли **музичні курси**, які діяли при університетах, гімназіях, ліцеях. У XIX ст. виникли перші музичні товариства: **Філармонічне товариство** в Одесі, **Симфонічне товариство** аматорів музики та співу в Києві. Отож, почала розвиватись українська **симфонічна музика**. Набував розвитку **хоровий спів**. Хори виконували зазвичай церковну музику, однак у їхньому репертуарі були і народні пісні.

Музичне життя зосереджувалося переважно у Києві, Одесі, Харкові та Львові. Найвідомішим українським композитором першої половини XIX ст. був **Йосип Витвицький**. Він написав музичний твір «Україна» і варіації на тему української народної пісні «Зібралися всі бурлаки». Основою творчості українського композитора чеського походження **Алоїза Єдлічки** були збирання та обробка українських народних пісень, які згодом увійшли до збірки «100 малоросійських народних пісень». Він — також автор фантазії «Спогади про Полтаву».

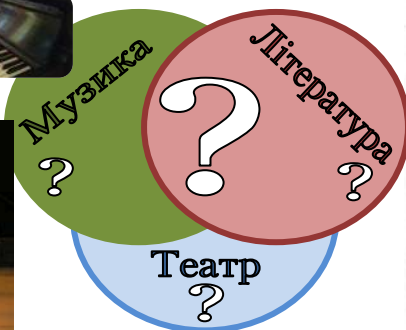
1. Хто оберігав культурні традиції української минушини?
2. Як розвивалось українське музичне мистецтво у XIX ст.?
3. Якими були досягнення Й. Витвицького й А. Єдлічки?

Коли в Україні були видані перші друковані примірники «Кобзаря» Т. Шевченка,...
 у **Великій Британії** з ініціативи Р. Хілла впроваджені перші поштові марки. На них зображено профіль королеви Вікторії.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1798 р.** — видання перших трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського;
  - **1840 р.** — перше видання у Петербурзі «Кобзаря» Тараса Шевченка.
2. Підготуйте довідку про українське музичне мистецтво у першій половині XIX ст.
3. Порівняйте життєвий шлях особистостей з рубрики «Активна життєва позиція».
4. Охарактеризуйте спільне та відмінне у розвитку різних галузей українського мистецтва, користуючись схемою, що нижче.

Пан та...

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». Сучасна постановка.

§ 14 Архітектура. Скульптура. Живопис.

- ✓ Які напрямки домінували в українській архітектурі XVIII ст.?
- ✓ З яких матеріалів майстри виготовляли скульптури?
- ✓ Якими були основні риси українського живопису XVIII ст.?

Упродовж уроку з'ясуйте: культура мала церковне чи світське спрямування?

1. Архітектура.

Для української архітектури початку XIX ст. характерним було поширення **класицизму**, який надавав будівлям особливої офіційності. За канонами класицизму сформувалися певні вимоги до міської забудови: квадратна площа у центрі міста, від якої йшли прямі вулиці, поділяючи місто на квадрати та прямокутники. Нова міська архітектура враховувала й особливості місцевості. У Західній Україні з традиційною міською забудовою не було потреби у таких рішучих змінах. Там, зазвичай, зберігали історичне ядро міста, а всі новації в архітектурі виносили за його межі.

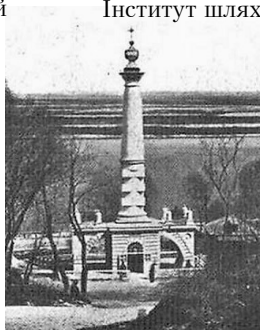
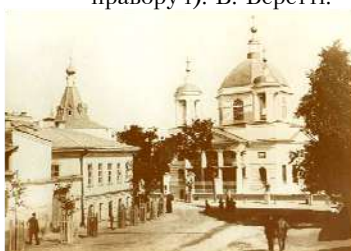
У Києві збудовані в стилі класицизму за проектами архітектора **Вікентія Беретті** приміщення Київського університету та Інституту шляхетних дівчат; **Андрія Меленського** — театр, церква Миколи Доброго і церква Миколи на Аскольдовій могилі, пам'ятник (колона) на честь відновлення магдебурзького права у Києві.

Київський університет на поштовій листівці 1914 р. і сьогодні (вгорі праворуч). В. Беретті.

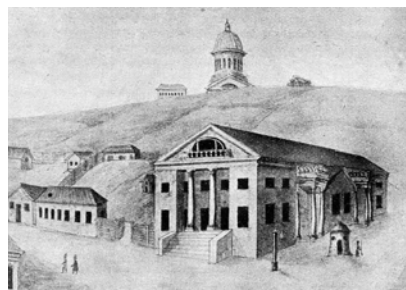
Інститут шляхетних дівчат. Київ. В. Беретті.

Будови архітектора А. Меленського у Києві: зліва направо — церква Миколи Доброго, колона на честь відновлення магдебурзького права, церква Миколи на Аскольдовій могилі.

Зразками різних напрямів класичної архітектури в Одесі стали: міський театр (архітектор **Тома де Томон**), а також Воронцовський палац, Потьомкінські сходи, будинок Старої біржі, які утворили єдиний архітектурний ансамбль (архітектор **Франческо Боффо**). В архітектурі Львова класицизм представлений ратушею на площі Ринок з високою вежею та годинником.

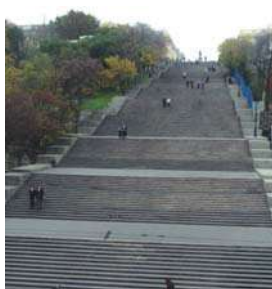
Перший київський театр.
А. Меленський. Малюнок

Воронцовський палац в Одесі. Ф. Боффо

Театр в Одесі. Тома де Томон

Потьомкінські сходи
в Одесі. Ф. Боффо

Будинок Старої біржі в Одесі.
Ф. Боффо

Ратуша на площі Ринок
у Львові

Проявом загальноєвропейських впливів було **утворення палацово-паркових ансамблів та декоративно-пейзажних парків**. Палацово-паркові ансамблі поєднували архітектуру, мистецтво і природу. Серед них вирізнялися гармонією палацові ансамблі на Чернігівщині: Тарновських у селі Качанівка та Григорія Галагана в селі Сокиринці. У **декоративно-пейзажних парках** під впливом ідей романтизму будували водоспади, гроти, утворювали ставки, вирощували рідкісні породи дерев, розбивали оранжереї. Найвідоміші серед таких парків — **«Софіївка» в Умані** (заклав Станіслав Щенсний Потоцький) та **«Олександрія» у Білій Церкві** (заклав Францішек Ксаверій Браницький).

Садиба Г. Галагана у Сокиринцях

Садиба Г. Тарновського в Качанівці.
В. Штернберг

Парк «Софіївка» в Умані

Парк «Олександрія» у Білій Церкві

1. Який архітектурний стиль набув популярності в Україні на початку XIX ст.?
2. Назвіть архітектурні пам'ятки України, побудовані в стилі класицизму.
3. Які палацово-паркові ансамблі та декоративно-пейзажні парки були створені в Україні?

Детальніше про...

особливості міського майдану Полтави

Найвизначнішим українським архітектурним ансамблем доби класицизму став центральний міський майдан Полтави — Олександрівський (Круглий). Створений упродовж 1803–1840 рр., він мав не квадратну, а круглу форму. Унікальність цього ансамблю полягає у вдалому узгодженні типових («зразкових») проектів, загальновикористовуваних у всій імперії, з особливостями місцевого ландшафту і природи. Автором проекту Олександрівської площі був архітектор Михайло Амвросимов.

Жінка в історії

Олександра Браницька

Олександра Браницька (Енгельгард) — племінниця князя Григорія Потьомкіна, улюблена фрейліна Катерини II, дружина коронного гетьмана Францішека Ксаверія Браницького. Але водночас — це вольова та цілеспрямована жінка, завдяки якій на північно-західній околиці м. Біла Церква у 1793 р. було засновано декоративно-пейзажний парк «Олександрія». На це О. Браницьку надихнули подорожі Європою. Для втілення у життя своїх задумів Олександра запросила найкращих європейських архітекторів, садівників та інженерів. Вони вдало поєднали природний ландшафт й архітектурне оформлення. Містки, колонади, скульптури, фонтани, водоспади разом з галявинами, дібровою, ставками та річкою Рось утворили неперевершений парковий ансамбль.

1. Якими були передумови і причини створення декоративно-пейзажного парку в Білій Церкві?

2. Живопис і скульптура.

Творці образотворчого мистецтва цього періоду розвивали різні жанри, проте визначальна роль належала **портретному живопису**, автори якого прагнули відобразити передовсім внутрішній світ людини. Серії портретів створили художники **Дмитро Левицький** та **Володимир Боровиковський**. Значний внесок у розвиток образотворчого мистецтва здійснили **Василь Тропінін** (автор портрета ймовірно У. Кармалюка (див. с. 44), картини «Дівчина з Поділля»), **Іван Сошенко** («Продаж сіна на Дніпрі»), **Аполлон Мокрицький** (автор портретів Є. Гребінки (див. с. 92) та Миколи Гоголя).

Дівчина з Поділля.
В. Тропінін

Продаж сіна на Дніпрі. І. Сошенко

Портрет Миколи Гоголя.
А. Мокрицький

Важливим досягненням українського мистецтва першої половини ХІХ ст. стала творчість **Тараса Шевченка**. Він — автор понад 130 портретів та серії «Мальовнича Україна» — перших в українській графіці **офортів** (вид гравюри на металі, що утворюється у результаті відтисків з друкарських форм, на яких попередньо витравлене кислотами зображення).

Селянська родина.
Т. Шевченко

Свати. Офорт із серії «Живописна Україна». Т. Шевченко

Катерина.
Т. Шевченко

У мистецтві класицизму помітну роль відіграла монументальна скульптура. На вулицях і площах міст встановлювали пам'ятники, завдяки чому мистецтво скульптури набуло громадського значення. Видатним скульптором епохи був **Іван Мартос** — автор пам'ятника А. де Рішельє в Одесі (1828 р.), що став символом міста. У канонах класицизму скульптори **Василь Демут-Малиновський**, **Петро Клодт** і архітектор **Костянтин Тон** виконали пам'ятник князеві Володимирі, встановлений у Києві в 1850–1853 рр. на честь хрещення Русі.

Офорт із серії «Мальовнича Україна». Видубицький монастир.
Т. Шевченко

Пам'ятник А. де Рішельє в Одесі. І. Мартос

Пам'ятник князеві Володимирі в Києві

1. Хто з українських митців творив у сфері образотворчого мистецтва?
2. Який внесок Т. Шевченка в українське мистецтво?
3. Назвіть видатних скульпторів того часу.

3. Декоративно-ужиткове мистецтво.

Продовжувало розвиватись у той час і **декоративно-ужиткове мистецтво**. «Декоративне» означало «прикрашати», а «ужиткове» вказувало, що речі мають, окрім естетичного, практичне застосування. Головне призначення творів декоративно-ужиткового мистецтва — одягу, декоративних тканин, килимів, меблів, художнього скла, фарфору, фаянсу, ювелірних та інших художніх виробів — зробити гарним речове середовище людини, її побут.

Декоративне мистецтво України розвивалось у двох основних напрямках: **домашнє художнє ремесло й організовані художні промисли**. Щоправда, перехід від мануфактури до капіталістичної фабрики спричинив зменшення ролі домашніх промислів, основою яких було рукоділля.

Із-поміж порівняно нових видів декоративно-ужиткового мистецтва особливого розвитку в XIX ст. набули **килимарство, художня обробка металу, кераміка, витинанка**, які були призначені для оздоблення житла. Серед інших видів декоративно-ужиткового мистецтва розвивалися **вишивка, деревообробний промисел, гончарство, розпис**. Залежно від регіону України ці твори вирізнялися технікою виробу, кольором, узорами.

1. У чому призначення творів декоративно-ужиткового мистецтва?
2. У яких двох напрямках розвивалося декоративне мистецтво України?
3. Назвіть види декоративно-ужиткового мистецтва.

1. Визначте за картосхемою, які орнамент та колір вишивки характерні для вашого регіону.

Детальніше про... українські витинанки

Цей вид декоративного мистецтва зародився в Україні лише наприкінці XVIII ст., що зумовлено здешевленням паперу, який використовували у техніці витинанки. Паперовими витинанками оздоблювали стіни, печі, полиці, вікна. Переважали геометричний та рослинний орнаменти витинанок, хоча траплялися фігурки людей і тварин, зображення предметів побуту, архітектури тощо. Для витинання окремих фігур папір не перегинали, натомість орнаментальні узорі та прикраси витинали, складаючи аркуш кілька разів (удвоє, вчетверо, увосьмеро і навіть ушістнадцятеро). Від кількості складань залежало розмаїття форм та композиція узорів. Подекуди з паперу витинали цілі рушники, доповнювали їх аплікаціями або й розмальовували.

Коли в Україні було закладено парк «Олександрія»,...

у **Франції** художник Жак Луї Давид написав картину «Смерть Марата», у зв'язку з убивством її головного персонажа.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте прізвища українських художників та їхні роботи.
2. Здійсніть науковий та художній опис архітектурної пам'ятки за власним вибором, дотримуючись такого алгоритму: назва пам'ятки, місце розташування, автор, основні архітектурні ознаки, призначення, унікальність споруди, загальне враження.
3. Підготуйте повідомлення про декоративно-ужиткове мистецтво України кінця XVIII–першої половини XIX ст.
4. Заповніть таблицю. Результати роботи узагальніть висновком.

Галузь культури	Діячі культури	Твори мистецтва
Архітектура		
Скульптура		
Живопис		

Краєвиди парку «Софіївка» в м. Умань

§ 15 Практична робота № 3.

- ✓ Яка суспільна верства була найчисельнішою в Україні?
- ✓ Який транспорт був поширений у XIX ст.?
- ✓ Що таке ярмарки?

Тема. Повсякденне життя.

Мета. З'ясувати особливості повсякденного життя українців Наддніпрянщини і західноукраїнських земель на основі досліджень істориків, свідчень очевидців та візуальних джерел.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтеся у пари і виконайте завдання 2–8 (за вибором або за вказівкою вчителя).

Завдання 2. Розгляньте зображення. Визначте особливості одягу селян, міщан та дворян. Який одяг наслідував європейські традиції, а який був самотутнім?

Міщани Житомира.
Федір Солнцев

Сімейний портрет Миколи
і Варвари Репніних

Київська губернія. Федір
Солнцев (зображено селян)

Завдання 3. Розгляньте зображення. Визначте, якими видами транспорту користувались у першій половині XIX ст. Який транспорт був доступний для усіх верств населення, а який — лише для заможних людей?

Проводи рекрутів. Іван Соколов

Олександрівська площа у Полтаві. Є. Крендовський

Вид на Київ. Михайло Сажин

Вулиця Львова

Завдання 4. Розгляньте зображення. Опишіть детально внутрішнє оздоблення кімнат селянського та дворянського будинків. Порівняйте розміри селянської та дворянської садиб.

Интер'єр оселі на Поділлі (реконструкція)

Чайна зала у Качанівській садибі.
Олексій Волосков (реконструкція)

Садиба Г. Тарновського
в Качанівці. Сучасний вигляд

Селянське подвір'я. Тарас Шевченко

Завдання 5. Опрацюйте документи №№ 1–3. Складіть раціон харчування селян та поміщиків.

№ 1

Очевидець про їжу селян.

Домінік П'єр Де ля Фліз (французький лікар на царській службі в Київській губернії):

«Їжа селян майже однакова як влітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний... Борщ готують із салом або зі свининою,

капостою, буряками, щавлем улітку та з іншими овочами. Зрідка... їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або у неділю. ...споживають багато картоплі, ...а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки. ...Під час постів, яких селяни суворо дотримуються, вони заправляють їжу олією з коноплі, ріпи або льону. Зможніші мають солону або сушену рибу... Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до їхньої їжі. За винятком води, тут нема інших напоїв, окрім горілки, пива і зрідка меду...»

№ 2 Очевидець про їжу поміщиків. **Микола Гоголь** (український письменник):

«...нічого не згадуватиму про мнішки (*картопляно-сирні пиріжки*) в сметані, ні про утрібку (*страва з пташиних нутроців*), яку подавали до борщу, ні про індичку із сливами та родзинками, ні про ту страву, яка виглядом нагадувала чоботи, намочені в квасі, ні про соус... який подавали весь охоплений винним полум'ям. ... дуже сподобалася риба, приготована з хроном».

№ 3 Очевидець про частування поміщиків на балу. **Тарас Шевченко** (український письменник та художник):

«Бал був увінчаний найрозкішнішою вечерею... і буквально був залитий шампанським всіх найменувань».

Завдання 6. Розгляньте зображення, опрацюйте рубрику «Детальніше про...» та документ № 4. Визначте, що нового з'явилося у благоустрої українських міст.

Детальніше про...

Миколаївський ланцюговий міст у Києві

У 1854 р. на Всесвітній виставці у Лондоні було представлено срібну модель Миколаївського ланцюгового моста. Саме ця модель стала прообразом Бруклінського моста, зведеного пізніше у Нью-Йорку. Миколаївський ланцюговий міст був єдиним у світі шестипролітним переходом через водний простір. Проект моста розробив англійський інженер Чарльз Вінголь у середині 40-х рр. XIX ст. Для будівництва було використано цеглу місцевого виробництва. Металеві конструкції для моста доставили на шістнадцяти кораблях з Бірмінгема до Одеси, а звідти — возами до Києва. Опівночі частину Ланцюгового моста розводили і крізь вільний простір проходили щоглові судна. Довжина моста становила 776 метрів.

№ 4 Дослідник про благоустрій міст.

Іван Крип'якевич (*український історик*):

«Нове місто заводить тривкі бруки й вигідні хідники та з року на рік їх поліпшує. Всюди проводять каналізацію, а де не було доброї води, уладжують новочасні водопроводи. У Галичині з наказу Йосифа II перенесено поза місто всі цвинтарі... Більші міста на початку XIX ст. дістали постійне освітлення. ...почали вживати світляний газ, який добували з вугілля. *(Згодом)* у малих містечках почали зводити нафтяні ліхтарі».

Нове освітлення на вулиці Львова
(середина XIX ст.)

Бруківка на вулиці Дрогобича
(середина XIX ст.)

Завдання 7. За документами №№ 5–7 визначте осередки громадського спілкування українців.

№ 5 Дослідник про значення церкви.

Володимир Сироткін (*український етнограф*):

Спасо-Преобра-
женська церква
у Мошнах. Де ля Фліз

«Церква, крім культових відправлень, слугувала головним осередком громадського спілкування та святкового дозвілля... Регулярне відвідування церкви було обов'язковою ознакою порядності й доброчинності. До церкви приходили не тільки з нагоди релігійних свят, а й зі своїми сімейними потребами — народження дитини, весілля, хвороба чи смерть когось із рідні».

№ 6 Дослідник про ярмарки.

Володимир Сироткін (*український етнограф*):

Ярмарок у Полтаві.
В. Маковський

«...*(учасники ярмарку)*, вирішивши господарські справи, віддавалися дозвіллю. Тут відбувалися зустрічі, знайомства, запрошення на храмове свято чи сімейні урочистості. Тут же ...привселюдно повідомляли про вчинення якогось злочину, прикмети зlodія. На ярмарку збиралися лірники, які під схвальні вигуки натовпу змагалися в майстерності».

№ 7 Дослідник про корчму.

Володимир Сироткін (*український етнограф*):

Біля шинку. Іван Соколов

«Корчма, шинок — старовинний заклад для продажу горілки, їжі та для відпочинку подорожніх. Була розташована звичайно у центрі села, інколи — на околиці, на перехресті великих доріг... мала характер і громадської установи, своєрідного сільського клубу, тут можна було зустрітися з друзями, обмінятися новинами... біля неї щонеділі грали музики, лунали пісні».

Завдання 8. Опрацюйте документи №№ 8–10. Як українці проводили дозвілля та святкування?

№ 8 Дослідник про святкування у Львові перемоги над Наполеоном.

Іван Крип'якевич (*український історик*):

«Ранком були богослужіння, процесії, паради військ, ввечері уладили ілюмінацію цілого міста. На ринку виставлено було тріумфальну браму в римському стилі, ...на ратуші пишалися герби ...Австрії, Пруссії, Росії, Англії. Кам'яниці були обвішені лампіонами, а з Нептунової криниці підіймався високо водограй, освітлений різнобарвними світлами».

№ 9 Дослідниця про дозвілля під час Контрактового ярмарку в Києві.

Наталія Полонська-Василенко (*український історик*):

«...на Контрактовий ярмарок ...прибували поміщики, купці з цілої України, з Росії, ...Польщі, Франції, Туреччини, Німеччини, Австрії. Зважаючи на великий з'їзд дідичів, у Києві тоді влаштовували концерти, балі, спектаклі; приїздила італійська опера».

№ 10 Дослідник про народні забави.

Іван Крип'якевич (*український історик*):

«У ті часи поширилися також фестони (*фестивали*) ...що їх улаштовували всякі підприємці. У програму входили оркестри, танці, виступи акробатів, перегони, каруселі, фантова лотерея... Різні продавці розставляли столи із солодощами, кіоски з лимонадом і крамнички з медівниками. Особливою принадою для молоді служив високий стовп, вимощений милом, з ковбасою нагорі, що діставалася тому, хто перший виліз на стовп. Увечері площу освітлювали феєрверками... У ті часи поширюється гра у більярд...»

Завдання 9. Підбийте підсумки. Представте результати своєї роботи для обговорення в класі.

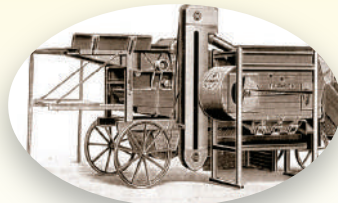

РОЗДІЛ IV.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

- **учитися** показувати на карті адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Російської імперії, основні центри діяльності суспільно-політичних організацій;
- **характеризувати** особливості соціально-економічних зрушень на українських землях у пореформений період, погляди та діяльність громадівців 1860-х–1890-х років;
- **визначати** причини й результати селянської реформи 1861 р., значення громадівського руху;
- **пояснювати** роль та місце українських земель у господарському житті Російської імперії;
- **висловлювати** судження щодо діяльності В. Антоновича, М. Драгоманова, Б. Грінченка, П. Чубинського, О. Кониського;
- **пояснювати і застосовувати** поняття і терміни: «інтелігенція», «громадівський рух», «пролетаріат», «Київська козащина»;
- **вивчати** дати Кримської війни, ліквідації кріпацтва, створення Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, створення Братства тарасівців, ухвалення Валуєвського циркуляра та Емського указу.

§ 16 Кримська (Східна) війна 1853–1856 рр. на українських землях.

- ✓ Під владою якої держави перебував Крим у першій половині XIX ст.?
- ✓ Назвіть найбільше селянське повстання першої половини XIX ст.
- ✓ Чим завершилися російсько-турецькі війни першої половини XIX ст.?

Упродовж уроку з'ясуєте, як Кримська війна вплинула на життя українців та кримських татар.

1. Причини Кримської (Східної) війни.

У середині XIX ст. відбулося суттєве ослаблення Османської імперії. Цією ситуацією вирішила скористатися **Російська імперія**. Вона прагнула витіснити Туреччину з Балканського півострова, встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли й торговельними шляхами у Середземному морі. Натомість **Велика Британія** і **Франція** відстоювали територіальну цілісність Османської імперії, оскільки зміцнення Росії не відповідало їхнім інтересам. **Турецький султан**, відчувши підтримку європейських держав, мріяв повернути придунайські землі, північне узбережжя Чорного моря, Крим.

Приводом до війни стали суперечки між православним і католицьким духовенством щодо права опіки над християнськими святинями у Палестині, підпорядкованій Османській імперії. Турецький уряд, за підтримки Великої Британії і Франції, відкинув вимогу російського царя Миколи I про особливе покровительство над православними підданими султана. Як наслідок — Росія розірвала дипломатичні стосунки з Туреччиною, а потім окупувала залежні від султана дунайські князівства — Молдову і Волощину. У відповідь Османська імперія оголосила війну Росії. Так почалася **Кримська (Східна) війна**, яка тривала упродовж **1853–1856 рр.** і була наслідком тривалого суперництва між європейськими державами на Балканах та Близькому Сході.

Для комплектування військ Російська імперія активізувала рекрутські набори в Наддніпрянській Україні. Водночас Османська імперія, сподіваючись повернути втрачені раніше Крим та Північне Причорномор'я, сформувала загони з козаків колишньої Задунайської Січі, які залишилися проживати на її території. Знову **українцям, оскільки вони не мали власної держави**, довелося воювати за інтереси інших країн один супроти одного.

1. Назвіть причини Кримської (Східної) війни.
2. Що стало приводом до Кримської (Східної) війни? Які її хронологічні межі?
3. На боці яких країн українці брали участь у Кримській (Східній) війні? Чому?

Дослідники про мотиви учасників Кримської (Східної) війни.

Валерій Волковинський, Олександр Реєнт (*українські історики*):

Британська
карикатура
«Двоголова
ворона
у Криму»

«...Великобританія вважала просування Росії у Середній Азії дуже небезпечним для її колоніальних завоювань. Російська імперія могла теоретично вторгнутися в найбільшу і найбагатшу англійську колонію — Індію або ж спровокувати її населення до антиколоніального повстання. Франція мала свої претензії до Російської імперії. Росія не могла становити французам якихось реальних загроз, але Франція хотіла взяти реванш за поразку Великої армії Наполеона I Бонапарта у війні 1812–1814 рр. ...»

1. Користуючись документом, визначте мотиви ворогуючих держав.

Учасник подій про плани Російської імперії.

Микола I (*російський імператор*):

«...Я... ніколи не захоплю Туреччину, але я ліквідую її незалежність, спущу її до рівня васала і зроблю саме існування її тягарем...»

1. Які плани щодо Туреччини виношував Микола I?

Російський флот

Детальніше про...

участь українських козацьких формувань у Кримській (Східній) війні

Михайло
Чайковський
(Садик-паша)

У жовтні 1853 р. Михайло Чайковський, нащадок гетьмана Івана Брюховецького, домігся утворення регулярного козацького підрозділу в османському війську. Із Константинополя було привезено знамено Запорозької Січі. Підрозділ брав участь у кількох битвах. Султан висловив подяку Михайлові Чайковському (Садик-паші) й навіть присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця престолу». Натомість на стороні Росії воювали південноукраїнські козацькі формування — Азовське військо, яке обороняло узбережжя Азовського моря, та Дунайське, котре захищало Одесу, забезпечувало зв'язок між військовими частинами на відстані Очаків–Миколаїв.

1. Продовжіть речення. У Кримській (Східній) війні військові формування українських козаків воювали...

2. Вплив військових дій на українські землі.

Війна розпочалась як черговий російсько-турецький конфлікт. Однак Османська імперія зазнала кількох поразок поспіль, що змусило Велику Британію і Францію втрутитись у військові дії проти Росії. **Війська коаліції висадилися у Криму**, а Одеса, Бердянськ та інші міста регіону потерпали від обстрілів з моря. Найбільш тривалою і кровопролитною битвою стала **оборона Севастополя**, яка тривала з вересня 1854 до вересня 1855 року.

У військових діях брали участь сформовані в Україні бойові частини, зокрема Волинський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський і Чернігівський полки.

Разом з тим саме на Україну припав основний тягар **постачання російської армії фуражем і продовольством**. Із українських губерній на війну було мобілізовано багато рекрутів та ополченців, послано погоничів, котрі забезпечували перевезення військових вантажів. Селяни прикордонних губерній цілодобово перебували в караулах на кордоні. У госпіталях міст та містечок розміщували поранених бійців. Населення збирало кошти на військові потреби.

1. Назвіть союзників Туреччини у Кримській (Східній) війні.
2. Які українські полки брали участь у бойових діях?
3. Яким чином українці були залучені до війни?

Дослідник про участь українців у Кримській (Східній) війні.

Василь Сарбей (український історик):

Українці — герої оборони Севастополя

«...На початку вересня англо-французькі війська висадилися з кораблів у Криму... Україна стала найближчим тилом російської армії. Основне постачання пороху і ядер відбувалось із Шосткинського та Луганського заводів... Тільки з Полтавщини народне ополчення поповнилося 9,5 тисячами добровольців. Населення Волині на потреби війни жертвувало 113 тис крб. На селян Таврії і Катеринославщини припав найбільший тягар гужових перевезень військового спорядження, провіанту, фуражу... У Херсоні, Мелітополі, Генічеську... та інших містах Південної України... розташовувалися госпіталі й лазарети...»

1. Сформулюйте підсумок до цитати одним реченням.

Дослідниця про долю татар після Кримської (Східної) війни.

Наталія Ніколаєва (український історик):

«Великих втрат зазнав Крим, зокрема його південна частина... Росіяни підозрювали татар, що вони симпатизують

турецько-французько-британській коаліції, і знущалися над мусульманським населенням. Деякі з-посеред вищих російських урядників «прославилися» своєю жорстокістю над татарами. У той час багато ногайців і татар покинули Крим, але багато з них москалі зловили та мордували без суду. Ці втечі ще більше знелюднили Крим, що відповідало політиці Росії...»

Кримські татари

1. В якому становищі опинилися татари під час Кримської війни?

3. Результати Кримської (Східної) війни.

Війна завершилася поразкою Російської імперії, яку закріпили умови **Паризького мирного договору 1856 року**. За ним султанські володіння, котрі зайняли російські війська під час війни, мали бути повернуті Туреччині, а Севастополь, Балаклава, Євпаторія та інші міста, захоплені союзниками, — Росії. Гирло Дунаю і Південну Бессарабію передавали залежному від турецького султана Молдовському князівству. Росію позбавили права утримувати військово-морський флот на Чорному морі та будувати на чорноморському узбережжі військові укріплення. Опіку над християнським населенням Османської імперії доручили вже не Росії, а європейським державам.

Наприкінці війни на українських землях розгорілись антиурядові селянські рухи, спричинені тим, що влада затягувала вирішення питання про скасування кріпацтва. Один з них — **Київська козаччина**. Поштовхом до виникнення цього руху став царський маніфест 1855 р. про формування державного ополчення, який незабаром обріс народними чутками, що всі ополченці стануть козаками і після участі у бойових діях отримають волю. На Київщині селяни складали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні виборні органи самоврядування — сільські громади. Згаданий рух набув значного розмаху, що спричинило занепокоєння влади та його придушення. Ліквідувавши Київську козаччину, царський уряд невдовзі зіткнувся з іншою проблемою. У **1856 р.** під впливом чергових чуток про надання усім переселенцям до Криму землі та волі розгорнувся ще один масовий рух — **«Похід у Таврію по волю»**. Вступаючи в сутички з поліцейськими та військовими загонами, селяни Катеринославщини і Херсонщини вирушили до Криму. Тільки залучивши значні збройні формування, уряд зумів придушити цей протест.

Кримська війна виявила **відсталість Російської імперії** від модернізованих передових країн Заходу, яка проявилася в усьому: російські рушніці стріляли вдвічі ближче, ніж англійські та французькі; система постачання війська і комунікацій була менш ефективною, ніж у західних

європейців, незважаючи на те, що вони перебували за тисячі кілометрів від своїх баз; російське командування не завжди діяло ефективно, а солдатам, хоча вони й були хоробрими, бракувало технічних знань. Результати війни засвідчили необхідність проведення у Російській імперії ліберальних реформ, що цілком усвідомлював, вступаючи на трон, новий імператор Олександр II.

1. Якими були наслідки Кримської (Східної) війни для Російської імперії?
2. Назвіть найбільші селянські протести середини XIX ст.
3. Які вразливі місця Російської імперії виявила Кримська (Східна) війна?

Попрацюйте з картою «Україна в Кримській (Східній) війні 1853–1856 рр.»

1. Підготуйтеся за картою розповідати про впливи Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. на життя на українських землях.

Сучасник про селянські повстання на Київщині.

Іларіон Васильчиков (київський, подільський і волинський генерал-губернатор):

«У Канівському повіті кріпаки зі села Мартинівка — Іван Терновий, із села Таганча — Василь Білопол —

проголосили на сходках своїх земляків, що інвентарні записи, які вони знайшли в церквах, це і є примірники царського указу про звільнення від кріпосної залежності. У ряді сіл повстали організували органи самоврядування. На придушення виступу були кинуті 25 ескадронів кінноти, 9 рот піхоти та кількасот саперів».

Слухають лірника.
Київщина, XIX ст.

1. Чим обґрунтовували свої дії повсталі селяни?

Коли в Україні розгорнувся селянський рух «Похід у Таврію по волю»,...

в Канаді столицею було проголошене м. Квебек.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1853–1856 рр.** — Кримська (Східна) війна;
  - **1855** — селянський рух «Київська козаччина».
  - **1856 р.** — селянський рух «Похід у Таврію по волю».
  - **1856 р.** — Паризький конгрес.
- Підготуйте історичну довідку про причини і привід Кримської (Східної) війни.
- Підготуйте повідомлення на тему: «Українці у Кримській (Східній) війні».
- Назвіть схему. Встановіть логічні зв'язки між її складовими частинами.

Учасники Кримської (Східної) війни — погляд фотографа.

Британський капітан
артилерії

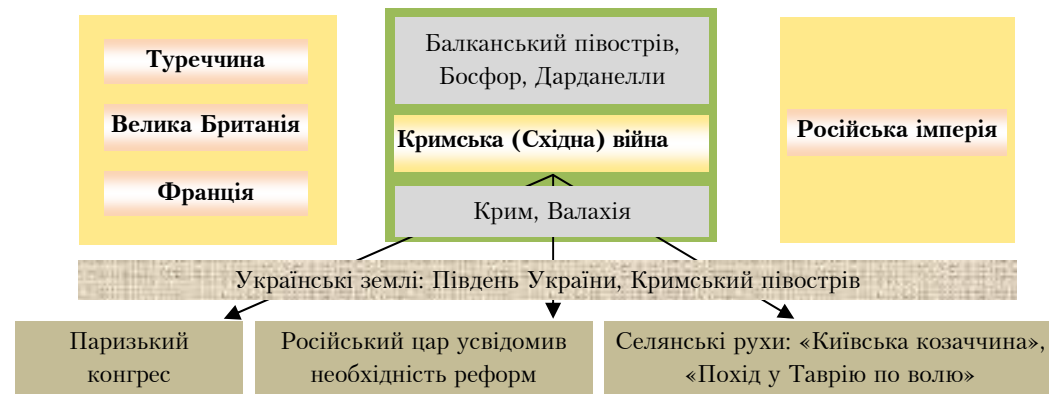
Французькі сержанти

Турецькі військові

Ополченець російської
армії

§ 17 Селянська реформа 1861 р. Сільське господарство у пореформений період.

- ✓ Які проблеми Російської імперії виявила Кримська війна?
- ✓ Коли була скасована панщина на західноукраїнських землях?
- ✓ Якими були особливості нової економічної моделі Півдня України?

Упродовж уроку з'ясуйте, які зміни в життя селян привнесла селянська реформа 1861 року.

1. Маніфест 19 лютого 1861 р. та його реалізація.

До початку 60-х рр. XIX ст. у Росії діяло кріпосне право. **Кріпосні відносини** спричиняли низьку продуктивність сільського господарства, гальмували розвиток промисловості, торгівлі й товарних відносин на селі. Це призвело до економічного відставання Російської імперії від провідних держав світу, відтак і до її поразки у Кримській війні. Отже, **кріпацтво негативно впливало** на економічну та військову могутність імперії, її міжнародний престиж.

19 лютого 1861 р. імператор Олександр II проголосив **Маніфест про скасування кріпосного права** в Росії. Згідно з ним, селяни отримали **особисту свободу і громадянські права**: могли вільно розпоряджатися своїм майном, торгувати й займатися промислами, відкривати торгові, промислові, ремісничі заклади, брати шлюб без дозволу поміщика, самостійно вступати на службу або до навчальних закладів. Тепер селян можна було карати лише за вироком суду або згідно із законним розпорядженням урядової чи громадської влади.

Отриману відповідно до закону **землю селяни повинні були викуповувати**. Оскільки більшість із них цього не могла зробити, уряд погасив землевласникам 80% викупної суми за умови, що селяни сплачуватимуть її державі разом із відсотками. Термін сплати викупних платежів мав тривати до 49 років. До укладення викупної угоди селян переводили у стан **тимчасовозобов'язаних**, і вони якийсь час змушені були виконувати панщину й сплачувати оброк. У кожній губернії встановили норми землеволодіння для селян. Якщо селянський наділ перевищував норму, його відрізали на користь поміщика. Такі ділянки називалися **відрізками**. Звільнені кріпаки отримали право збиратися на **сходи** (збори) та утворювати органи **сільського самоврядування**. Також запроваджено посаду **мирового посередника**, який мав урегульовувати суперечки між поміщиками й звільненими від кріпацтва селянами, нагляд за органами місцевого самоврядування та здійснювати судовий розгляд дрібних справ.

1. Назвіть причини проведення аграрної реформи.
2. Коли і на яких умовах було скасовано кріпосне право в Російській імперії?
3. Чому аграрна реформа була суперечливою?

Сучасник про причини проведення селянської реформи.

Олександр Кошелєв (поміщик):

Ознаки аграрної реформи 1861 р.

«Стежачи за станом поміщицьких господарств і кріпосницького побуту,... я прийшов до повного переконання в тому, що настав крайній термін до вжиття рішучих заходів до скасування кріпосного стану... По-перше, незадоволення селян поміщиками посилюється з кожним днем. Кількість справ про непослух, насилля проти поміщиків і вбивства цих останніх їх кріпосними людьми

помножується... По-друге, бажання селян і дворових людей бути вільними виявляється зі зростаючою силою та відвертістю... таке сильне в народі, що за найменшої іскри, яка пущена знизу, пожежа може стати загальною. По-третє, збідніння поміщицьких селян помітно зростає... оброки дійшли до неймовірних розмірів... По-сьоме, удосконалення у галузі сільського господарства настійно потребують застосування в ньому вільної праці... По-восьме, успіхи заводської і фабричної промисловості потребують збільшення кількості вільних робітників...»

1. Які причини скасування кріпацтва перерахував сучасник подій?

Імперське законодавство

Особливості реалізації Маніфесту 19 лютого 1861 р.:

- селяни здобули низку громадянських прав — особистих і майнових;
- поміщики втратили будь-які права на селян;
- селяни отримали право укладати угоди як з приватними особами, так і з державними установами, займатися торгівлею та промисловістю, володіти рухомим і нерухомим майном, самостійно виступати в суді у різних справах — цивільних та кримінальних;
- селяни мали право брати участь в органах місцевого самоврядування, переходити в інші стани, вступати до навчальних закладів;

- ставши вільними, селяни залишалися «нижчим станом»;
- селяни сплачували подушний податок до 1866 року;
- селяни продовжували відбувати рекрутчину (25 років);
- до 1904 р. до селян застосовували тілесні покарання;
- селяни не отримали вільного доступу до пасовищ, лук та лісів;
- якщо селянський наділ перевищував норму, його відрізали на користь поміщика. Такі ділянки називали відрізками;
- протягом дев'яти років після оголошення реформи не можна було відмовитися від наділу, а значить, залишити село.

9

4

1

Історія в цифрах

5

3

8

Розміри викупних платежів, нарахованих на селян українських губерній

Губернії	Сума викупних платежів за 49 років (млн крб.)	У скільки разів викуп перевищував ринкову ціну землі
Чернігівська	54,6	4,5
Полтавська	49,4	5,6
Київська	110,0	3,7
Подільська	101,0	2,5
Херсонська	33,2	5,8
Таврійська	3,5	7,4

2. Розвиток сільського господарства у пореформеній період.

Реформа мала **неоднозначні результати**. З одного боку, вона давала селянам особисту свободу, створювала умови для господарської діяльності, з іншого — зберігала поміщицьке землеволодіння. Негативно позначалися на становищі селян викупні платежі. Натомість частина поміщиків-підприємців, отримавши їх, змогли модернізувати свої господарства. Після відміни кріпосного права сільське господарство Наддніпрянщини поступово втягувалось у **товарний обіг** і перетворювалось на **підприємницьке**. Відбувалися зміни у формах земельної власності та у взаєминах різних соціальних груп. Зокрема, **землю продавали** переважно поміщики, котрі не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, а її **новими власниками** ставали купці, міщани, заможні селяни.

Розширення приватної земельної власності зумовило ведення сільського господарства інтенсивними методами. Відбулися зміни у **знаряддях праці** та способах обробітку землі. У поміщицьких маєтках Півдня України почали використовувати **кінні й парові молотарки**. На Правобережжі застосовували для сівби цукрових буряків **сівалки**. Зросла кількість нової техніки, зокрема

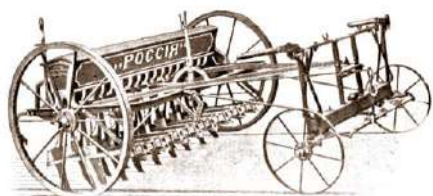
жниварок, віялок, соломорізок та інших удосконалених знарядь праці. У багатьох місцевостях застосовували сівозміни, природні та штучні добрива.

Переважну більшість орних земель займали посіви зернових, особливо експортних культур — **пшениці** та **ячменю**. Україна і надалі залишалась у Російській імперії основним виробником й експортером пшениці. Збільшували посіви технічних культур, зокрема **цукрових буряків, тютюну, соняшнику, конопель** (на волокно) і **льону**. Зросло виробництво продукції тваринництва: **м'яса, молока, тонкорунної вовни**. На кінних заводах вирощували **породистих коней**. Посилилася **спеціалізація** окремих регіонів, яка намітилася ще з початку століття (див. карту на с. 25).

1. Які верстви населення отримали можливість стати власниками земель?
2. У чому проявилися прогресивні форми господарювання?
3. Якими були основні напрямки сільськогосподарської діяльності в Україні?

Дослідник про результати селянської реформи 1861 року.

Олександр Рибалко (*український історик*):

Сівалка «Росія». Завод братів Ельворті у м. Єлисаветград (нині — м. Кропивницький)

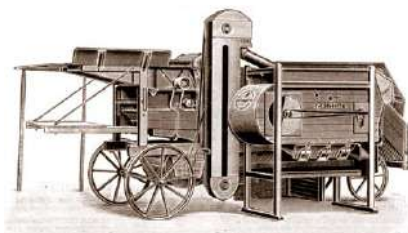
«...в Україні після реформи 1861 р. площа орних земель зросла з 20 млн. дес. у 1860 р. до 29 млн. дес. у 1887 р... Розвивалася ...господарська спеціалізація (*окремих районів*). Це, своєю чергою, спричинювало інтенсивніший обмін між... (*спеціалізованими районами*) і вело до розширення внутрішнього ринку... Як і поміщицьке, селянське господарство після реформи 1861 р. ...набувало товарного, ... (*ринкового*) характеру».

1. Користуючись документом, наведіть аргументи, що підтверджують думку: «В сільському господарстві розвивалися ринкові відносини».

Дослідник про використання техніки в пореформеному сільському господарстві Наддніпрянської України.

Олександр Бойко (*український історик*):

«Наприкінці 1870-х років у господарствах України діяло майже 700 парових двигунів. Так, протягом 70–80-х років XIX ст. імпорт сільськогосподарської техніки збільшився майже у 16 разів, а її виробництво на півдні України за ці роки зросло в 12 разів».

Складна молотарка С032. Завод братів Ельворті у м. Єлисаветграді (нині — м. Кропивницький)

1. Як модернізаційні процеси проявлялися в пореформеному селі?

3. Соціальні зміни на селі.

Реформа 1861 р. спричинила на селі соціальні зміни. І надалі зберігалося привілейоване становище **поміщиків**. Частина з них, використавши виплачені їм за селянську землю гроші, модернізувала свої господарства й продовжувала накопичувати статки. Інші — через невміння або небажання займатися справами **розорялися** — були змушені продавати свої господарства тим, у кого для цього були гроші й бажання.

Селяни опинилися у гірших стартових умовах: менше землі, менше грошей, менше можливостей загалом, але в їхньому середовищі відбувалися приблизно такі ж процеси, як і серед поміщиків. Найбільш працьовитим і наполегливим вдавалося зміцнити свої господарства. Інші з різних, часто незалежних від них причин, втрачали землю й переходили у статус наймитів, батраків (найманих робітників). Так виокремилися **заможні селяни, господарі середнього достатку та бідняки**.

Посилювався **переселенський рух**, спричинений демографічним піднесенням і, як наслідок, зростанням чисельності безземельних селян. Переселення було переважно стихійною колонізацією вільних земель Середньої Азії, Сибіру, Далекого Сходу. Українці давали свої назви освоєним землям. Зокрема, такі території Північного Казахстану та Південно-Західного Сибіру назвали **Сірим Клином**, а компактно заселені землі від Байкалу до узбережжя Японського й Охотського морів — **Зеленим Клином**. Серед переселенців переважали вихідці з Лівобережної та Правобережної України, де умови господарювання були гіршими.

1. Хто займав привілейоване становище на селі?
2. Як проявилось майнове розшарування серед селян у пореформений період?
3. Куди переселялися безземельні або малоземельні українські селяни після реформи 1861 р.?

«Жниця».

Микола Пимоненко

Дослідник про соціальні зміни на селі.

Костянтин Кондратюк (український історик):

«Завдяки поєднанню впертої праці, ініціативності, землеробського і підприємницького таланту близько 20% селян (4,5 млн.) вдалося збільшити свої земельні володіння та нагромадити деяке багатство. Із середовища заможного селянства відбулося становлення фермера. Середня верства селян становила понад 30%. Близько половини були бідняками. Ці селяни наймалися на роботу до заможних односельців і поміщиків, вирушали на пошуки сезонної праці».

1. Визначте, які риси селян сприяли їхньому економічному успіхові.

Дослідник про зміст реформи 1861 року.

Олександр Реєнт (український історик):

«Реформу 1861 р. уряд здійснював не в інтересах селянства, не в інтересах дворянства та будь-якого іншого стану населення. Її здійснювали, насамперед, в інтересах держави, і з цього погляду реформа повністю себе виправдала».

Водяні млини на Поділлі.
Художник Наполеон Орда

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою ученого? Зробіть власні висновки.

Коли в Україні було відмінено кріпосне право, ...

у **США** розпочалася громадянська війна;

в **Римі** було проголошено утворення Італійського королівства.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

— **19 лютого 1861 р.** — Олександр II підписав Маніфест, у якому було проголошено скасування кріпацтва в Росії.

2. Поясніть значення понять: *тимчасовозобов'язані селяни, викупні платежі, відрізки, Зелений клин, Сірий клин.*

3. Підготуйте повідомлення на тему: «Соціальні зміни у селі після реформи 1861 року».

4. Назвіть схему. За схемою, підготуйте розповідь про селянську реформу 1861 року.

1861

Причини та передумови:

- криза кріпосницьких відносин;
- зростання селянських заворушень;
- гальмування ринкових відносин у промисловості й сільському господарстві;
- військово-економічне відставання (Кримська війна).

Зміст:

- скасована особиста залежність;
- селяни отримали громадянські права;
- 20% вартості землі поміщикам сплачували селяни впродовж 49 років, 80% платила держава;
- селянська община відповідала за викупні операції і сплату податків селянами за принципом кругової поруки;
- для кожної губернії були встановлені норми селянського землеволодіння;
- селяни позбавили права користуватися пасовищами, луками, лісами.

- у власність селяни отримали менше половини землі;
- реформа сприяла розвитку господарства;
- реформа призвела до соціального розшарування селян;
- реформа спричинила переселенський рух.

§ 18 Реформи 60-х–70-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії та їхній вплив на українські землі.

- ✓ З якою метою була проведена селянська реформа 1861 року?
- ✓ Якою була система освіти у Наддніпрянщині в першій половині ХІХ ст.?
- ✓ Скільки років тривала рекрутська служба у війську?

Упродовж уроку з'ясуйте, якими були суть і результати реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії.

1. Причини реформ 60-х–70-х рр. ХІХ ст. Реформа місцевого самоврядування.

З метою зменшення відставання у розвитку від провідних країн світу російський уряд у **1860–1870-х рр.** провів **низку реформ** задля модернізації різних сфер життя суспільства. При цьому можна виділити дві основні причини реформ. Перша — це необхідність **приспосувати російське самодержавство** до нових соціально-економічних умов: розвитку промисловості (індустріалізації), зростання кількості підприємців та робітників, вільних селян. Друга причина — необхідність **зменшення напруження** (загрози революційних подій) **у суспільстві**.

Отже, першою була аграрна реформа 1861 року. Другою стала **земська реформа 1864 р.** Для поліпшення управління на місцях імперський уряд створив **губернські та повітові земства** — виборні органи місцевого самоуправління. До земств обирали представників від дворян, буржуазії (підприємців) та селян. Земства займалися лише **місцевими господарськими справами**: утриманням шляхів, шкіл, лікарень, агрономічної та ветеринарної служби тощо. Земства могли приймати рішення про **грошові збори** для різних потреб, але ці рішення не були обов'язковими для населення — гроші здавали на добровільній основі. Земствам не підпорядковувалася поліція, і будь-яку їхню постанову міг відмінити губернатор.

Подібно до земської, в **1870 р.** було проведено **міську реформу**. В ході цієї реформи утворили органи міського самоуправління — **думи**, які обирали на чотири роки платники податків віком від 25 років. Міські думи займалися переважно господарськими справами, упорядкуванням міст, торгівлею, промисловістю тощо. Земська та міська реформи привели до утворення самоврядних органів, які розв'язували проблеми життя місцевих громад.

Київська міська дума

1. Якими були причини реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії?
2. Які зміни передбачала земська реформа? Коли її розпочали?
3. Що передбачала і коли була проведена міська реформа?

Дослідник про земську реформу в Україні.

Михайло Юрій (український історик):

Будинок земської управи у м. Олександрія (нині — Кіровоградської обл.)

«В Україні утворено 6 губернських і 60 повітових земських управ (на Лівобережжі та Півдні). На Правобережжі земства введено лише у 1911 р.»

Примітка. Уряд затримав земську реформу на Правобережжі через побоювання збільшення там впливів польської шляхти.

1. Які події першої половини XIX ст. вплинули на особливості проведення земської реформи у Правобережній Україні?

Детальніше про...

вибори до земств

Виборців поділили на три курії: **повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських товариств.** Право участі у виборах за 1-ю курією мали власники не менш ніж 200 десятин землі, власники іншого майна на суму не нижче 15 тис. рублів або з річним прибутком не менше 6 тис. рублів. Вибори за селянською курією були багатоступеневими: сільські товариства обирали представників на волосні сходи, ті — виборників, а останні — «гласних» (представників) у повітові земські збори. Виборцями міської курії були особи, які мали купецькі свідоцтва, підприємці з річним обігом не нижче 6 тис. рублів, а також власники нерухомості у місті на суму від 500 рублів. **Від виборів, таким чином, були усунуті наймані робітники, дрібна буржуазія, інтелігенція.**

Будинок губернского земства у Полтаві

Дослідник про реформу місцевої влади.

Віталій Сарбей (український історик):

Засідання Херсонського земства — першого в Україні

«У земському самоврядуванні брало участь усе населення, яке мало земельну власність: дворяни, духовенство, міщани, селяни. Від них шляхом самообкладання кожної десятини землеволодінь надходили й кошти для різноманітної діяльності земств. Наприкінці XIX ст. земства підпорядковували собі майже

все економічне і культурне життя у повітах українських губерній Лівобережжя та Півдня».

1. Про яке джерело фінансування земств згадано у документі?

Детальніше про... діяльність земств

Земства опікувалися будівництвом шляхів сполучення місцевого значення, налагодженням поштової служби; утримували початкові та професійні школи, навчання в яких було безкоштовним; створювали лікарні, сиротинці; сприяли підвищенню культури землеробства селян, зокрема постачали насіння, сільськогосподарські машини, започатковували курси, виставки, сприяли розвиткові кооперативного руху та кредитних установ. Більшість справ земства фінансували самі.

Будинок земської
школи
в с. Богодарівка
(нині — Полтав-
ської обл.)

2. Реформи у сфері народної освіти та друку. Судова реформа.

У **1863 р.** було реформовано систему вищої освіти: **університетам повернули автономію**, яку імператор Микола I ліквідував 1835 року. Університети відтепер могли обирати собі керівників і самостійно розпоряджатися фінансами. В **1864 р.** розпочалася реформа початкової освіти: усі початкові школи перейменували у **народні училища**, які були безстановими й мали працювати за **єдиними програмами**. Того ж **1864 р.** реформували середню освіту: створювали мережу **класичних** гімназій та **реальних** училищ. Після завершення класичної гімназії можна було вступати до університету, а після реального училища — до вищих технічних шкіл.

У **1865 р.** провели реформу **цензури** (державного нагляду за змістом друкованих видань): цензурні установи передавали від Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Згідно із запровадженими «Тимчасовими правилами», попередній цензурі підлягали друковані **твори для широкого читацького кола**. Натомість цензуру скасовували для книг і періодичних видань, які за тематикою могли менше впливати на суспільну думку.

У **1864 р.** була проведена також **судова реформа**, що встановлювала єдиний для всього населення суд, відкритість судового процесу, незалежність суддів від адміністрації, змагальну систему судочинства: з прокурором звинувачення й адвокатом захисту. Утворено **інститут присяжних засідателів**, яких обирали жеребкуванням із представників усіх станів. Вони, вислухавши обидві сторони, встановлювали, винний чи не винний підсудний, а міру покарання визначали, згідно із законами, суддя та члени суду. Судова реформа найповніше відповідала практикам судочинства європейських країн.

1. Які зміни відбулися в освіті після її реформування?
2. Коли була проведена і які зміни передбачала реформа цензури?
3. Як діяв суд після реформи 1864 року?

Детальніше про... вищу освіту для жінок

Хоча жінкам не дозволяли навчатися в університетах, для них запровадили приватні вищі жіночі курси. Відтак у Києві було відкрито вищі жіночі курси: 1870 р. — природничого, а 1878 р. — фізико-математичного та історико-філологічного спрямування. Жінки отримали змогу вчителювати.

Детальніше про... створення початкових шкіл та контроль над ними

Початкові школи могли створювати державні, громадські установи, приватні особи, однак навчальний процес контролювали губернські та повітові або міські **шкільні ради**, які склались із державних чиновників, духовенства, представників земств та міських рад.

Дослідниця про шкільну освіту для жінок.

Надія Полежаєва (український історик):

Фундуклеївська жіноча гімназія. Київ. З листівки початку XX ст.

«...10 травня 1860 року затверджено «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти». За цим «Положенням» жіночі училища могли бути двох розрядів. Училища першого розряду мали шестирічний термін навчання. У них викладали: закон Божий, російську мову і словесність, арифметику й початкову геометрію, географію, історію (загальну та російську), природознавство, фізику, чистописання і рукоділля... Жіночі училища другого розряду мали трирічний термін навчання *(і меншу кількість навчальних дисциплін)*...»

1. Визначте різницю між жіночими училищами першого і другого розрядів.

Реформа освіти

Уведено єдину систему початкової освіти в народних училищах; навчання було змішаним: хлопчики та дівчатка вчилися разом російською мовою.

Створено мережу класичних та реальних гімназій.

Відкрито жіночі училища та вищі жіночі курси.

Відновлено автономію університетів.

Жінки отримали змогу вчителювати.

Збільшилася кількість науково-популярної літератури та підручників.

Курсистка. Художник М. Ярошенко, 1893 р.

3. Військова реформа. Результати реформ.

Військова реформа 1874 р. відміняла рекрутські набори і запроваджувала **загальну військову повинність** для чоловіків віком від 21 до 40 років. У сухопутних військах служили 6 років та ще 9 були у запасі, на флоті — 7 років і 3 у запасі. В армії заборонили тілесні покарання. Для підготовки офіцерських кадрів були створені **військові гімназії**, спеціалізовані **юнкерські училища й академії**.

Реформи 60-х–70-х рр. XIX ст. започаткували **прогресивні зміни** у Наддніпрянській Україні. В **економічній сфері** вони створили підґрунтя для розвитку промисловості та сільського господарства, утвердження ринкових відносин на засадах приватної власності й вільної конкуренції; у **соціалній сфері** сприяли розвитку регіонального самоврядування, осучасненню судової та освітньої систем. Однак **реформи були половинчастими**, оскільки поруч із прогресивними змінами залишалися **стара основа державного устрою — самодержавство**, а також контроль імперської адміністрації над новоутвореними органами місцевого самоврядування, судами, закладами освіти, пресою. Зрештою, і метою реформ було не ослаблення, а, щонайменше, збереження чи й зміцнення позицій самодержавства, хіба що новим способом.

Разом з тим, реформування подекуди привело до непрогнозованих з боку імперської влади результатів. Зокрема, земська реформа дала змогу сформуватися авторитетним та дієвим органам місцевого управління. Більше того — в українському суспільстві земства почали сприймати як організації, опозиційні до політики російського царизму. Із земських установ вийшло багато відомих у майбутньому українських громадських діячів. Отже, попри **половинчастість, непослідовність та незавершеність**, реформи 60-х–70-х рр. XIX ст. відіграли позитивну роль у формуванні модерного українського суспільства: його трансформації з аграрного в аграрно-індустріальне.

1. Що таке загальна військова повинність, і коли її було введено?
2. Чому реформи 60-х–70-х рр. вважають половинчастими?
3. До яких непрогнозованих з боку уряду результатів привели реформи?

1. «Розшифруйте» абрєвіатуру.

Дослідниця про юнкерські училища Наддніпрянщини.

Анна Махінко (український історик):

«Наказом Військового міністерства від ...1865 р. в українських землях ...було засновано 4 (юнкерських) училища. Першим, ...того ж року, почало функціонувати піхотне юнкерське училище в Чугуєві, де мали готувати офіцерів для Харківського військового округу... Для підготовки молодших офіцерських кадрів для частин

Юнкер
кавалерійського
училища

Одеського військового округу ...1865 р. відкрито піхотне юнкерське училище (в Одесі). Для комплектації офіцерами кавалерійських частин південно-західних округів ...того ж року відкрилось Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище... З 1876 до 1886 р. при ньому діяло козацьке відділення.... Останнім... 1865 р. почало працювати юнкерське училище в Києві...»

1. Офіцерів для яких родів військ готували в Наддніпрянщині у другій половині XIX ст.?

**Дослідник про соціальні зміни на селі в пореформений період.
Андрій Чуткий (український історик):**

«Незважаючи на свою незавершеність та недоліки, буржуазні реформи 60–70-х років XIX ст. сприяли демократизації життя та переходу Російської імперії на капіталістичний шлях розвитку. Почали зростати культурний та освітній рівні населення. Були подолані різні зловживання у військовій та фінансовій сферах, удосконалене судочинство, визнана рівність громадян незалежно від їх станової належності».

1. Висловіть судження. Як дослідник ставиться до реформ 60–70 рр. XIX ст.?

У народному училищі. Світлина кінця XIX—початку XX ст.

Коли в Україні було розпочато реформу міського самоврядування, ...

у США була прийнята П'ятнадцята поправка до конституції, яка надавала виборчі права темношкірим громадянам та колишнім рабам.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1864 р. — земська реформа;
  - 1864 р. — судова реформа;
  - 1864 р. — освітня реформа;
  - 1865 р. — реформа цензури;
  - 1870 р. — реформа міського самоврядування;
  - 1874 р. — військова реформа.
- Поясніть значення понять: *земства, класичні гімназії, реальні училища.*
- Підготуйте есе на тему: «Освіта в Україні у пореформений період».
- Заповніть таблицю: «Реформи 60–70-х років XIX ст.»

Сфера, рік	Основні нововведення	Значення

§ 19 Промисловість, торгівля, міста у пореформений період.

- ✓ Коли розпочався промисловий переворот у Наддніпрянській Україні?
- ✓ У чому суть політики протекціонізму?
- ✓ Назвіть складові модернізаційних процесів.

Упродовж уроку з'ясуйте, які зміни відбулися в розвитку промисловості й торгівлі у пореформений період.

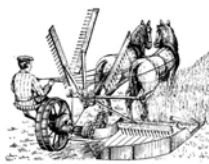
1. Модернізація промислового виробництва.

У 60-х–80-х рр. XIX ст. завершився промисловий переворот. Розвитку промисловості сприяли: дешева робоча сила, відкриття нових та ефективне використання старих родовищ корисних копалин, залучення вітчизняного й іноземного капіталу, урядова політика протекціонізму в економіці. Швидкими темпами розвивалися вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна галузі. В Наддніпрянщині сформувалося кілька промислових регіонів: **Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий.** Успішними стали підприємці нового типу: працьовиті, ініціативні, спроможні орієнтуватися в нових економічних реаліях, які вміли досягати наміченої мети. У 80-х рр. XIX ст. виникли монополії — об'єднання підприємств, утворені з метою збільшення прибутків. Першою монополією став утворений 1887 р. синдикат цукрозаводчиків.

Умови розвитку економіки суттєво поліпшились із початком залізничного сполучення. У 1865 р. було прокладено першу в Наддніпрянській Україні залізницю сполученням **Одеса–Балта.** Згодом залізниці з'єднали основні міста України, промислові центри Донбасу і Криворізького регіону, чорноморські порти з портами Балтійського моря. Вантажні перевезення також здійснювали річковим і морським транспортом.

У пореформені роки зросли міграційні процеси: емігрували переважно українські селяни в пошуках кращих умов для ведення сільського господарства; у промислові центри України іммігрували робітники інших національностей, передовсім росіяни. В суспільстві поруч із селянами та поміщиками збільшилася частка **найманих робітників (найманих робітників), промислово-торгової буржуазії, інтелігенції.** Ці соціальні групи були багатонаціональними. В умовах модернізації зросла роль інтелігенції, особливо **учителів, лікарів, юристів, агрономів.** Українці у цій соціальній групі, як і серед робітників та підприємців, становили меншість.

1. Коли завершився промисловий переворот? У чому це проявилось?
2. Які міста з'єднала перша залізниця в Наддніпрянщині? Коли її збудували?
3. Які зміни відбулись в етнічному та соціальному складі населення?

Жниварка.
Реконструкція

Дослідник про розвиток машинобудування.

Володимир Борисенко (український історик):

«...Капіталістичні реформи дали поштовх розвитку вітчизняного машинобудування. ...заводи цього профілю належали (*переважно*) іноземцям (*які початково краще розумілись у тій справі*): Фільверту і Дедіну в Києві, Гельферіх-Саде і Мельгозе в Харкові, Леппу та Вільману в Олександрівську... Завод Грієвза в Бердянську вважали найбільшим в Європі за випуском жниварок.

1. В яких українських містах діяли машинобудівні заводи?

Детальніше про...

українську промислово-торгову буржуазію

Промислово-торгова буржуазія українського походження була нечисленною, проте займала одні з провідних позицій у легкій і харчовій промисловості. Найзаможнішими українськими промисловцями були **Терещенки, Харитоненки, Смиренки, Яхненки**, котрі володіли цукровими та горілчаними заводами, олійницями.

Робітники XIX ст.

Дослідник про український пролетаріат.

Костянтин Кондратюк (український історик):

«На відміну від селян, пролетарі (*або ж промислові робітники*) не мали засобів виробництва. Вони продавали не свої вироби, а свою робочу силу. Головними джерелами формування пролетаріату були селяни і ремісники, які розорювались, а також діти самих робітників.»

1. Якими були джерела формування пролетаріату?

Дослідниця про становище жінок у промисловості.

Наталя Олійник (український історик):

«...жінки були задіяні там, де рівень кваліфікації був невисоким, а заробітна плата нижча, ніж у чоловіків, за однакову роботу вдвічі... Тривалість робочого дня становила в середньому 18 годин... Законодавча політика в галузі охорони праці не проводилася... (*Характерними для життя жінок були*) практично постійний стан вагітності, поширення захворювань через післяпологові ускладнення, важка фізична праця, висока смертність дітей, повне ігнорування потреб самої жінки...»

Жінки-робітниці у промисловості

Примітка. Чоловік-робітник, зазвичай, не міг забезпечити свою сім'ю, тому заробітків шукала і дружина. Проте, за всіх негативних проявів цього явища, нова роль жінки робила її незалежнішою від чоловіка. У робітничих сім'ях часто саме жінка розпоряджалася сімейними грошми.

Вид на промислове селище

1. Спираючись на документ, запропонуйте власні обґрунтовані висновки про становище жінок із робітничих сімей.

Детальніше про... особливості розвитку української промисловості в другій половині XIX століття

Із 1880-х рр. розпочалося будівництво великих металургійних заводів.

Споруджували їх, зазвичай, на свої кошти іноземці (тобто прилучався іноземний капітал). До прикладу, завод із робітничим селищем Юзівка (сучасний Донецьк) було збудовано коштом англійця Джона Юза.

Металургійний завод у Юзівці

Участь іноземного капіталу, безумовно, пришвидшила промисловий переворот, однак і значна частина прибутків витікала за межі українських земель. Також розвивалося сільськогосподарське машинобудування. В Харкові та Луганську почали працювати паровозобудівні заводи. В Одесі, Миколаєві, Херсоні будували морські та річкові судна. Значного розвитку набуло цукрове виробництво.

Дослідник про розвиток борошномельної промисловості.

Володимир Борисенко (український історик):

«...Значні зрушення відбувались у борошномельній промисловості. Парові млини (на парових двигунах) змінювали традиційні вітряки і водяні млини... здебільшого в Київській, Подільській та Катеринославській губерніях, де було досить розвинуте зернове землеробство».

Паровий млин

у Новій Чорторії
на Житомирщині

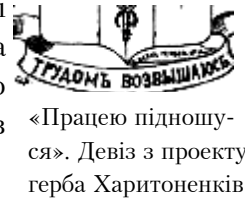
1. Встановіть логічний зв'язок між інформацією з наведеного документа та будівництвом нових цукроварень і залізниць.

Дослідниця про причини успіху Харитоненків.

Тетяна Покатаєва (український історик):

«В основі успіхів Харитоненків було постійне ведення виробництва на основі використання найсучасніших

технологій: застосували першими в Європі водотурбінні парові котли (*двигуни*), підвісні канатні дороги... Друга складова успіху — розумне поєднання максимально можливої ощадливості з чесністю управителів і директорів заводів, що ґрунтувалася на їхніх високих зарплатах».

1. Якою може бути формула успіху підприємця?

В. Смиренко

Сучасник подій про мету свого життя.

Василь Смиренко (*український промисловець і меценат*):

«Кожен мусить робити те, до чого вдатний. Вони (*українські діячі культури*) тямляться на громадських справах, хай їх і роблять, а я тямлю зароблять гроші, то й мушу заробляти їх для України... Якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював».

1. Чи актуальні погляди В. Смиренка сьогодні? Чому?

2. Банки і торгівля.

На розвиток промисловості й торгівлі позитивно вплинула банківська реформа. У 1860 р. для контролю за фінансами та економікою був заснований **Державний банк**. Новим явищем в економічному житті стало виникнення акціонерних банків. **Акціонерними** називають компанії, капітал яких (фінанси, нерухоме майно, засоби виробництва) розділено на певне число **акцій** — цінних паперів, що засвідчують право власності на частку компанії. Той, хто володіє акціями компанії, — володіє часткою цієї компанії і має право доступу до управління нею, а також право на частку її прибутків. В **акціонерних банках** концентрувалися приватні кошти і депозити (вклади) торгових та промислових компаній. Вони, до того ж, надавали позики для підприємницької діяльності. В 60-х–70-х рр. почали працювати банки: Київський приватний комерційний, Харківський торговий, Київський промисловий і Катеринославський комерційний із філією у Полтаві.

Розвитку торгівлі сприяли **промисловий переворот, будівництво залізниць**, які пришвидшили перевезення вантажів, **зростання чисельності населення**. Позитивно вплинули на торгівлю **фінансова реформа**, під час якої чіткіше окреслено правила фінансових операцій, та **податкова реформа**, що впорядковувала систему податків, передбачила створення єдиних державних кас для прибутків і витрат та єдиного контрольного органу за збором податків. Новий **торговельний статут** скасував станові обмеження у підприємстві й розширив торгові права іноземців.

Внутрішня торгівля зосереджувалася на **ярмарках, базарах, торжках**. Зростали обсяги постійної **стаціонарної торгівлі** в крамницях. Зросла кількість торговельних операцій, проведених за **контрактом** (угодою). **Київ, Харків, Катеринослав** стали центрами гуртової ярмаркової торгівлі. Зовнішню торгівлю здійснювали переважно через чорноморсько-азовські порти — **Одесу, Миколаїв, Бердянськ, Херсон, Маріуполь**. Основним експортним товаром залишалася продукція землеробства і тваринництва: зерно, цукор, вовна та ін. Імпортували предмети розкоші, одяг, чай, каву, прянощі, машини та обладнання.

1. Як у Наддніпрянщині розвивалася банківська сфера?
2. Що у пореформений період сприяло швидким темпам розвитку торгівлі?
3. Якими були особливості торгівлі в другій половині XIX століття?

Дослідник про зернову торгівлю.

Павло-Роберт Магочій (американсько-канадський історик українського походження):

«...Важливість зернової торгівлі змушувала Російську імперію розвивати внутрішню транспортну систему, ...не дивно, що першу залізницю на Наддніпрянщині (...213 км) було збудовано 1865 р. саме для транспортування збіжжя з Балти (із зернового району південного Поділля) до Одеси...»

1. На основі документа визначте, як розвиток транспорту залежав від торгівлі.

Герб Балти, 1852 р.

3. Міста.

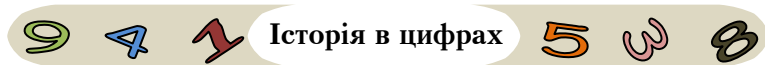
Розвиток економіки на капіталістичних засадах дав поштовх **урбанізації** — зростанню розмірів та кількості міст і чисельності міського населення. Як уже зазначалося, у 1897 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося **130 міст**. Найбільшими з-поміж них були **Одеса** (405 тис. жителів), **Київ** (247 тис.), **Харків** (174 тис.) і **Катеринослав** (113 тис.). Швидко зростали великі торгово-промислові центри. Натомість зменшувалася роль невеликих та середніх міст.

Міське населення збільшувалося швидшими темпами, ніж населення загалом. 1858 року в містах Наддніпрянщини проживало 1 млн 450 тис. осіб, а 1897 — 3 млн 400 тис. осіб. Серед містян **українці становили близько третини**, решта населення — переважно росіяни та євреї. Російських **чиновників, фабрикантів і купців** різних національностей вабили міста, які були адміністративними й торгово-промисловими центрами, а російських **робітників** приваблювала гірничодобувна і металургійна промисловість із порівняно високою оплатою праці. Після реформ 60-х—70-х рр. XIX ст.

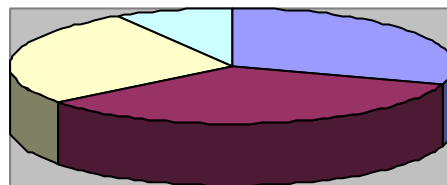
ослабнув контроль за обмеженнями щодо **місця проживання євреїв**, тому багато хто з них переселився до великих лівобережних та південних міст. Натомість **українські селяни** воліли застосовувати свої сили радше у сільському господарстві, ніж працювати на заводах чи найматися на шахти.

Великі міста ставали науково-культурними центрами, де діяли університети, гімназії, ліцеї, наукові товариства, театри. У найбільших містах України наприкінці XIX ст. запрацювали **електростанції**. Це сприяло впровадженню перших **електричних трамваїв** та **освітленню вулиць електричними ліхтарями**. У 1880-х рр. в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві почав діяти **телефонний зв'язок**.

1. Назвіть найбільші міста Наддніпрянщини.
2. Чому міста Наддніпрянщини були багатонаціональними?
3. Як модернізаційні процеси відбувалися в українських містах?

Кількісний і національний склад міст Наддніпрянщини 1858 р. (млн. осіб):
росіяни — 1,05 (34%), українці — 0,94 (30,3%), євреї — 0,83 (27%), інші — 0,27 (8,7%).

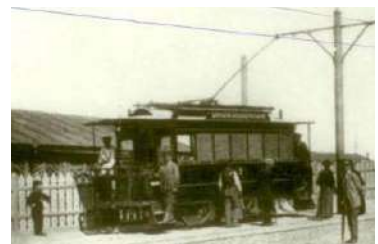

1. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання. Українські міста були моноетнічними чи поліетнічними?

Дослідник про українські міста.

Володимир Борисенко (український історик):

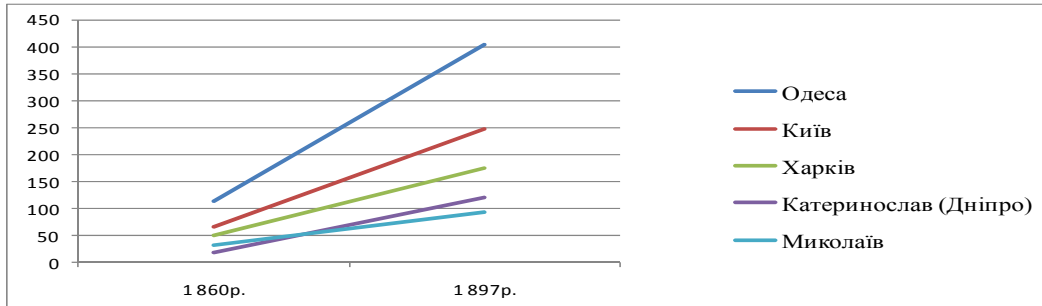
«...Протягом 80–90-х років побудовані електростанції в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі та деяких інших містах. У 1892 р. в Києві пущено перший у Росії (електричний) міський трамвай. За ним пішли трамваї в Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді, Севастополі. В окремих містах центральні вулиці почали освітлювати газовими, а згодом і електричними ліхтарями. Розгорнулося будівництво водогонів. **На початку 80-х років уперше запроваджено телефонний зв'язок...** Цими нововведеннями користувалася незначна частина міських жителів».

Перший електричний трамвай у Києві, 1892 р.

1. Які можливості для жителів міст відкривалися наприкінці XIX століття?

Зміна кількості населення у найбільших українських містах
з 1860 до 1897 р. (тис. осіб)

1. Які міста в Наддніпрянщині були найбільшими?
2. Яке з тих міст розвивалося найдинамічніше?
3. Яке з наведених у діаграмі міст розвивалося найповільніше?

Коли в Україні було побудовано залізницю Балта–Одеса,...

у Фінляндії засновано невелику паперову фабрику — нинішню компанію «NOKIA».

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1865 р.** — побудовано першу в Наддніпрянщині залізницю Балта–Одеса;
  - **60–80-ті роки XIX ст.** — завершено промисловий переворот у Наддніпрянській Україні.
2. Підготуйте повідомлення «Жінка в нових соціальних та економічних умовах».
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Українські промисловці».
4. Підготуйте розповідь про розвиток української промисловості й торгівлі на основі наведеної нижче схеми.

Розвиток української промисловості й торгівлі

Видобування
вугілля, виплавляння
металу

Машино-
будування

Оптові
зовнішньоторговельні
операції

Регіони/центри

§ 20 Громадівський рух у суспільно-політичних умовах третьої чверті XIX ст.

- ✓ Коли діяло і яку мету мало Кирило-Мефодіївське братство?
- ✓ Хто належав до Кирило-Мефодіївського братства?
- ✓ Як українці поставилися до польського повстання 1830–1831 років?

Упродовж уроку встановіть взаємозв'язки між ключовими подіями розвитку громадівського руху та суспільно-політичними умовами третьої чверті XIX ст.

1. Зародження громадівського руху. Хлопомани.

Після повернення із заслання частина кирило-мефодіївців — П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та інші — оселились у Петербурзі, позаяк повертатися до України їм заборонила влада. Оскільки зрадити своїх переконань вони не могли, то вирішили прислужитися Україні, розвиваючи і поширюючи українську мову та культуру. Так **наприкінці 50-х—у першій половині 60-х рр. XIX ст.** розгорнулася діяльність **Громад** — напівлегальних національно-культурних об'єднань української інтелігенції. Перші Громади виникли у **Києві (1859 р.)**, Петербурзі, Полтаві, Харкові, Одесі та інших містах.

До Громад належали переважно **викладачі, студенти, літератори та митці**, які вважали своїм обов'язком **культурно-просвітницьку роботу серед населення**: відкриття українських недільних шкіл для дорослих, видання українських підручників, друкування української преси, постановку українських п'єс. Першу недільну школу відкрили у Києві в **1859 р.**, а згодом такі школи почали діяти і в інших містах України. Крім того, **М. Костомаров** започаткував збирання коштів для друкування навчальної літератури, а **Т. Шевченко** і **П. Куліш** написали **українські підручники**. У Чернігові **Л. Глібов** видавав газету «Чернігівський листок». Петербурзька громада друкувала український журнал «Основа» (1861–1862 рр.), а в театрах імперської столиці можна було побачити «Наталку Полтавку» та постановки інших українських п'єс.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. відбувся розкол у польському русі. Від нього відокремилася частина нащадків польської або сполонізованої української шляхти Правобережжя. Вони намагалися зблизитися з місцевими селянами, усвідомивши, що варто дбати про інтереси того народу, серед якого живеш. Через такі погляди їх почали називати **хлопоманами**. Лідером хлопоманів став **Володимир Антонович**. Провідні позиції займали також брати **Тадей і Осип Рильські, Павло Чубинський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький**. Згодом хлопомани приєдналися до громадівського руху.

1. Як започаткувався громадівський рух? Які товариства називали громадами?
2. Що саме робили громадівці для досягнення мети?
3. Кого і чому називали хлопоманами? Кого з лідерів хлопоманів ви запам'ятали?

Детальніше про...

поширення громадівського руху

Після того, як до Київської громади долучилися хлопомани, до неї належали більш як 200 однодумців, з-поміж них — Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Павло Чубинський, Тадей Рильський. Громадівський рух був першою загальноукраїнською течією. Громади виникли, крім Наддніпрянської України, на землях Галичини та Буковини: у Тернополі, Стрию, Самборі, Дрогобичі, Чернівцях, Львові; 1865 р. відомий учений Іван Пулюй заснував Громаду у Відні.

Детальніше про...

тематику українського часопису «Основа»

В журналі «Основа» публікували українською та російською мовами художні твори, праці з історії, етнографії, економіки, літературно-критичні статті, урядові постанови, що стосувалися українських земель, матеріали до українсько-російських словників, дописи з України тощо.

Український шляхтич XVII ст.

Дослідник про хлопоманів.

Валентин Шандра (український історик):

«Володимир Антонович закликав повернутися до народності, колись покинутої предками, активно працювати для неї, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед народом... Вони (*хлопомани*) не визнали польських «історичних претензій» щодо українських територій та оголосили діяльність польських повстанців в Україні безглуздою... (*Ряд представників*) польської громадськості вважали їх зрадниками «польської справи» та помстились їм, надавши інформацію про них (*російській*) владі...»

1. Яку мету визначили для себе хлопомани?

Детальніше про...

хлопоманів та їх способи пропагувати свої ідеї

Це були освічені молоді люди, зокрема студенти Київського університету. Хлопомани приймали православ'я, відмовлялися від польського руху та підтримки польських студентських організацій, говорили й писали українською мовою, брали участь у селянських святах, носили народний одяг, уживали селянську їжу. Хлопомани час від часу відвідували сільську місцевість, де вели селянський спосіб життя, а інколи навіть одружувались із селянками. Так вони підкреслювали свою спорідненість із українським народом.

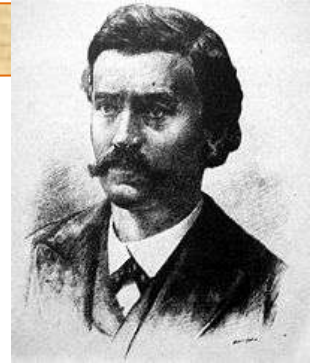

В. Антонович у селянському вбранні. Світлина 1860 р.

Активна життєва позиція

Володимир Антонович (1834–1908)

Ім'я (повне). Володимир Боніфатійович Антонович.

Народження. 30 січня 1834 р. в м. Махнівка Київської губернії (нині — Вінницької обл.).

Походження. По лінії матері — походив з польського роду князів Любомирських, по лінії батька — з угорського роду Джиджаїв.

Освіта. Рішельєвський лицей в Одесі. Медичний та історико-філологічний факультети Київського університету.

Початкові умови формування особистості. Мати виховувала в синові польський патріотизм і шляхетську винятковість. Перелом у свідомості стався під впливом творів Андрія Чайковського про козацький період. У гімназії Володимир ознайомився з творами французьких просвітників, а в університеті — з ідеями Кирило-Мефодіївського товариства.

Особистість і українське національне відродження. Працював головним редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при канцелярії генерал-губернатора у Києві, деканом історико-філологічного факультету Київського університету. Водночас був лідером хлопоманівського, а згодом і громадівського рухів, фундатором та головою Історичного товариства Нестора-літописця, автором розвідок «Про походження козацтва», «Про гайдамацтво», «Київ та його доля і значення з XIV до XVI століття» й інших. Засновник «київської школи» істориків, до якої належав і М. Грушевський. Виклав ідеї хлопоманів у статті «**Моя сповідь**». Вважав, що усі нещастя України — від неосвіченості українського суспільства та зверхності поляків і росіян. Віддавав перевагу просвітницькій та культурницькій, а не революційній діяльності. З власних гонорарів виділяв стипендії гімназістам і студентам, не афішуючи це.

Результати діяльності. *Історик, етнограф, організатор, хлопоман, педагог.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи слова, записані курсивом.

2. Польське (Січневе) повстання 1863–1864 років

та його результати для України. Валуєвський циркуляр 1863 року.

Із середини XIX ст. в Російській імперії посилювався польський визвольний рух, спрямований на відновлення польської держави. Найвищим його піднесенням стало польське (Січневе) повстання 1863–1864 років. Воно поширилось і на Правобережжя: частину Волинської та Київської губерній. У

повстанні взяли участь, крім поляків, кілька сотень представників інших національностей — українців, білорусів, росіян та ін. Серед них — **Андрій Потебня**, який очолив один з військових загонів і загинув у бою. Проте масової підтримки в Україні повстання не отримало, позаяк його керівництво ігнорувало інтереси українців і вважало Правобережжя частиною Польщі.

Повстання **придушили російські війська**. Після того російський уряд намагався зменшити польські впливи на Правобережжі. У землевласників, причетних до повстання, відбирали маєтки, а тих шляхтичів, які втратили документи на володіння землею, переводили у статус селян. У регіоні збільшувалася чисельність російських чиновників і землевласників, а земську реформу в краї провели аж у 1911 році. Водночас після поразки польського повстання уряд переглянув умови аграрної реформи **на користь селян**. Їм повернули більшість відрізків, зменшили розміри викупних платежів.

Російська імперія підтримувала селян Правобережжя, на противагу польським повстанцям, але зовсім не бажала відродження української національної свідомості. Стурбований активною просвітницькою діяльністю громадівців, Олександр II своїм указом ще **1862 р.** закрив недільні школи, а **1863 р.** (уже коли розпочалося Січневе польське повстання) було опубліковано **Валуєвський циркуляр**. Він забороняв друк українською мовою **шкільної і релігійної літератури**, що забезпечувала навчання українською мовою. Валуєвський циркуляр та владна реакція після польського повстання 1863–1864 рр. призвели до припинення діяльності більшості Громад, і в українському русі настав період відносного занепаду.

1. Коли на Правобережжі відбулося польське повстання?
2. До яких наслідків призвело польське повстання?
3. Коли опублікували Валуєвський циркуляр? Яким був його зміст?

Імперське законодавство

Основне з циркуляра міністра внутрішніх справ Петра Валуєва 1863 р. (щодо української мови):

- української мови «не було, нема і бути не може»;
- заборонити друкувати українською мовою книги навчальні;
- заборонити друкувати українською мовою книги духовні та книги для початкового читання народу;
- дозволити друк українською мовою лише тих книг, що належать до галузі красного письменства (художньої літератури).

Примітка. Ці заборони уряд пояснював політичною нестабільністю та відсутністю законів про навчання грамоті місцевими «нареччями».

3. Діяльність старої і молоді Громад. Емський указ 1876 р.

На початку 70-х рр. XIX ст. знову поживавився громадівський рух. При цьому він розділився на так звані **старі** та **молоді** Громади. Представники обох напрямів відновили культурницьку діяльність. При цьому старі громадівці вважали її основним засобом досягнення мети, тобто планували відродження України через **навчання українців і розвиток їхнього патріотизму**. Із старих Громад особливо активну діяльність розгорнула київська Громада, яка так і називалася — **стара Громада**. Її лідером був **Володимир Антонович**. Громадівці брали активну участь у роботі **Південно-Західного відділу Російського географічного товариства**, який збирав та публікував етнографічні й статистичні матеріали, що стосувались українських губерній. Їхніми стараннями у **Києві в 1874 р.** був проведений **археологічний з'їзд**, під час якого міжнародна наукова спільнота ознайомилась із досягненнями українських учених. Київська Громада видавала газету **«Київський телеграф»**.

Молоді громадівці, які часто в прямому сенсі були молодшими за віком, вважали, що час переходити до радикальніших дій. Вони не обмежувалися культурницькою роботою, а **закликали до революційної діяльності** — повстань проти влади. На молодих громадівців суттєво впливали погляди **Михайла Драгоманова**, який вважав себе соціалістом. Проте він заперечував поширену ідею соціалістів про необхідність установа диктатури пролетаріату, за котрої партія робітників усього світу силою нав'язувала б правила співіснування для всіх інших суспільних груп. Натомість **Михайло Драгоманов** переконував, що соціалізм повинен бути демократичним і враховувати національні особливості.

У зв'язку з поживавленням і радикалізацією громадівського руху імператор Олександр II **1876 р.** підписав **Емський указ**, який увів **ще більше заборон щодо використання української мови**. Дозволено друкувати лише художні твори та історичні документи, але російською абеткою. Окремим пунктом указу заборонено жити в Україні Михайлові Драгоманову та етнографові, автору слів нинішнього гімну України Павлові Чубинському. Рятуючись од репресій, Михайло Драгоманов та деякі інші громадівці **виїхали за кордон**, частина Громад припинила діяльність. Були **ліквідований** Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, **закрита** газета **«Київський телеграф»**.

1. Які течії виникли у громадівському русі?
2. Яких поглядів дотримувалися представники молоді Громади? Хто був їх лідером?
3. В якому році Олександр II видав Емський указ? Що він проголошував?

Детальніше про...
етнографічну
(народознавчу) експедицію
Павла Чубинського

Перший том за матеріалами етнографічно-статистичної експедиції, яку очолював П. Чубинський, був відзначений срібною медаллю на виставці у Парижі в 1873 році.

Детальніше про...
діячів Південно-Західного відділу
Російського географічного товариства

Ними були історики Володимир Антонович і Михайло Драгоманов, засновник української статистичної науки Олександр Русов, етнограф та фольклорист Павло Чубинський, композитор Микола Лисенко, письменник і літературознавець Олександр Кониський, драматург Михайло Старицький та інші відомі українські діячі науки й культури.

Дослідник про колегію Павла Галагана.

Ігор Гирич (український історик):

Будинок колегії Павла Галагана на Фундуклеївській вулиці. Київ

«У 1871 р. ...нащадок великоземельної козацької старшини... Григорій Галаган заснував у Києві ліцей українського типу — колегію Павла Галагана... Практично всі викладачі мали українофільські симпатії і були активними учасниками українського руху в 60-х–80-х рр. XIX ст., їх поліційно переслідували за «антиурядові дії». У колегії викладали такі світила науки і старогромадівці, як П. Житецький, Є. Трегубов, ...В. Науменко. Колегія... була негласним освітнім закладом київської Громади».

1. Ця цитата про поєднання матеріального і духовного. Так чи ні?

Імперське законодавство
Основне з Емського указу 1876 року

Заборонити українською мовою:

- викладання будь-яких навчальних дисциплін;
  - друкувати тексти до музичних нот;
  - видання творів та перекладів, за винятком: а) історичних документів і б) творів красномовства...
- ввезення в межі імперії книг і брошур, виданих за кордоном на малоруському «нареччї»;
- видання газети «Київський телеграф»...

Заборонити проживання в малоросійських губерніях Михайлові Драгоманову і Павлові Чубинському.

Жінка в історії

Христина Алчевська

Христина народилась у дворянській родині. Батько мав деспотичний характер і вважав, що дівчатам освіта не потрібна. Христина з дитинства тягнулася до науки й мріяла стати вчителькою, але через консервативні переконання батька знання здобувала самотужки. Зате для себе вирішила, що прагнутиме «навчити якомога більше жінок грамоти». Коли стала дружиною відомого українського підприємця, мецената Олексія Алчевського — переїхала до Харкова. Олексій Алчевський у 1860-ті роки очолював Харківську громаду. Христина не залишилась осторонь. Була єдиною жінкою в товаристві. Вона здійснила свою мрію й стала фундаторкою першої недільної школи для жінок, а також належала до засновників Харківського товариства поширення в народі грамотності, першої безкоштовної народної бібліотеки-читальні. Але передусім була щасливою мамою й дружиною. Олексій і Христина виховали п'ятеро дітей, які продовжили справу батьків — служили українському народові.

1. Чи можна Христину Алчевську назвати щасливою жінкою й багатогранною особистістю?

Активна життєва позиція

Михайло Драгоманов (1841–1895)

Ім'я (повне). Михайло Петрович Драгоманов.

Народження. 30 вересня 1841 р. у м. Гадяч Полтавської губернії (нині — Полтавської обл.)

Походження. З дворянського роду козацького походження.

Освіта. Гадяцьке повітове училище, Полтавська гімназія, Київський університет.

Початкові умови формування особистості. «Я надто зобов'язаний своєму батьку, який розвив у мені інтелектуальні інтереси...»

Особистість і українське національне відродження. Був доцентом Київського університету. Активно прилучився до роботи київської старої Громади та Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Редагував газету «Київський телеграф». Разом з В. Антоновичем упорядкував збірку «Історичні пісні українського народу». Після Емського указу змушений

був емігрувати за кордон. У Женеві (Швейцарія) заснував українську друкарню, де з 1878 р. видавав перший український політичний журнал «Громада». Виступив на Паризькому літературному конгресі з доповіддю «Українська література, заборонена російським урядом». Як **політичний мислитель** дотримувався ідей соціалізму, який мав «громадівський характер». Відстоював об'єднання громадян як вільні й самостійні утворення, що будуватимуть між собою відносини на федеративних засадах з низу до верху — аж до всесвітньої федерації. Виношував теорію розвитку українства шляхом поєднання українських традицій з програмами західних демократично-ліберальних і соціалістичних рухів. Написав праці «Пропавший час — українці під Московським царством, 1654–1876», «Про українських козаків, турків та татар». В останні роки життя обіймав посаду професора історії в Софійському університеті (Болгарія).

Результати діяльності. *Історик, громадський діяч, Женева, демократизм, соціалізм, федералізм, європейськість, громади.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи слова, записані курсивом.

Активна життєва позиція
Павло Чубинський (1839–1884)

Ім'я (повне). Павло Платонович Чубинський.

Народження. 27 січня 1839 р. на хуторі Чубинський Полтавської губернії (нині с. Чубинське Київської області).

Походження. З небагатої дворянської родини.

Освіта. Переяславське повітове училище, Друга Київська гімназія, юридичний факультет

Петербурзького університету.

Початкові умови формування особистості. З дитинства мріяв про подорожі, захоплювався географією, в студентські роки познайомився з відомими географами: Миколою Пржевальським та Миколою Миклухою-Маклаєм.

Особистість і українське національне відродження. У студентські роки брав участь у діяльності петербурзької Громади, був дописувачем журналу «Основа». Повернувшись в Україну, став членом київської Громади. Восени 1862 р. написав вірш «Ще не вмерла України...» За «українську діяльність» був висланий до Архангельської губернії. Після заслання повернувся до України. В 1873 р. став ініціатором створення й секретарем Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Був знову висланий з України після Емського указу, але за сприяння президії

Російського географічного товариства отримав дозвіл проживати в Петербурзі. Менше як за три роки підготував до друку сім томів «Трудів етнографічно-статистичної експедиції». За свої праці одержав золоту медаль від Російського географічного товариства, золоту медаль на Міжнародній виставці в Парижі та Уваровську премію від Санкт-Петербурзької академії наук.

Результати діяльності. *Юрист, етнограф, автор гімну України.*

1. Сформулюйте результати діяльності, використовуючи слова, записані курсивом.

Коли в Україні у Києві проходив міжнародний археологічний з'їзд,...

в **Берні (Швейцарія)** на міжнародній конференції був заснований Всезагальний (згодом — Всесвітній) поштовий союз.

Підсумуйте свої знання.

1–2 Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- **1859 р.** — створення київської Громади; відкриття недільної школи у Києві;
- **50–60-ті рр. XIX ст.** — розгортання громадівського руху;
- **наприкінці 50-х рр. XIX ст.** — розгортання руху хлопоманів;
- **1863–1864 рр.** — польське (Січневе) повстання на Правобережжі;
- **1863 р.** — Валувський циркуляр;
- **70–90-ті роки XIX ст.** — діяльність старих та молодих Громад;
- **1873–1876 рр.** — діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства;
- **1874 р.** — міжнародний археологічний з'їзд у Києві;
- **1876 р.** — Емський указ.

3. Поясніть значення понять: *Громади, хлопомани, Валувський циркуляр, Емський указ.*

4. Доповніть таблицю. За її допомогою підготуйте повідомлення про громадівський рух.

Національні рухи	Форми	Хронологія (роки)	Мета	Діячі	Реакція влади	Наслідки
Український	Громади	50-ті–60-ті	?	В. Білозерський М. Костомаров Т. Шевченко	Валувський циркуляр 1863 р.	?
	Хлопоманство	Кінець 50-х	?	?		?
	Старі громади	70-ті–90-ті	Автономія України	В. Антонович П. Чубинський	?	?
	Молоді громади	70-ті–90-ті	Незалежність України	М. Драгоманов	?	?
Польський	Січневе повстання	?	Річ Посполита	А. Потебня	Придушення	

§ 21 Суспільно-політичні рухи в останній чверті XIX ст.

- ✓ Унаслідок яких подій Крим було приєднано до Російської імперії?
- ✓ Хто такі робітники і підприємці?
- ✓ Якими були цілі учасників громадського руху?

Упродовж уроку з'ясуйте найсуттєвіші відмінності між різними суспільно-політичними рухами Наддніпрянщини в останній чверті XIX століття.

1. Національне відродження кримських татар. Ісмаїл Гаспринський.

Приєднання Кримського ханату до Російської імперії спричинило масову еміграцію до Туреччини татар, які хотіли жити в мусульманській державі, але побоювалися утисків від російського уряду. Проте початково російська влада лояльно ставилася до верхівки кримськотатарського населення, відкривши **беям** (князям) та **мірзам** (дрібній шляхті) доступ до **статусу російського дворянства** і наділивши їх землею із селянами, які на ній проживали.

Проте у середині XIX ст. ставлення російського уряду до Криму і його мешканців змінилося. Невелике кримськотатарське містечко Ак-Мечеть було перетворено в адміністративний центр **Сімферополь**, земельні володіння кримських татар влада почала передавати російським аристократам. Після завершення Кримської війни російський уряд посилив утиски кримських татар, що спричинило нову хвилю еміграції. На їхнє місце прибували українці, росіяни та представники інших етносів. Якщо до початку російського правління татари становили 90% жителів Криму, у 1854 р. — вже 60%, то у 1897 р. — 34%. Зазнала втрат і місцева культура. Частину пам'яток було зруйновано, мечеті перетворено на православні храми.

Проте така російська політика не завадила розгортанню у **1880-х рр. кримськотатарського національного відродження**. Його центром стала історична столиця Кримського ханату м. **Бахчисарай**, а лідером — **Ісмаїл Гаспринський (Гаспіралі)**. У Бахчисараї І. Гаспринський заснував газету **«Перекладач-терджиман»** (1883–1914 рр.), яка мала на меті служити словом не лише кримським татарам, а й усім тюркським народам Російської імперії. Також І. Гаспринський започаткував **просвітянський рух**, учасники котрого прагнули реформувати застарілу татарську систему освіти, створити єдину тюркську мову, розвивати національний друк, модернізувати мусульманський спосіб життя та поліпшити становище жінок.

1. Якою була політика Росії щодо кримськотатарської знаті після приєднання Криму?
2. Як змінилася політика російського уряду стосовно кримських татар із середини XIX ст.?
3. Як розвивався національний рух кримських татар з 80-х років XIX ст.?

Дослідник про Ісмаїла Гаспринського.

Олексій Сокирко (український історик):

Ісмаїл
Гаспринський

«...його дуже часто називають батьком кримсько-татарського народу... Гаспринський казав, що справа відродження кримських татар можлива тільки шляхом їх долучення до європейських цінностей, до плодів цивілізації та її найрізноманітніших технологій... Гаспринський ... написав: «Мій народ хворий, але його одужання — це не справа сьогоднішнього». Головним способом він вважав освіту і прищеплення нових цінностей: «побутова культура..., самовдосконалення, активна діяльність...»

1. Прихильником еволюційних чи революційних змін був І. Гаспринський?

Детальніше про...

діяльність Ісмаїла Гаспринського (Гаспиралі)

Утворені з ініціативи І. Гаспринського школи нового методу навчання були світськими, чим викликали незадоволення мусульманського духовенства. Цей діяч написав і видав кілька навчальних посібників для нових шкіл, з-поміж яких найвідоміший — «Учитель дітей». Ісмаїл Гаспринський також організував видання жіночого журналу, що містив поради з виховання дітей у європейському стилі, пропагував світську жіночу освіту.

1. Як ілюстрація, що праворуч, пов'язана з текстом рубрики? Що на ній зображено?

2. Народництво, соціал-демократичний і робітничий рух.

У 70-х–80-х рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні поширився **народницький рух**. Народники, якими найчастіше були представники різночинної інтелігенції, вважали неприйнятним для Росії капіталістичний шлях розвитку. Натомість вони пропагували ідеї побудови справедливого соціалістичного суспільства на основі селянської общини. **Головним способом** досягнення мети вважали революцію. З 1874 р. народники розпочали практику «**ходіння в народ**». Вони поселялись у селах, влаштувавшись там на роботу писарями, вчителями, фельдшерами тощо, і проводили із селянами бесіди про встановлення справедливого суспільного ладу, підштовхуючи їх до повстання. Під дією такої пропаганди селяни Чигиринського повіту на чолі з народником **Яковом Стефановичем** у 1877 р. хотіли підняти повстання задля справедливого розподілу поміщицької землі. Цю подію назвали «**Чигиринською змовою**». Однак змову викрили, а більше тисячі селян

покарали. Втім, народ не відгукнувся на революційні заклики. Селяни не довіряли чужинцям з міста, нерідко навіть допомагали жандармам їх виявляти.

Народники: перші організації; їх поділ на дві течії

Герб Чигирина. 1852 р

Перші організації народників в Україні: «Київська комуна», «чайківці», нелегальні гуртки в Одесі, Житомирі, Харкові, Чернігові та інших містах.

Олександр II

Втративши віру в можливість підготовки селянської революції, народники перейшли до інших методів боротьби із самодержавством і наприкінці 1870-х рр. поділилися на дві течії: помірковану, уособленням якої стала організація «**Чорний переділ**», і радикальну, яку представляла організація «**Народна воля**».

Члени «**Народної волі**» організували низку замахів на життя представників влади. Під час одного з таких терористичних актів був **убитий у 1881 р. імператор Олександр II**. Влада відповіла на ці дії репресіями. Народницький рух був розгромлений.

У зв'язку з промисловим переворотом зростала чисельність робітників, умови життя і праці яких були надто важкими. Це сприяло поширенню **робітничого руху**. На українських землях він розпочався **наприкінці 60-х рр. XIX ст.** Робітники вимагали підвищення заробітної плати, покращення умов праці. Зазвичай практикували такі **форми протесту**: руйнування машин і обладнання, страйки. **1875 р. в Одесі Євген Заславський** заснував першу робітничу організацію — «**Південноросійський союз робітників**». До нього належали 250 робітників. Члени союзу керували страйками на заводах Одеси, поширювали свої відозви у Харкові, Катеринославі (Дніпрі), Миколаєві, Херсоні. Однак влада ліквідувала цю організацію швидше, ніж за рік.

На початку 1870-х рр. у робітничому середовищі поширилися соціалістичні ідеї і, зокрема, **марксизм**, який пов'язував побудову соціалістичного суспільства саме з робітниками. Серед пропагандистів марксизму на українських землях були професор Київського університету

Микола Зібер та учасник громадівського і народницького рухів **Сергій Подолинський**. У середині 90-х рр. XIX ст. Володимир Ульянов (Ленін) утворив у Петербурзі «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Аналогічні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. 1898 р. вони об'єднались у **Російську соціал-демократичну робітничу партію** — **РСДРП**, яка стала першою загальноросійською соціалістичною партією, що діяла і на українських землях.

1. Який рух назвали народницьким? Як він розвивався в Україні?
2. Де виникла перша робітнича організація? Хто її очолив?
3. Що таке РСДРП? Якої ідеології дотримувались її члени?

Годинник XIX ст.
з музею в Ірпіні

Халупи шахтарів

Дослідник про формування політичної свідомості українців.

Норман Дейвіс (англійський історик):

«Якщо брати до уваги психологічну сферу, то життя у містах та робота на промислових підприємствах сприяли розвиткові рис, що були цілковито чужими жителям сіл. Фабричний гудок, залізничний графік, потреба у пунктуальності — ці новації здавалися селянам незрозумілими і дратівливими... Серед ...людей, непевних свого становища в... (новому) суспільстві, стала зароджуватися класова свідомість. Почала формуватись і національна свідомість — серед поколінь, які тільки-но здобули освіту й у своїх селах ніколи не замислювалися про свою ідентичність та про свою мову. А серед тих, хто вже не був безпорадним кріпаком і міг формувати власну думку про добрі результати й погані наслідки політичних подій, поставала політична свідомість».

1. Що незвичного для селян було у житті робітників?

3. «Братство тарасівців».

Наприкінці XIX ст. український рух політизувався. Виникли перші українські групи з політичними вимогами. З-поміж них — «**Братство тарасівців**». Організацію створили у **1891 р.** харківські студенти Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич і студент Київського університету Віталій Боровик. Працюючи під час канікул у комісії з перепису нерухомого майна в Полтавській губернії, вони відвідали могилу Тараса Шевченка у Каневі й постановили заснувати національну українську таємну організацію. За короткий час її поповнили представники молоді інтелігенції з інших міст України. Провідними ідеологами та лідерами товариства були **Іван Липа, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Міхновський**.

Програма «Братства тарасівців» передбачала боротьбу за визволення українського народу з-під імперського гніту, поширення української мови в родині, державних установах, школі, навчання дітей української грамоти. Водночас тарасівці критикували старше покоління громадівців за надмірне захоплення культурницькою діяльністю, яка, на їхню думку, не привела до поліпшення становища простих людей. Вони визнавали діяльність громадівців для української справи корисною, але недостатньою. Погляди тарасівців пропагували **Михайло Коцюбинський**, зокрема у казці-алегорії «**Хо**», **Борис Грінченко** у «**Листах з України Наддніпрянської**».

Спершу центром руху тарасівців був **Харків**, згодом розгорнули діяльність осередки у Києві, Катеринославі (Дніпрі), Лубнах, Одесі, Полтаві, Прилуках, Чернігові. Загальна чисельність братчиків становила близько 100 осіб. **Тарасівці діяли серед студентства, шкільної молоді, селян і робітників.** Члени гуртка читали лекції з української історії, писали науково-популярні твори, організовували постановки вистав українською мовою, намагалися налагодити нелегальне постачання з Галичини до Наддніпрянщини тутешніх українських видань. «**Братство тарасівців**» проіснувало до **1898 року**. Більшість його учасників зазнали переслідувань із боку царського уряду. Проте напрям, який вони задали, продовжився у роботі інших молодіжних організацій.

1. Хто та з якою метою створив організацію «Братство тарасівців»? Коли вона виникла?
2. Які ідеї сповідували члени «Братства тарасівців»?
3. На що була спрямована діяльність членів братства?

Із програмних засад «Братства тарасівців» (1893 р.)

Члени
«Братства
тарасівців».
Харків.
Світлина 1891 р.

«...ми, молоді українці... покладали привселюдно в коротких словах висловити наші погляди... Кожна освічена людина з науки і власного досвіду знає, що людськість уся поділяється на раси, народності, нації... Так, кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій світогляд... Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває... Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією... потребує національної волі для своєї праці й поступу.

1. Підберіть з документа аргументи, які б пояснили девіз членів братства: «Не ми будемо, коли Україні волі й долі не здобудемо!»

Активна життєва позиція Борис Грінченко (1863–1910)

Ім'я (повне). Борис Дмитрович Грінченко.
Народження. 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр поблизу села Руські Тишки Харківської губернії (нині Сумської обл.).
Походження. З родини збіднілих дворян.
Освіта. Харківська реальна школа. Склав при Харківському університеті іспити на звання народного вчителя.

Початкові умови формування особистості. З дитинства полюбив мелодійну українську мову, якою розмовляли хутірські люди та й батько при спілкуванні зі селянами. Перечитав усі книжки з батьківської бібліотеки.

Особистість і українське національне відродження.

Учителював у селах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини (нині Дніпропетровська обл.), у тому числі в селищі Олексіївка Катеринославської губернії у народній школі Христини Алчевської. Роботу поєднував з фольклорно-етнографічною, науковою та лінгвістичною діяльністю. В 1891 році був одним із засновників «Братства тарасівців». Організатор видання популярних книжок українською мовою. Разом з дружиною – письменницею М. Загірною — впорядковував музей української старовини Василя Тарнавського. Переїхавши в 1902 р. до Києва, став редактором українських періодичних видань: газети «Громадська думка», журналу «Нова громада»; очолив київське товариство «Просвіта». Видав «Словник української мови». Автор більш як 50 оповідань, повістей, збірок поезій, українських шкільних підручників. Долучився до створення Всеукраїнської учительської спілки.

Пам'ятник Б. Грінченку в Києві біля університету його імені

Результати діяльності. (Сформулюйте самотійно)

1. Як у пам'ятнику Б. Грінченку (в Києві) відображено наслідки його діяльності?

Коли в Україні викрили «Чигиринську змову»,...

в Тихому океані британський королівський фрегат «Шах» уперше під час бою використав торпеду проти перуанського броненосця «Уаскар».

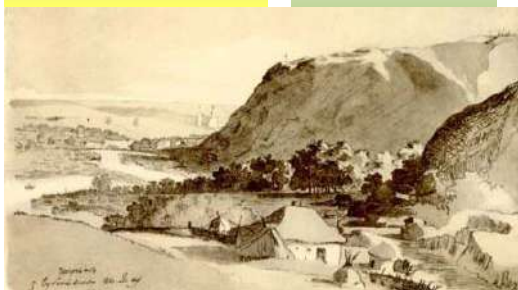

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 80-ті роки XIX ст. — кримськотатарський визвольний рух;
  - 70–80-ті роки XIX ст. — розгортання народницького руху;
  - 1877 р. — Яків Стефанович «Чигиринська змова»;
  - 1891 р. — створення «Братства тарасівців».
- Поясніть значення понять: *татарське національне відродження, ходіння в народ, «Братство тарасівців».*
- Підготуйте статтю до енциклопедії про Ісмаїла Гаспринського.
- За схемою підготуйте доповідь про кримськотатарський суспільно-політичний рух і радикалізацію українського й загальноросійських політичних рухів у останній чверті XIX ст.

Суспільно-політичні рухи

Український Мета: ?	Народництво Мета: ?	Робітничий Мета: ?	
«Братство тарасівців»	У 70–80-ті рр.	1875 р. Є. Заславський «Південно-російський союз робітників»	Кримськотатарський Мета: ?
І. Липа, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Міхновський	Діяльність: ?	70-ті рр. XIX ст. М. Зібер (соціалізм, марксизм)	з 1880-х рр. півострів Крим
Харків, ...	Я. Стефанович «Чигиринська змова» 1877 р.	РСДРП в Україні з 1898 р.	Бахчисарай
Діяльність: ?	Різноманітна інтелігенція	Діяльність: ?	Ісмаїл Гаспринський
Результати: ?	Результати: ?	Результати: ?	Діяльність: ?
			Результати: ?

Чигирин із Суботівського шляху.
Т. Шевченко

Замах на імператора Олександра II.
Гравюра XIX ст.

§ 22 Практична робота № 4.

- ✓ Кого називали хлопоманами?
- ✓ Який зв'язок між Кирило-Мефодіївським братством і громадівським рухом?
- ✓ Чим різнилися погляди Старих і Молодих Громад?

Тема. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики.

Мета. З'ясувати, в яких обставинах розгорнувся культурницький етап українського національного відродження, перед якими викликами постало українське суспільство та як на них воно реагувало в середині—другій половині XIX століття.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтеся в пари. Ознайомтеся з документами практичної роботи.

Завдання 2. До викликів із довідки, що нижче, підберіть щонайменше по одному документіві, який би ілюстрував реакцію в українському суспільстві на відповідний виклик.

Зразок: V — 12.

Довідка. Виклики, що стояли перед українським суспільством XIX ст.

- I.** Відсутність національної української держави.
- II.** Спроби стримувати національні прагнення українців з боку Російської імперії та польського національного руху.
- III.** Низький освітній рівень більшості людей, які зберігали українські традиції та мову.
- IV.** Політична асиміляція аристократичної (шляхетської, козацько-старшинської) еліти українського суспільства.
- V.** Необхідність консолідації (згуртування) українського суспільства.
- VI.** Заперечення з боку польської та російської еліт (аристократичної, інтелектуальної і політичної) факту існування окремого українського народу та української мови.

№ 1

Учасник подій звертається до своїх ідейних опонентів.

Володимир Антонович (*ідеолог хлопоманівського руху*):

«Якщо ви хочете бути послідовними демократами і служити народу, то мусите визнати, що більшість народу на Правобережній Україні становлять українці. Отже, поляки-шляхтичі мають перед судом совісті два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, ...повернутися до його національності і невтомною працею і любов'ю спокутувати те зло, що було завдано українському народові їхнім класом, або залишитися у ролі визискувачів чужої праці і в роги національного розвитку свого народу».

№ 2

Дослідник про приклад діяльності хлопоманів.

Олександр Донік (український історик):

«Так, шляхтич Т. Рильський, котрий майже 40 років прожив у с. Романівка (сучасна Житомирщина), відкрив зразкову народну школу, в якій сам учителював. У власному господарстві він використовував агрономічні досягнення та технічні новинки, надавав односельцям допомогу в розв'язанні їхніх повсякденних проблем.»

№ 3

Дослідник про національні ідеї поляків, росіян та українців.

Ігор Гирич (український історик):

«Українці стикнулися з впливами сусідніх національних ідей, але знайшли свій вихід на виклики часу, протиставивши польському елітаризму й аристократизму та російському централізму й авторитаризмові свою демократичну ідею рівноправності та громадського устрою. Проте за всіх позитивів громадівська теорія мала й свою суттєву ваду, бо погоджувалася з ідеєю бездержавності українського народу і можливості існування нації без власної держави.»

№ 4

Дослідник подій про діяльність громадівців.

Олександр Донік (український історик):

«Видання «Основи» стало потужним каталізатором розширення українофільських лав, до яких потяглась інтелігенція... Як правило, Громади об'єднували по кілька десятків науковців, викладачів, студентів, діячів культури з метою реалізації української національної ідеї.»

№ 5

Дослідник про громадівський рух.

Андрій Чуткий (український історик):

«...Вирізняють два етапи діяльності громад: 1859–1864 рр. та 1870–1890 рр. ...Громадівці ...(окрім іншого) видавали недорогу літературу для населення, створювали власні рукописні періодичні видання, проводили агітацію серед населення в контексті піднесення його національної свідомості на прикладах вітчизняної історії.»

№ 6

Дослідник про здобутки українців на перетині інтересів польських та російських.

Ігор Гирич (український історик):

«...Програвши повстання 1830 р., поляки втратили й свої ідеологічно-інтелектуальні переваги в краї. Було закрито Кременецький ліцей і Віленський університет, натомість росіяни у Києві відкрили в 1834 р. університет Св. Володимира, який мав освітньо й науково утверджувати споконвічну належність «Юго-Западного края» до Росії і російського народу. Проте наміри ці втілилися в життя не цілком. Адже саме університет Св. Володимира став одним з неофіційних центрів українознавчих досліджень...»

№ 7

Дослідник про спроби української інтелігенції поширювати українську літературу та освіту в Наддніпрянщині.

Ярослав Грицак (український історик):

«Існування українських видань для простого народу вело б до відчуження України від решти Росії. ...загроза (для імперії) виникла тоді, коли українські науковці та письменники стали писати популярні речі. ...серйозність заходів уряду засвідчує той факт, що наприкінці ХІХ ст. знання української мови стало однією з умов вступу на цензорську службу».

№ 8

Дослідник про ідеал соціального устрою українців.

Ігор Гирич (український історик):

«Український народ мав свій особливий соціальний устрій – громаду. Ця громада мала принципову відмінність від польської гміни і російської общини... Українська ж громада — самодостатній організм, який завдяки своїй самоорганізації виступив за соціально справедливий устрій, якому на перешкоді були польська шляхта і російський абсолютизм».

№ 9

Дослідник про діяльність Старої Громади.

Андрій Чуткий (український історик):

«У 1875 р. громадівці також придбали газету «Київський телеграф», яка перетворилася на офіційну

трибуну українського національного руху, хоча і видавалась російською мовою».

№ 10

Дослідник про подвійну лояльність частини українців.

Андрій Чуткий (*український історик*):

«В умовах втрати державності українська старшина наприкінці XVIII ст. та їхні нащадки в XIX ст. стали людьми з подвійною лояльністю. Вони залишалися «малоросійськими патріотами» у тому розумінні, що не цуралися своїх коренів, зберігали симпатію до своєї культури, до України як території, де вони народилися й росли. Одночасно в політичному розумінні вони ставали патріотами великої Росії,... куди включали і свою Україну».

№ 11

Учасник подій про українські національні перспективи.

Пантелеймон Куліш (*український письменник і громадський діяч*):

«Українська мова й українська політична самостійність становлять проблему, для вирішення якої, може бути, будуть потрібні ще віка».

№ 12

Дослідник про один із наслідків діяльності громад.

Ярослав Грицак (*український історик*):

«...громади завершили об'єднання двох регіональних струменів — правобережного та лівобережного, уособлених у двох лідерах тогочасного руху, Антоновичі й Драгоманові. Результатом цього стала кристалізація поняття «соборності» України».

Завдання 3. В життєписі Олександра Кониського відшукайте факти, які б підтверджували одну або декілька цитат дослідників (за вашим вибором).

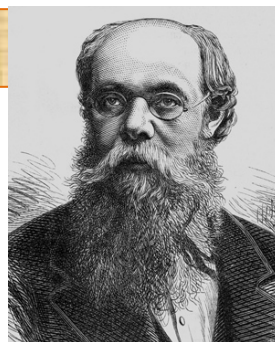
Активна життєва позиція

Олександр Кониський (1836–1900)

Ім'я (повне). Олександр Якович Кониський.

Народження. 18 серпня 1836 р. на хуторі Переходівка Чернігівської губернії (нині Ніжинського району Чернігівської області).

Походження. Батько був зубожілим поміщиком із Чернігівщини.

Освіта. Ніжинське дворянське училище. Чернігівська гімназія. Склав екстерном іспит на кандидата права в Ніжинському ліцеї.

Початкові умови формування особистості. Під впливом «Кобзаря» Т. Шевченка став писати українською мовою, за що й був виключений з гімназії.

Особистість і українське національне відродження. Працював у судах. Як адвокат надавав консультації й захищав знедолених. Був членом полтавської, а згодом київської Громади, організував діяльність недільних шкіл. Написав читанку для українських шкіл. У 1863 р. був засланий до Вологди. Після повернення із заслання працював у редакції газети «Київський телеграф». Налагодив зв'язки з українськими діячами у Галичині. Брав участь у створенні Літературного, а згодом і Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Разом з В. Антоновичем ініціював створення в 1897 р. Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО), що мала на меті об'єднати національно свідомих українців усієї Російської імперії. Підтримав ідею заснування у Києві видавництва «Вік». Став автором національно-духовного гімну «Молитва за Україну» («Боже, Великий, Єдиний!...»).

Завдання 4. Підготуйтеся обґрунтовано захищати результати своєї роботи з виконання завдання № 2 для обговорення у загальному колі.

Київська Стара Громада. Світлина 1873 р.

РОЗДІЛ V.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

- **учитися** показувати на карті території західноукраїнських земель, основні місця діяльності науково-культурних і суспільно-політичних осередків регіону;
- **характеризувати** особливості соціально-економічного та культурного розвитку західноукраїнських земель, мету й діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» і Наукового товариства імені Т. Шевченка;
- **пояснювати** роль та місце українських земель у господарському житті Австро-Угорщини, причини виникнення радикального руху, причини і наслідки трудової еміграції;
- **визначати** основні напрями діяльності перших політичних партій Галичини, мету і результати кооперативного руху;
- **висловлювати судження** щодо діяльності І. Франка, Ю. Бачинського, Ю. Романчука, Олександра і Володимира Барвінських, М. Грушевського, В. Нагірного, Ю. Федьковича;
- **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «старорусини», «народовці», «москвофіли», «радикали», «Просвіта», «нова ера», «Український П'ємонт»;
- **вивчати** дати селянської реформи, виникнення культурно-освітнього товариства «Просвіта», утворення перших політичних партій.

§ 23 Соціально-економічний розвиток західно-українських земель у другій половині XIX ст.

- ✓ Коли було скасовано панщину на західноукраїнських землях?
- ✓ Якою була сільськогосподарська спеціалізація краю?
- ✓ У чому особливість промислового розвитку регіону?

Упродовж уроку з'ясуйте, якими були основні зміни в економіці та соціальній сфері західноукраїнських земель у другій половині XIX століття.

1. Сільське господарство краю після селянської реформи 1848 року.

Селянська реформа 1848 р. створила сприятливі умови для розвитку ринкових відносин. Селянські господарства втягувалися в **товарно-грошові відносини**. У землеробство впроваджували нові **сільськогосподарські машини** та **поліпшені знаряддя праці**: вдосконалені залізні плуги і борони, косарки, січкарні тощо. Традиційне трипільля замінювали прогресивнішою **системою сівозмін**, проводили **меліорацію** земель. Окрім того, поширилася **пропаганда сільськогосподарських знань**: публікували сільськогосподарську літературу, відкрили **сільськогосподарську школу в Дублянах біля Львова**. За нових умов одні поміщики збільшували свої земельні угіддя. Інші — розорялися, продавали свої землі або здавали їх у довготермінову оренду. З іншого боку, землевласниками були й українські селяни. Серед них переважали **малоземельні господарства**, хоча були і **середняцькі**, й, навіть, **заможні**.

Через малоземелля, незначну кількість промислових підприємств у регіоні й зростання кількості населення багато селян залишали рідні землі та вирушали на сезонні роботи в центральні й західні провінції Австрії або ж у пошуках кращої долі виїжджали до **Канади, США, Бразилії, Аргентини**. Тимчасове або на постійній основі переміщення людей з рідної землі в інші країни через складні економічні умови називають **трудовою еміграцією**.

Щоб якимось підняти рівень життя селян, західноукраїнська інтелігенція започаткувала **кооперацію** — самоврядне об'єднання людей із спільними інтересами для взаємодопомоги та співпраці. Поширеними були **споживча, заготівельно-збутова, кредитна форми** кооперації. Першим українським споживчим товариством у Галичині стала **«Народна торгівля»**, котру заснував у Львові в 1883 р. **Василь Нагірний**. Щоб домогтися позик на вигідних умовах і не бути при цьому ошуканими, селяни об'єднувались у **кредитні спілки**. Масовою організацією стало товариство **«Сільський господар»**, члени якого навчали селян новітнім методам господарювання на своїй землі.

1. Які позитивні зміни відбулись у землеробстві?
2. Що таке трудова еміграція? Чим вона була спричинена?
3. Як розвивався кооперативний рух в українських регіонах Австро-Угорської імперії?

Детальніше про...

меліорацію земель

До меліорації належать осушення й зрошення земель, регулювання річок та поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо.

Детальніше про...

еміграцію українців Галичини, Закарпаття і Буковини

Упродовж другої половини ХІХ ст. із західноукраїнських земель на постійне проживання за кордон виїхало понад 400 тис. осіб.

9

4

1

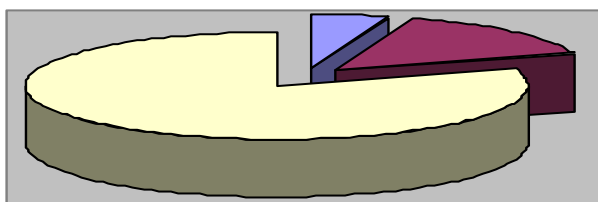
Історія в цифрах

5

3

8

Селянські господарства українських регіонів Австрійської імперії

- заможні (5%)
- середняцькі (15%)
- малозаможні (80%)

Активна життєва позиція

Василь Нагірний (1848–1921)

Ім'я (повне). Василь Степанович Нагірний.

Народження. 11 січня 1848 р. у с. Гірному на Львівщині.

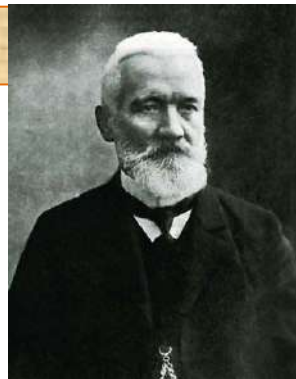
Походження. З родини селян-середняків.

Освіта. Чотири роки навчався у сільській парафіяльній школі. У Стрию закінчив три класи реальної школи, а четвертий і п'ятий —

у Львові. Був слухачем Технічної академії у Львові. В Цюриху (Швейцарія) закінчив відділ будівництва політехнічного університету.

Початкові умови формування особистості. Під час навчання у школі хлопцеві доводилося перебиватися абиякими харчами, а в лютий мороз носити легку одяжину. Рано втратив матір. Бабуся (по батькові) виховала у Василька любов до свого народу та велику набожність.

Особистість та професійна і громадська діяльність. Працював у Швейцарії в будівельній сфері. Там ознайомився з кооперативним рухом, а згодом написав статтю «Як люди собі у нужді допомагають». У Львові продовжив інженерну працю: за його проектами було побудовано понад 200 церков у Галичині. Водночас займався громадською діяльністю. У 1883 р.

заснував товариство «Народна торгівля» у Львові. Ставши редактором газети «Батьківщина», час від часу друкував практичні поради для будівництва. Видав брошуру «Порадник для крамниць», де докладно описав, як започаткувати власну торговельну справу. Василь Нагірний також долучився до створення товариств руських ремісників «Зоря», «Сокіл» та ін. Задля підтримки галицького мистецтва створив «Товариство для розвою руської штуки». Очолив товариство українських робітників «Сила».

Результати діяльності. (Сформулюйте самостійно).

1. Будь-яка діяльність потребує бажання і можливостей. Що спонукало В. Нагірного до активної громадської діяльності? Звідки у нього були можливості?

Кооперація в українських регіонах Австро-Угорської імперії		
Споживча	Заготівельно-збутова	Кредитна
<p>1883 р. — товариство «Народна торгівля» у Львові, згодом — Крайовий Союз споживчий. <u>Засновник:</u> В. Нагірний. <u>Мета:</u> організація збуту товарів українського промислу, створення гуртівні для міських та сільських крамниць, постачання для селян селекційного насіння.</p>	<p>1899 р. — товариство «Сільський господар» у с. Олесько. <u>Засновники:</u> отці Тома та Юліан Дуткевичі. <u>Мета:</u> збут сільсько-господарської продукції, заготовленої у селах, постачання взамін усіх необхідних для селян товарів.</p>	<p>1894 р. – кредитна спілка «Віра» у Перемишлі (такі спілки називали ще райффайзенками). <u>Засновник:</u> Т. Кормош. 1895 р. — банк «Дністер» у Львові. 1895 — Крайовий Союз кредитовий, згодом Центробанк, який об'єднав усі кредитні товариства Галичини. <u>Мета:</u> надання позичок для виробничої діяльності на пільгових умовах українському населенню.</p>
<p align="center">У просвітницькій діяльності</p> <ul style="list-style-type: none"> — видання спеціалізованих освітніх журналів; — фінансування українських мистецьких і культурних заходів; — фінансування діяльності товариства «Просвіта». 		

2. Промисловий розвиток.

Після революції 1848 р. промислове виробництво на західноукраїнських землях поживалося, хоч австрійський уряд і надалі розглядав цей регіон як **джерело сировини** для західних провінцій імперії та **ринок збуту** їхніх промислових товарів. У 70–90-х рр. XIX ст. відбувався промисловий переворот,

почали діяти новозбудовані фабрики і заводи. Основними галузями промисловості залишалися **нафтодобувна, харчова, лісопилна та деревообробна**. У них переважав іноземний капітал — передусім австрійський, німецький, англійський.

Нафтова промисловість була зосереджена в районі Борислава та Дрогобича, її фінансували переважно австрійські й англійські підприємці. У **лісопилній і деревообробній промисловості** дрібні водяні лісопилні почали замінювати паровими. За участі іноземних інвесторів у Великому Бичкові на Закарпатті спорудили **лісохімзавод**, де переробляли букові дрова на оцет, деревне вугілля та іншу продукцію. В **харчовій промисловості** переважали борошномельні підприємства, пивні, спиртові та цукрові заводи. Зріс **видобуток солі**. В українських регіонах він становив 64% від загальноімперського. У Східній Галичині працювали кілька **невеликих машинобудівних заводів**. Але ремісництво і надалі займало чільне місце у промисловості західноукраїнських земель. Зокрема **текстильне та взуттєве виробництво** залишалися справою ремісників.

Нафтовий шиб. Битків
(Івано-Франківська обл.)

Із 60-х рр. XIX ст. розпочалося будівництво залізниць. У **1861 р.** відкрито **першу** на українських землях **залізничну лінію Львів–Перемишль**. У результаті цього Львів через Краків був з'єднаний зі столицею держави Віднем. У **1873 р.** почала діяти залізниця **Золочів–Тернопіль–Підволочиськ**, що з'єднала Західну Україну з Наддніпрянською. Через залізничне сполучення австрійський уряд прагнув сполучити центральні райони Австрії з російським прикордонням, а також забезпечити збут товарів австрійської промисловості та вивезення сировини з українських регіонів імперії.

1. Як проявлялася колоніальна політика Австрії щодо економіки її українських регіонів?
2. Охарактеризуйте галузі промисловості, що розвивалися на західноукраїнських землях.
3. Коли розпочалося будівництво залізниць? Назвіть основні залізничні лінії.

Галицькі сірники,
виготовлені на
фабриці у Сколе
(Львівщина)

Очевидець про зайнятість у промисловості Східної Галичини жінок та дітей.

Іван Франко (український письменник та громадський діяч):

«Найбільше (жінок) працює ось при яких (професіях): при малярстві 204, при цегельнях 147,... в копальнях глини 4100 (більше, ніж мужчин...), в копальнях (гравію) 2204..., в фабриках тютюну 1521 (86% працюючих в тих фабриках)... Дітей нижче 14 літ ...при гончарстві 3682..., при копальнях

глини 2300..., при копальнях (*гравію*) 3200..., при фабриках сірників 155, при різниці 200, ...при шевстві 568».

1. Зробіть власні висновки, спираючись на наведену цитату.

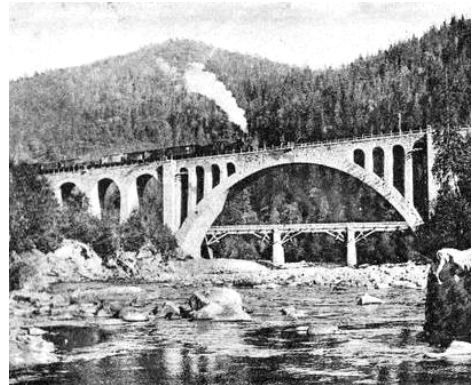
Очевидець про значення залізниць.

Уривок з поезії Івана Франка «Стріча»:

В чудову ніч через Підгір'я сонне,
Мов лютий звір зірвавшись з пут, жене
Якеєсь диво чорне, невгомне, [...]
Куди летиш, куди чвалаєш ти
З могучим розмахом, залізний коню?
Земля тісна для твої бистроти, [...]
І межі ти прорвав, предвічні перешкоди,
В одну сім'ю з'єднав всі землі, всі народи!

Примітка. До 1892 р. довжина залізничних колій на західноукраїнських землях досягла 3200 км.

1. Про які позитивні та негативні особливості залізничного сполучення написав Іван Франко?

Залізничний міст в Яремчі (нині — Івано-Франківської обл.), збудований у 1894–1896 рр.

3. Торгівля. Розвиток міст.

Розвиток ринкових відносин зумовив зміни у сфері торгівлі. У найбільших містах діяли **філії австрійських банків**, а також **місцеві банки**. Переважаючими формами торгівлі були **ярмарки і торги**. Але поступово зростала **стаціонарна торгівля**. Оптовою торгівлею займалися здебільшого іноземні компанії. Вивозили (експортували) із західноукраїнських земель **нафту, озокерит, сіль, худобу та різні сільськогосподарські продукти**, довозили сюди (імпортували) **предмети побуту, машини й обладнання, хімікати, мінеральні добрива, цемент, кам'яне вугілля, чорні та кольорові метали**.

У пореформені десятиліття зросла кількість міського населення. Для регіону найтипівішими залишалися міста з населенням до 10 тис. осіб. Проте були і великі міста, зокрема **Львів, Чернівці, Ужгород**. Якщо серед сільських мешканців українці становили понад 70% населення, то серед містян їхня частка була значно меншою — не сягала й 20%. Західноукраїнські міста і надалі **залишалися більше торговельними, ніж промисловими центрами**.

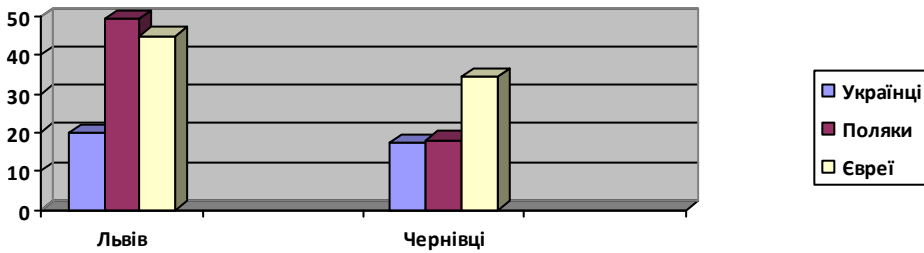
Економічний розвиток викликав зміни у соціальній структурі суспільства — формувався клас **найманих робітників та підприємців**. При цьому українських **підприємців** було небагато, а українська **інтелігенція** залишалася хоч і активною, але нечисленною. Найбільшу частку українського суспільства становили **селяни**.

1. Що експортували із західноукраїнських земель, а що імпортували до них?
2. Які міста були найбільшими на західноукраїнських землях?
3. Які особливості соціальної структури української спільноти краю?

9 4 1 **Історія в цифрах** 5 3 8

Співвідношення основних національних груп Львова (170,1 тис. мешканців: 49, 9% поляків, 45,1% євреїв, 19,19% українців) та Чернівців (83 тис. мешканців: 34,4% євреїв, 17,9% поляків, 17,3% українців)

1. Порівняйте дані цієї діаграми з діаграмою на с. 174.

Детальніше про... підприємців Галичини

Промисловий розвиток викликав виникнення класу підприємців. Тодішніми підприємцями з місцевого населення були переважно поляки, євреї, вірмени, німці. Їхня діяльність часто зводилася до дрібного підприємництва, бо попит на промислові товари залишався низьким. Селянські господарства залишалися здебільшого самодостатніми, а поміщики надавали перевагу імпортним товарам і послугам. Підприємницька діяльність потребувала певного рівня освіти. Оскільки поляки від 1867 р. контролювали освітню політику, українське населення, з огляду на це, було дискриміноване. Тому українців серед галицьких підприємців виявилось небагато. А жменька освічених людей цікавилася більше політикою чи культурою, ніж господарським життям.

Галицькі міщани

Дослідниця про населення міст Галичини у XIX столітті.
Христина Бойко (український історик):

...у 47 повітових містах Східної Галичини в 1870 р. римо-католики становили 31%, греко-католики — 22%, євреї — 45%.
...у 1900 році у 8 містах (Галичини) євреїв було більш як 75% усіх мешканців (наприклад: у Бориславі, Дуклі, Шцирці, Тарнобжегу, Розвадові, Бродах, Заліщиках та Косові), а у

55 — більш як 50% (наприклад: у Бучачі, Дрогобичі, Станіславі (*нині Івано-Франківськ*), Тернополі, Коломиї).

1. Визначте за релігійним складом західноукраїнських міст їхній національний склад.

Коли в Україні на новозбудований Львівський залізничний вокзал прибув перший потяг з Відня, ... в Російській імперії було скасовано кріпацтво.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
— **1848 р.** — селянська реформа в Австрійській імперії;
— **1861 р.** — відкриття першої в Україні залізничної лінії Львів–Перемишль.
2. Поясніть значення понять: *трудова еміграція*; *кооперація*.
3. Підготуйте історичну довідку про діяльність українських кооперативів.
4. За схемою складіть розповідь про причини, напрямки і наслідки трудової еміграції українців.

§ 24 Москвофіли і народовці.

- ✓ Що відстоювала Головна Руська Рада? Коли вона діяла?
- ✓ У результаті яких подій відбулось об'єднання Італії?
- ✓ У результаті яких подій відбулось об'єднання Німеччини?

Упродовж уроку з'ясуйте особливості світоглядних позицій старорусинів, москвофілів і народовців.

1. Дуалістична угода 1867 р. та її наслідки для українців.

Після поразки у війні з П'ємонтом і Францією 1859 р. та Пруссією та Італією 1866 р. Австрія опинилася перед загрозою нових визвольних повстань. У підсумку імператор та його уряд пішли на деякі поступки народам, які населяли країну. **1867 р. Австрія та Угорщина** підписали угоду, за якою утворилася **дуалістична (двоїста) Австро-Угорська імперія**. Очолював її цісар (імператор) із династії Габсбургів, котрий одночасно був королем Угорщини. Проголошено **рівноправність народів** імперії у державних установах, судах і освіті. Крім того, влада імператора відтепер обмежувалася виборними **Рейхстагом** (Державною Радою) в Австрії та **Сеймом** в Угорщині. Отже, Австро-Угорщина була вже не абсолютною, а **конституційною монархією**.

Після 1867 р. західноукраїнські землі за адміністративною приналежністю розділили на дві частини: Галичина і Буковина належали до Австрії, а Закарпаття — до Угорщини. Галичина отримала **обмежену внутрішню автономію**, але й цього разу уряд відмовився поділити її на Східну (українську) і Західну (польську). Краєм управляв **намісник**, котрого австрійський уряд призначав переважно з поляків. Вони ж домінували і в **Галицькому сеймі** (органі місцевого самоврядування), що діяв у Львові. **Внутрішнє самоврядування** запроваджували і на **Буковині**. Проте в Буковинському сеймі, що працював у Чернівцях, більшість становили румуни й австрійці. **Закарпаття** у складі Угорщини **ніякого самоврядування не мало**.

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях другої половини XIX ст. вирізнявся кількома напрямками, але найпомітнішими були дві течії: **москвофіли**, які бачили майбутнє України лише у союзі з Росією, і **народовці**, котрі вважали українців окремим народом та у своїй діяльності намагалися захищати його інтереси.

1. До яких внутрішніх змін призвели зовнішньополітичні невдачі Австрійської імперії?
2. Що змінилось у становищі західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.?
3. Які дві течії виокремилися в українському суспільно-політичному русі регіону?

Дослідник про наслідки дуалістичної угоди 1867 р.

Ярослав Грицак (*український історик*):

Будівля
Галицького сейму
у Львові (нині —
національний
університет
ім. І. Франка)

«Стосовно Галичини австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компромісом... Намісник Галичини повинен бути призначений обов'язково з числа польської аристократії, а у Відні польських інтересів мав пильнувати окремий «міністр для справ Галичини». Уся соціальна, економічна, освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Українські послы володіли лише 15% депутатських місць у Галицькому сеймі...»

1. Як дуалістична угода позначилася на політичному житті Галичини?

2. Старорусини. Москвофіли.

Після поразки революції 1848–1849 рр. серед більшої частини українських діячів виникло розчарування політикою австрійської влади щодо українців. Це розчарування посилилось у Галичині після реформ 1860-х рр. і призвело до наростання польсько-українського протистояння. Руська інтелігенція намагалася довести, що має не менш давню політичну і культурну історію, ніж поляки. При цьому вона пов'язувала своє минуле з історією Київської Русі й Галицько-Волинської Русі, а мовні витoki вела від церковнослов'янської мови. Прихильників цього напрямку називали **старорусинами**.

Інша частина інтелігенції вважала, що українське і російське минуле є спільним, тож шукала підтримки в Росії. Представників цієї течії називали **москвофілами**. Вони заперечували існування українців як окремої нації, обстоювали тезу про «**єдиний общерусский народ**» від Карпат до Камчатки, до якого вони відносили населення Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Вважаючи Російську імперію рятівником західних українців, прагнули приєднати до неї західноукраїнські землі. Враховуючи таке спрямування москвофільського руху, правлячі кола Росії таємно фінансували його.

Серед москвофілів переважали стара інтелігенція та сільська буржуазія. Ідеологами руху були **Денис Зубрицький і Михайло Качковський** у Галичині, **Касіян Богатирець** — на Буковині, **Адольф Добрянський** — на Закарпатті. Під їхнім впливом діяли культурно-освітні товариства: «Ставропігійський інститут», «Галицько-руська матиця», Товариство ім. М. Качковського, «Народний дім». Головний друкований орган москвофілів — **газета «Слово»**. У 1870 р. москвофіли заснували організацію «Руська Рада», проголосивши її наступницею «Головної Руської Ради» та єдиним представником усіх місцевих

українців. Москвофіли займали провідні позиції у суспільно-політичному житті західноукраїнських земель у 60-х–80-х рр. XIX ст.

1. Кого називали старорусинами?
2. Які основні світоглядні ідеї москвофілів?
3. Які організації створили москвофіли або ж перебували під їхнім впливом?

Денис Зубрицький

Дослідник про москвофільські настрої у Галичині.

Ігор Гирич (*український історик*):

...На москвофільські позиції перейшла більшість діячів Головної Руської Ради 1848 р. Один з діячів «Руської трійці» Яків Головацький перейшов на відверте політичне російство й переїхав до Росії.

1. Поміркуйте. Чому галичани симпатизували москвофілам?

Детальніше про...

причини падіння авторитету москвофілів

На початку 1880-х рр. відбулася подія, що увійшла в історію як «Гнилицька справа». Мешканці села Гнилички на Тернопільщині хотіли мати власну церкву. Селяни, не отримавши дозвіл на відкриття греко-католицького храму, написали заяву про перехід у православ'я. З одного боку, це не було протизаконним, а з іншого — таку заяву розцінили як визнання російської зверхності. Ще одна подія увійшла в історію під назвою «Справа Ольги Грабар і її друзів». У ході розгляду справи про зраду 21 особи було доведено фінансування москвофілів з території Російської імперії та листування з низкою російських діячів. І хоча підсудних виправдали, через виявлені факти москвофіли втратили багатьох своїх прихильників у регіоні.

3. Народовці.

На початку 60-х рр. XIX ст. носієм національної ідеї стало **молоде покоління української інтелігенції — учителі, письменники, журналісти, юристи, студенти**. Їх не влаштувала позиція москвофілів. У своїй діяльності вони орієнтувалися на український народ, відтак почали називатися **народовцями (українофілами)**. Чільне місце серед них займали **Володимир і Олександр Барвінські, Юліан Романчук** та інші. Народовці вважали українців слов'янським народом, який проживає на території **від Кавказу до Карпат**, і виступали за розвиток української мови та культури. Для пропагування своїх ідей видавали часописи «Правда», «Вечорниці», «Мета», «Нива»; створювали гуртки, товариства, клуби. Головним друкованим органом народовців була **газета «Діло»** (виходила від 1880 р.).

У 1868 р. народівці заснували культурно-освітнє товариство «Просвіта». Товариство друкувало популярну літературу; в містах і селах організувало читальні (попередниці сучасних бібліотек), де можна було ознайомитися як з художньою, так і спеціалізованою, передусім сільськогосподарською, літературою; відкривало курси грамоти для неписьменних; проводило літературні вечори та лекції. З виникненням кооперативів діяльність «Просвіти» значною мірою фінансували за їхні кошти. Наприкінці ХІХ ст. налічувалося **19 просвітянських осередків**.

Із народовцями співпрацювали лідери українського руху з Наддніпрянщини, головно громадівці. Позаяк у Російській імперії були значні перешкоди для розвитку національного руху, громадівці й народівці прагнули перетворити Галичину на **П'ємонт України — край, з якого могла б відродитись об'єднана Україна**. Найактивнішими наддніпрянцями щодо цього стали П. Куліш, М. Драгоманов, О. Кониський, В. Антонович, М. Грушевський. Їхніми партнерами з галицького боку були О. Барвінський, І. Франко, М. Павлик та інші. Зокрема, з ініціативи Олександра Кониського на кошти полтавської поміщиці Єлизавети Милорадович за активної участі галицьких народівців **1873 р.** у Львові створили **Літературне товариство імені Т. Шевченка**. У **1892 р.** воно було реорганізоване у **Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ)**, оскільки стало науковим центром українських учених-патріотів. Упродовж **1897–1913 рр.** товариство очолював видатний історик **Михайло Грушевський**.

1. Хто такі народівці? Якою була сфера їхньої діяльності?
2. Коли засновано товариство «Просвіта»? Чим займалися «просвітяни»?
3. Як утворилося Наукове товариство ім. Т. Шевченка?

Активна життєва позиція

Олександр Григорович Барвінський
(1847–1926)

Володимир Григорович Барвінський
(1850–1883)

6 червня 1847 р.

Народження. с. Шляхтинці (нині — Тернопільської обл.).
Походження. Батько був греко-католицьким священиком. Шляхетський рід Барвінських простежується від початку ХVІ століття.

Сімейне виховання.

Батько був добрим до сім'ї, привітним до парафіян.

25 лютого 1850 р.

Передплачував українські часописи. Вивчав і записував народні пісні. Барвінські свято шанували рідне слово, до чого привчали і дітей. Окрім того, молодшого з братів — Володимира — в 14 років травмував кінь. На певний час він усамітнився з книгами. З особливим захопленням читав «Кобзар», а Тараса Шевченка вважав своїм духовним батьком.

Освіта. Олександр Барвінський закінчив сільську школу, першу Тернопільську класичну гімназію, філософський факультет Львівського університету. Докторську дисертацію захистив у Віденському університеті.

Особистість та громадське життя. Ще студентом очолив осередок Громади у Львові. Палко вболівав за український народ. Вважав своїм обов'язком дбати про його інтереси. Був викладачем. Очолював «Руське Товариство Педагогічне». 1894 р. ініціював відкриття у Львівському університеті кафедри східноєвропейської історії. Був одним з ініціаторів реорганізації Літературного товариства ім. Т. Шевченка в Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке очолював у 1892–1897 роках. Разом з тим, впроваджував у життя політику «нової ери», яка передбачала компроміс з австрійською владою та польськими політичними колами. Був депутатом австрійського парламенту, послом Галицького сейму. Засновник Католицького Руського Народного Союзу (згодом — Християнсько-Суспільна партія). Був запрошений урядовим радником, опісля — радником віденського двору.

Результати діяльності. *(Самостійно сформулюйте результати діяльності).*

1. Що спільного було в Олександра Барвінського з автономістами Наддніпрянської України?

Освіта. Володимир Барвінський закінчив сільську школу, першу Тернопільську класичну гімназію, правничий факультет Львівського університету.

Особистість та громадське життя. Був одним з лідерів народовців, співзасновником товариства «Просвіта» та «Руського Товариства Педагогічного», засновником і першим редактором газети «Діло». 30 листопада 1880 р. організував перші українські масові збори у Львові — народне віче. Його учасники вимагали від австрійської влади надати галицьким українцям політичні, економічні та культурні права. Перекладав українською мовою твори англійських, французьких, російських письменників і сербо-хорватські народні пісні.

Результати діяльності. «І ще одного нам борця не стало, Одного радника за бідний люд, Велике серце битись перестало. Рука трудяща опустила труд...

Но діло, що Тобою розпочате, Не вмре... — клянемося Тобі! Примір Твій і слова Твої грімкіі Нам додадуть і сили, і надії» (Іван Франко).

1. Порівняйте біографії двох братів. Що в них було спільного, а що відмінного?

Емблема НТШ

Зі статуту НТШ про мету організації:

«Цілею товариства є плекати та розвивати науку і штуку (мистецтво) в українсько-руській мові, збирати та зберігати різні наукові предмети та пам'ятки старовини України-Руси».

Активна життєва позиція

Михайло Грушевський (1866–1934)

Ім'я (повне). Михайло Сергійович Грушевський.

Народження. 29 вересня 1866 р. в давньому українському м. Холм, на той час Царства Польського в Росії (нині належить до Польщі).

Походження. Батько був педагогом, а мати походила із сім'ї священника, якому надали дворянство.

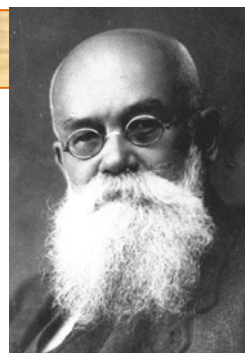
Освіта. Перша Тифліська класична гімназія. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, де під керівництвом Володимира Антоновича захистив магістерську дисертацію.

Початкові умови формування особистості. Батьки виховали у сина «тепле прив'язання» до української пісні, мови, історії. У гімназії захопився читанням праць М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича.

Особистість та громадське життя. Ще під час навчання у Києві В. Антонович залучив свого студента М. Грушевського до діяльності київської Громади. Переїхавши до Львова, М. Грушевський продовжував брати участь в українському національному русі. Протягом 1894–1914 рр. очолював новостворену кафедру східноєвропейської історії Львівського університету. У Львові розпочав написання фундаментального дослідження «Історія України-Руси». У 1897 р. очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Редагував наукове видання «Записки НТШ». У 1899 р. став співзасновником Української національно-демократичної партії (УНДП). Для підтримки української літератури разом з Іваном Франком видавав «Літературно-науковий вісник» у Львові, а згодом — у Києві.

Результати діяльності. (Самостійно сформулюйте результати діяльності).

1. З'ясуйте, чи могли мати спільні справи О. Барвінський та М. Грушевський. Які саме?

Жінка в історії

Єлизавета Скоропадська-Милорадович

Донька полтавського губернського маршала Івана Скоропадського, зростала в атмосфері залюбленості українською минувшиною. Її дитячі та юні роки минули у маєтку Тростянці на Чернігівщині. Вийшовши заміж, переїхала до Полтави, де її називали гетьманшею. І не лише тому, що була правнучкою гетьмана Івана Скоропадського. Вона — непересічна особистість. Була активною діячкою полтавської Громади. Допомогала коштами видавництвам, жіночим гімназіям, українським недільним школам. Після Валуєвського циркуляра Єлизавета фінансувала діяльність львівської «Просвіти». У 1873 р. стала однією з фундаторок Літературного товариства імені Тараса Шевченка у Львові, виділивши 9 тис. гульденів на його заснування.

1. Історик О. Прицак зазначив: «Кожна українська акція знаходить у ній (Є. Скоропадській-Милорадович) щедрого мецената й опікуна-покровителя». Наведіть докази на підтвердження цієї тези.

Коли в Україні було створено культурно-освітнє товариство «Просвіта», ...

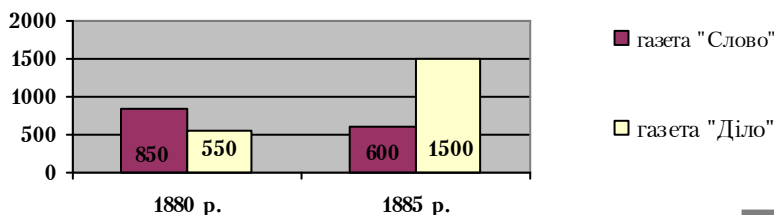
в Японії молодий імператор Муцухіто прийняв ім'я Мейдзі та розпочав комплекс реформ (реставрація Мейдзі), які перетворили відсталу країну на одну з провідних держав світу.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1868 р. — народовці заснували культурно-освітнє товариство «Просвіта»;
  - 1873 р. — утворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові;
  - 1892 р. — реорганізація Літературного в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ);
  - 1897–1913 рр. — НТШ очолював Михайло Грушевський.
2. Поясніть значення понять: *старорусини, москвофіли, народовці*.
3. Складіть історичну довідку про дуалістичну угоду 1867 року.
4. Проаналізуйте діаграму. З якими суспільно-політичними течіями пов'язані газети «Слово» та «Діло»? Охарактеризуйте ці течії. Про що свідчать зміни накладу?

Наклад примірників провідних українських (руських) періодичних видань у Галичині

§ 25 Національні рухи на західноукраїнських землях у 1880-х–1890-х роках.

- ✓ Які суспільно-політичні течії діяли в Західній Україні?
- ✓ За що боролися народовці?
- ✓ Хто, крім українців, мешкав у Галичині, на Буковині й Закарпатті?

Упродовж уроку з'ясуйте спрямованість українського, польського та єврейського рухів у Західній Україні.

1. Розгортання руху народовців у Галичині, Буковині, Закарпатті.

Із початком 1880-х рр. галицькі народовці почали займатися політичною діяльністю. У цьому контексті відбулося три помітні події. Перша: 1880 р. Володимир Барвінський скликав у Львові українські масові збори — **віче**. На віче прийшли понад дві тисячі людей. Вони обговорили становище українців і визначили перспективи українського руху. Друга: 1885 р. народовці створили **«Народну Раду»** — політичну організацію на чолі з **Юліаном Романчуком**, яка стала протиположною московфільській «Руській Раді». Третя: 1890 р. лідери народовців уклали з галицьким намісником графом К. Бадені усну угоду про компроміс між українцями і поляками краю та офіційною владою — розпочали **«нову еру»**. «Новоерівська політика» тривала менше чотирьох років — до **1894 р.**, але за цей час у Галичині відкрили ще одну українську гімназію та українську кафедру східноєвропейської історії у Львівському університеті. Український фонетичний правопис набув статусу офіційного.

Створені в 1860-х рр. **«Руська Бесіда»** і **«Руська Рада»** стали першими українськими національними організаціями Буковини. Спочатку в них переважали московфіли і старорусини, а згодом зміцнили свої позиції народовці. Тоді ж започатковано буковинську україномовну літературу. Серед найвідоміших українських письменників краю були **Юрій Федькович** і брати Григорій та Сидір Воробкевичі, яких називали «буковинською трійцею». З 1885 р. буковинські народовці видавали **часопис «Буковина»**. Також завдяки їх старанням створювалася мережа українських шкіл.

На Закарпатті український національний рух розвивався повільніше через утиски з боку угорського уряду. Майже до кінця XIX ст. тут переважали московфіли, об'єднані навколо «Общества Св. Василя Великого». Московфіл А. Добрянський у 1849–1860 рр. був намісником в Ужгороді. Щоправда, народовських позицій дотримувався часопис «Наука», особливо коли його редактором став **Августин Волошин**.

1. Які заходи здійснили галицькі народовці у 1880–1890-х рр.?
2. Коли розпочалося національне відродження на Буковині? Які його складові?
3. Чому український національний рух на Закарпатті розвивався повільно?

О. Огоновський —
перший голова
«Народної Ради»

Дослідник про «Народну Раду».

Богдан Янишин (український історик):

«Нове товариство задекларувало себе продовжувачем традицій «Головної Руської Ради» 1848 р. ...*(базованих)* на твердженні про самостійність «русько-українського» народу. За мету було визначено здобуття русинами фактичної рівноправності з іншими народами Австро-Угорщини... Чимало уваги *(з боку «Народної Ради»)* було приділено ...справі розвитку... селянських просвітніх («*Просвіт*») та економічних *(кооперативів)* організацій».

1. Якими були напрями діяльності «Народної Ради»?

Детальніше про...

домовленість галицьких народовців із намісником К. Бадені 1890 року

Суть її полягала в тому, що народовці зобов'язувалися підтримувати політику уряду, який натомість мав визнати галицьких українців окремим народом, надати їм місця в австрійському парламенті й галицькому сеймі, відкрити три українські гімназії, збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті. Проте домовленість була усною, тож коли народовці почали активніше наполягати на її виконанні, К. Бадені у 1894 р. заперечив перед урядом факт такої угоди.

Активна життєва позиція

Юліан Романчук (1842–1932)

Ім'я (повне). Юліан Семенович Романчук.

Народження. 24 лютого 1842 р. у селі Крилос (нині — Івано-Франківської обл.).

Походження. Батько був учителем.

Освіта. Гімназії Станіслава (нині — Івано-Франківськ) і Львова. Факультет класичної філології Львівського університету.

Початкові умови формування особистості. Дитячі роки минули у Крилосі — літописному Галичі. Так у Юліана зародилася палка любов до Батьківщини, а професія батька сформувала у хлопця потяг до науки.

Особистість та громадське життя. Працював учителем в Українській академічній гімназії Львова. Разом з О. Барвінським упорядкував і видав український фонетичний правопис. Був одним із засновників товариства

«Просвіта», яке очолював протягом десяти років. Долучився до створення Літературного товариства ім. Т. Шевченка, товариства «Рідна школа» та «Учительської громади». Видавав у Галичині твори Т. Шевченка. Ініціював створення газети «Батьківщина», що виходила народною мовою з дописами самих селян, та газети «Діло». У 1885 р. став співзасновником і очільником «Народної Ради». Один з творців політики «нової ери» (1890–1894 рр.). Юліана Романчука неодноразово обирали послом до Галицького сейму й австрійського парламенту. Проводив активну політичну діяльність під час Першої світової війни та після її завершення.

Результати діяльності. *(Самостійно сформулюйте результати діяльності).*

1. Обґрунтовано підтвердьте або заперечте тезу: «Юліана Романчука можна назвати «голосом народу».

Детальніше про...

Степана Смаль-Стоцького

Степан Смаль-Стоцький був студентом, опісля — професором Чернівецького університету, відкритого в 1875 році. Він став одним із ключових діячів українського відродження на Буковині. Багато доклався до того, щоб в українському русі перевагу над москвофілами взяли народовці. Займався організацією кооперативів на Буковині. Був причетний до розбудови українського шкільництва краю. Мовознавець та педагог став одним з авторів популярного в Західній Україні підручника з української мови, виданого у 1893 р.

Старий гуцул,
фото
початку ХХ ст.

Сучасник про закарпатських українців.

Михайло Драгоманов *(український громадський діяч):*

«Там *(на Закарпатті)* найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архієреїв і генералів московських, а живого народу руського, з его горем під боком своїм не бачать...»

1. Про які суспільні течії у Закарпатті розповідає М. Драгоманов?

2. Польський рух у Галичині.

Після ліквідації Речі Посполитої перед польським визвольним рухом стояло завдання відновлення держави та об'єднання в ній усіх польських земель. Найсприятливіші умови для розвитку цього руху склалися в Австро-Угорщині — після придушення польського (Січневого) повстання 1863–1864 рр. у Російській імперії. Галичина мала внутрішню автономію, а провідні позиції у Галицькому сеймі зайняли поляки. Вони прагнули перетворити край на **польський**

П'ємонт, об'єднавши навколо нього в майбутньому польські землі у межах історичних кордонів **1772 року**. Тобто поляки вважали своєю землею Правобережжя і Галичину.

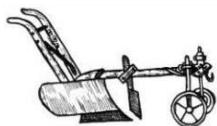
У польському русі початково утворилися консервативний та ліберальний напрями. **Консерватори** засуджували будь-які насильницькі дії, лояльно ставилися до австрійської влади, займали провідні владні посади і виступали за порозуміння з українським населенням. Натомість **ліберали** вимагали від імператора для поляків таких самих прав, як і в угорців, та проведення виборчої реформи. Більшість із них виступала проти будь-якої угоди з українцями. Соціальною основою обох течій були польські аристократи.

Згодом виникли пов'язані зі зростаючою політичною активністю селян та робітників **людовий (селянський)** і **соціалістичний** напрями польського руху. Ці течії відкидали право українського населення на власну державу, а тим паче у Галичині. Натомість їх об'єднували з українським рухом вимоги виборчої реформи і соціального захисту населення.

1. Який регіон поляки прагнули перетворити на польський П'ємонт?
2. Що відстоювали польські консерватори, а що — польські ліберали?
3. Якими були особливості польського людowego і соціалістичного рухів?

Сучасник про русинів і поляків Галичини.

Францішек Буяк (польський соціолог):

Плуг кінця XIX ст.

«...те, що *селянин* став синонімом *русина*, а *поляк* — синонімом *пана*, виявилось фатальним для нас... (Це) непорівнянно полегшує, спрощує русинам працю над пробудженням національної свідомості руського народу, а нам утруднює оборону нашого становища».

1. Доведіть або спростуйте думку. Національне протистояння між українцями та поляками мало соціальне підґрунтя.

Сучасник про ставлення до русинів Галичини.

Лешек Боровиковський (польський граф):

«Русі немає. Є лише Польща і Москва».

1. Які течії польського руху могли розділяти позицію графа?

Сучасник про ставлення до поляків Галичини.

Іван Франко (український громадсько-політичний діяч):

«Ми бажаємо повної національної і політичної свободи... полякам, але ....якщо вони раз і назавжди зречуться опіки над нами, раз назавжди покинуть думку будувати історичну

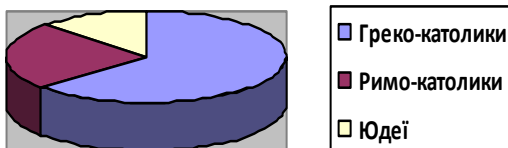
Українці (русини).
Малюнок 1863 р.

Польщу на непольських землях, а стануть так само, як і ми, на становищі Польщі чисто етнографічної».

1. У чому І. Франко вбачав можливий компроміс із поляками?

9 4 1 Історія в цифрах 5 3 8

Співвідношення прихильників різних церковних конфесій у Східній Галичині за станом на 1900 р. (млн осіб): греко-католики — 3, римо-католики — 1,1, юдеї — 0,62.

1. Із представниками яких національностей ви можете пов'язати згадані релігійні групи?

3. Єврейський рух.

Єврейська громада була однією з найчисленніших у Галичині. Переважна більшість євреїв проживала в містах і містечках, проте наприкінці XIX ст. зросла кількість єврейського населення на селі, де євреї були корчмарями, лихварями, управителями маєтків. «Весна народів» та конституційні реформи 1860-х рр. змінили становище євреїв: **вони отримали політичні права.**

У єврейському русі виникло **два напрямки**. Представники одного з них, зокрема **релігійна община хасидів**, виступали за збереження традицій, **маскіли** (представники іншого напрямку) — за модернізацію єврейських общин. Початково єврейська громада була схильна до мирного співіснування з владою та співпраці з поляками. Деякі з маскілів навіть закликали до добровільної польської асиміляції. Відтак виникло пропольське єврейське товариство «**Оповісник примирення**», котре видавало часопис «**Згода**», а також пронимецьке товариство «**Вартові Ізраїлю**» з часописом «**Ізраїльтянин**».

У **1880-х рр.** серед євреїв Галичини набули популярності ідеї **сіонізму (єврейського націоналізму)**, що передбачали самостійний розвиток єврейської національності. Їхні представники заснували товариство «**Сіон**», яке випускало часопис «**Майбутнє**». Ідеалом сіоністів було утворення єврейської держави в Палестині. Відтак змістом єврейського руху в Галичині стала боротьба за збереження **єврейської національної приналежності**. Це позначилось і на українсько-польських стосунках: відтоді євреї займали щодо них переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

1. Як змінилося життя євреїв у Галичині в другій половині XIX ст.?
2. Які два основні напрямки були характерними для єврейського руху до 1880-х років?
3. Що таке сіонізм? У чому полягав зміст єврейського руху сіоністів у Галичині?

Детальніше про...

напрямки єврейського руху в західноукраїнських землях

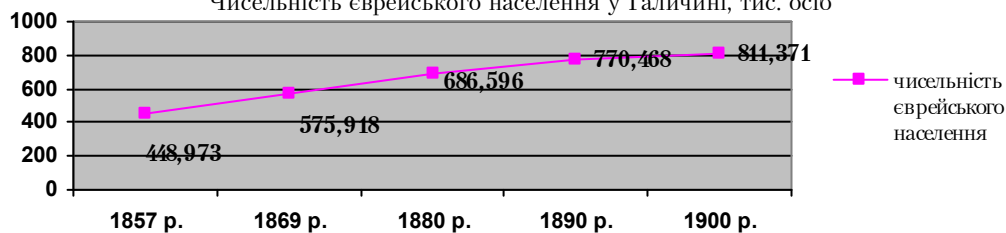

Музики. Русини (українці) та євреї. Світлина кінця XIX–початку XX ст.

У XIX ст. в середовищі самих євреїв спостерігалось протистояння між **хасидами** і **маскілами**. Причиною того протистояння було ставлення до **Гаскали** — єврейського просвітницького руху. Хасиди — це переважно збідніла дрібна буржуазія, пролетаріат. Вони негативно ставилися до світської освіти, оскільки вбачали у ній загрозу своїм релігійним і культурним цінностям. У Галичині хасиди почувалися чужинцями, відрадною для них була думка про спасіння після приходу Месії. Маскіли — середня і велика буржуазія та пов'язана з нею інтелігенція. Вони позитивно ставилися до світської освіти, адже вважали її засобом для громадянського рівноправ'я та нових економічних можливостей. Маскіли не відмежовувалися від населення Галичини, вважали себе повноцінними підданими австрійського цісаря.

9 4 1 Історія в цифрах 5 3 8

Чисельність єврейського населення у Галичині, тис. осіб

1. На скільки зросла чисельність євреїв у Галичині за півстоліття? Про що це свідчить?

Т. Герцль — основоположник сіонізму

Дослідник про етнічну структуру Східної Галичини.

Іван Монолатій (український історик):

«Початком власне національно-єврейського модерного руху стало заснування у 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. — «Ціон»). Згодом у всіх великих містах Галичини були створені подібні товариства... (Вони) боролися, з одного боку, за те, щоб уже наполовину асимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншого — за

Зірка Давида

просвіту найортодоксальніших представників єврейства. Євреї, позбавлені батьківщини і державності майже дві тисячі років, на відміну від поляків та українців, не мали державницьких прагнень на територіях, де мешкали. Їхньою головною метою була боротьба за збереження єврейської національної ідентичності, а ідеалом — утворення єврейської держави в Палестині.

1. Які єврейські національні організації виникли у Галичині?
2. Визначте завдання єврейського національного руху сіоністів.

Коли в Україні було укладено угоду, що дала початок політиці «нової ери»,...

у США журналістка Неллі Блай («Леді сенсація») повернулася з навколосвітньої подорожі, яка тривала 72 дні 6 годин і 11 хвилин. Це була перша жінка, яка здійснила навколосвітню подорож.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1880 р.** — перше політичне віче у Львові.
  - **1885 р.** — створення «Народної Ради» — політичної організації народовців у Львові.
  - **1890–1894 рр.** — час дії політики «нової ери».
2. Поясніть значення понять: «нова ера», сіонізм.
3. Складіть історичну довідку про український національний рух на Буковині й Закарпатті.
4. Охарактеризуйте зміст і спрямування національних рухів на західноукраїнських землях у 1880–1890-х роках. Визначте спільні та відмінні риси цих рухів.

Національні рухи у Галичині другої половини XIX ст.		
Український	Польський	Єврейський
Відносно лояльні до чинної австрійської влади		
Народовці Перехід до політичної діяльності: — віче у Львові 1880 р. — 1885 р. — «Народна Рада» — газета «Діло»	Консерватори — засудження насильства — готовність до діалогу з українцями — часопис «Час» — часопис «Народна газета»	Маскіли — товариство «Оповісник примирення» (часопис «Згода»); товариство «Вартові Ізраїлю» (часопис «Ізраїльтянин»)
Спроба політичного компромісу в 1890–1894 рр. — «нова ера»		
Радикальніше спрямовані на задоволення інтересів власних національностей		
Радикали (див. наступний параграф)	Рухи: ліберальний....., лудовий....., соціалістичний.....	хасиди....., сіоністи.....

§ 26 Політизація національного руху на західно-українських землях наприкінці XIX ст.

- ✓ Встановіть зв'язки: «Весна народів», «парламент», «українці».
- ✓ Чому течія народовців мала найбільшу підтримку серед українців?
- ✓ Коли Австрія стала конституційною монархією?

Упродовж уроку з'ясуєте, які політичні партії виникли у Галичині та особливості їхньої ідеології.

1. Радикальний рух у Галичині. Іван Франко.

У середині 70-х рр. XIX ст. у Галичині з'явилися люди, найчастіше це були молоді студенти, які критично оцінювали діяльність не тільки москвофілів, а й народовців і греко-католицької церкви. Під впливом ідей Михайла Драгоманова молоді західноукраїнські політичні діячі **Іван Франко**, **Михайло Павлик**, **Остап Терлецький** та інші почали пропагувати ідеї соціалізму. Так у українському русі виникла **радикальна течія**.

Західноукраїнські **радикали виступали** за соціальне і національне визволення українського народу, за об'єднання українських земель в одній незалежній державі, за покращення життя населення, за зменшення впливу церкви на життя суспільства і національний рух.

Радикали вели пропагандистську роботу, тобто поширювали свої ідеї серед селян і робітників. Їхніми друкованими органами були часописи **«Громадський друг»**, **«Дзвін»**, **«Молот»**, **«Світ»**.

1. Кого і чому в Західній Україні називали радикалами?
2. Які цілі намітили для себе західноукраїнські радикали?
3. Через які часописи поширювали свої ідеї радикали?

Активна життєва позиція Іван Франко (1856–1916)

Ім'я (повне). Іван Якович Франко.

Народження. 15 (27) серпня 1856 р., село Нагуєвичі поблизу Дрогобича на Львівщині.

Походження. Батько був сільським ковалем. Мати походила з дрібної шляхти, але ніколи не цуралася селянської праці.

Освіта. Школа с. Ясениця Сільна, головна школа Дрогобича, Дрогобицька гімназія, Львівський, Чернівецький та Віденський університети. В останньому захистив докторську дисертацію з філософії.

Початкові умови формування особистості. Для І. Франка велике значення мав український фольклор, особливо ті пісні, які чув від матері. Він також, ще навчаючись у гімназії, розпочав збирати власну бібліотеку.

Особистість та громадське життя. Автор численних поетичних і прозових творів, якими засвідчував свої громадські чи політичні переконання. Найвідоміші з них — вірші «Каменярі», «Вічний революціонер», поема «Мойсей» та багато інших. Громадську діяльність розпочав ще у студентські роки. Певний час займався журналістикою. Співвидавав журнали «Громадський друг» і «Світ», альманахи «Дзвін» та «Молот», був редактором журналу «Життя і слово». Пропагував ідеї соціалізму серед робітників та селян Галичини, за що неодноразово був ув'язнений. У 1890 р. очолив Русько-українську радикальну партію, а у 1899 р. був одним із засновників Української національно-демократичної партії. Наприкінці 1890-х рр. зблизився з М. Грушевським, який очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ). Відтак І. Франко облишив політичну діяльність і присвятив себе науковій та літературній праці. Був керівником філологічної секції та етнографічної комісії товариства, редактором «Літературно-наукового вісника» НТШ. Помер 1916 р. у Львові. Усю свою бібліотеку та рукописну спадщину заповів НТШ.

Результати діяльності. «...У важкі часи безправ'я і темряви він був для Західної України і університетом, і енциклопедією, і академією наук, і народним, не затвердженим ніякою монаршою ласкою міністром культури та освіти...» (Павло Тичина, український поет та громадський діяч ХХ ст.).

1. На основі змісту рубрики та цитати П. Тичини сформулюйте результати діяльності І. Франка.

Ілюстрація до вірша І. Франка «Каменярі»

Учасник подій про вплив ідей Михайла Драгоманова.

Іван Франко (український громадсько-політичний діяч):

«Драгоманов європеїзував галицьких русинів, перетворив доти панівне сентиментальне українофільство у свідоме змагання за здобуття не тільки національних, але й загальнолюдських прав українському народові».

1. Який внесок М. Драгоманова у суспільно-політичний рух Галичини?
2. *Встановіть зв'язок між ілюстрацією, документом та словом «діяти».

2. Утворення перших політичних партій в Україні.

Із 1890-х рр. український рух вступив у політичну стадію розвитку. Виникли **політичні партії** — об'єднання людей за політичним світоглядом задля досягнення конкретної мети і захисту спільних інтересів. У **1890 р.** з ініціативи Івана Франка та Михайла Павлика була створена перша українська

політична партія, яка називалася **Русько-українська радикальна партія (РУРП)**. Її програма передбачала утвердження соціалізму — досягнення матеріального добробуту робітників та селян, проведення економічних реформ, демократизацію життя суспільства. Проголошено головну мету: пробудження свідомості українського народу, перетворення його на політичну силу, на вимоги якої зважала б влада. У **1895 р. Юліан Бачинський** опублікував брошуру **«Україна irredenta»** («Україна уярмлена»), в якій доводив історичну необхідність здобуття Україною незалежності задля соціально-економічного прогресу та культурного розвитку українського суспільства. Після публікації брошури **РУРП визначила боротьбу за незалежність перспективною метою**.

1899 р. із РУРП виокремилися дві партії. Народовці, незадоволені «новоерівським компромісом», і радикали, котрі відмовилися від соціалістичної ідеології та підтримували національну ідею, утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**. Засновниками партії стали **Юліан Романчук, Кость Левицький, Євген Левицький**. Партія виступала за створення єдиної української національної провінції в Австро-Угорщині з власним сеймом й адміністрацією, виховання почуття єдності з наддніпрянськими українцями. Головною метою партії була боротьба за соборність і незалежність України у майбутньому. УНДП стала найчисленнішою українською партією.

Радикали, котрі намагалися поєднати соціалістичні принципи та ідею незалежності України, з ініціативи **Юліана Бачинського** створили **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Вона орієнтувалася передусім на українських робітників. Оскільки ця верства українського суспільства була нечисленною, то й партія не мала значного впливу на суспільно-політичне життя Західної України.

1. Назвіть дату створення і засновників РУРП. Хто був автором брошури «Ukraina irredenta»?
2. Хто і коли створив УНДП? Якою була мета партії?
3. Хто і коли створив УСДП? Якою була мета партії?

«Єдина Україна». Сучасна інтерпретація образу

Витяг із праці «Ukraina irredenta».

Юліан Бачинський (український політичний діяч):

«Україна — для себе! — от єї (її) клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна — одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! — от єї (її) стяг».

1. Яке політичне гасло виголошено у праці Ю. Бачинського?

Активна життєва позиція Юліан Бачинський (1870–1940)

Ім'я (повне). Юліан Олександрович Бачинський.

Народження. 28 березня 1870 р. у с. Новосілка (нині — Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.).

Походження. Батько — із заможної шляхетської родини, був греко-католицьким священиком й активним учасником національно-культурного життя краю.

Освіта. Львівська та Дрогобицька реальні гімназії, Академічна гімназія Львова. Закінчив правничий факультет Львівського університету, навчався у Берлінському університеті.

Початкові умови формування особистості. Через смерть матері Юліана з двох років виховував дідусь Іван — священик з Гусятина на Тернопільщині.

Особистість та громадське життя. Мав успішну адвокатську практику. Досліджував причини і характер української трудової еміграції, про що написав у книзі «Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки». Проте найпомітнішою його працею стала **«Україна irredenta»** («Україна уярмлена»; 1895 р.). У ній він уперше поєднав соціалістичну і самостійницьку ідеологію. Співзасновник РУРП у 1890 р. та Української соціал-демократичної партії у 1899 році. Згодом — активний учасник Української революції. Помер 1940 р. на території Карелії (нині — Російська Федерація), де відбував покарання у виправно-трудовому таборі за свої політичні переконання.

Титулка
берлінського
видання «Україна
irredenta», 1924 р.

Результати діяльності. «Шевченків «Кобзар» і «Україна irredenta» Ю. Бачинського зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками та соборниками» (*Степан Баран, український політичний діяч кінця XIX–середини XX ст.*).

1. На основі життєпису та цитати С. Барана сформулюйте результати діяльності Ю. Бачинського.

3. Українське представництво в Державній раді й Галицькому сеймі.

На відміну від Наддніпрянської України, важливим чинником політичного життя в Галичині й на Буковині стала **парламентська діяльність**. Вона привчала до відповідальності за дії в політиці, давала змогу тій чи іншій

особі відчуті співпричетність до влади, прискорювала формування національної свідомості. Отже, українці набули досвіду і традицій парламентської діяльності.

Значну парламентську практику українці здобули у Галицькому крайовому сеймі. Чисельність українців у сеймі була різною, залежно від виборчого законодавства та суспільно-політичної ситуації на час виборів. Однак, оскільки більшість сейму становили польські депутати, то рішення, що вони приймали, найчастіше не враховували вимог українців. На початку 1880-х рр. провідну роль серед українських послів почали відігравати народовці, які використовували сеймову трибуну для проголошення національних вимог — української національної самостійності, поділу Галичини на Східну і Західну, ухвалення сеймом рішень в інтересах українців. Сейм став головною ареною формування українсько-польських відносин, сприяв утвердженню у Галичині парламентаризму.

Проведені у 1860-х рр. конституційні реформи в Австро-Угорщині надали народам імперії виборче право. Населення Галичини і Буковини обирало депутатів до австрійського парламенту — Державної ради. Українське представництво у парламенті було нечисленним. Тому, щоб досягнути власної мети — ширшої автономії, реформування виборчого права, обмеження свавілля і зловживання контрольованої з боку польських сил місцевої адміністрації, збільшення видатків на українську освіту, — українські депутати виявляли лояльність до австрійського уряду в інших питаннях. Інколи така тактика спрацьовувала, інколи — ні. Методом спроб та помилок українські політики здобували парламентський досвід.

1. Чому парламентська діяльність була важливою для політичного життя Західної України?
2. Якими були національні вимоги народовців у Галицькому сеймі?
3. Які питання порушували українці у Рейхсраті (Державній раді)?

Приміщення Галицького сейму.
Світлина 1898 р. (Нині — центральний корпус Львівського національного університету ім. Івана Франка)

Детальніше про... чисельність та організацію роботи Галицького сейму

До Галицького сейму раз на шість років обирали 150 депутатів. З них дев'ять мали так звані вірільні мандати, тобто їх обирали завдяки посаді. Це були вищі церковні ієрархи, ректори Львівського і Краківського університетів. Решту депутатів обирали по чотирьох куріях: 44 — від великих землевласників,

20 — від міст, 3 — від торгово-промислових палат, 74 — від містечок та сіл. Право голосу залежало від розміру сплачуваних податків, тож його мали лише 10% населення. Стати депутатами могли громадяни-чоловіки віком від 30 років. У результаті законодавчих змін чисельність депутатів зросла до 161 особи: завдяки збільшенню представництва від міст. Згідно з виборчим законом українці могли здобути до третини місць (щонайбільше 50), але обирали в середньому від 15 до 30 українських послів. Щорічно сесії відбувались у Львові. Сейм скликали зазвичай на кілька днів напередодні Нового року для прийняття бюджету, а більша частина сесії тривалістю 1–2 місяці проходила навесні чи восени.

Зал засідань Галицького сейму

Дослідник про українців в австрійському парламенті.

Ігор Чорновол (український історик):

Приміщення австрійського Рейхсрату (Державної ради)

«...лише в 1873 р. їм (русинам) вдалося здобути на досить численне представництво в парламенті: тоді було обрано 15 депутатів. Такий результат став можливим унаслідок чергового австро-польського напруження... в 1879 р., після наступних виборів, у парламенті знайшлося лише троє руських послів. У 1885 р., за підтримки польського виборчого комітету та урядових структур, було обрано п'ятеро руських послів... Внаслідок виборів 1891 р. до парламенту увійшло семеро українських послів».

1. Визначте за документом, скільки тривала каденція (термін повноважень) послів австрійського парламенту.
2. Від чого залежало представництво руських послів у парламенті?

Коли в Україні Ю. Бачинський опублікував брошуру «Україна irredenta» («Україна уярмлена»),...

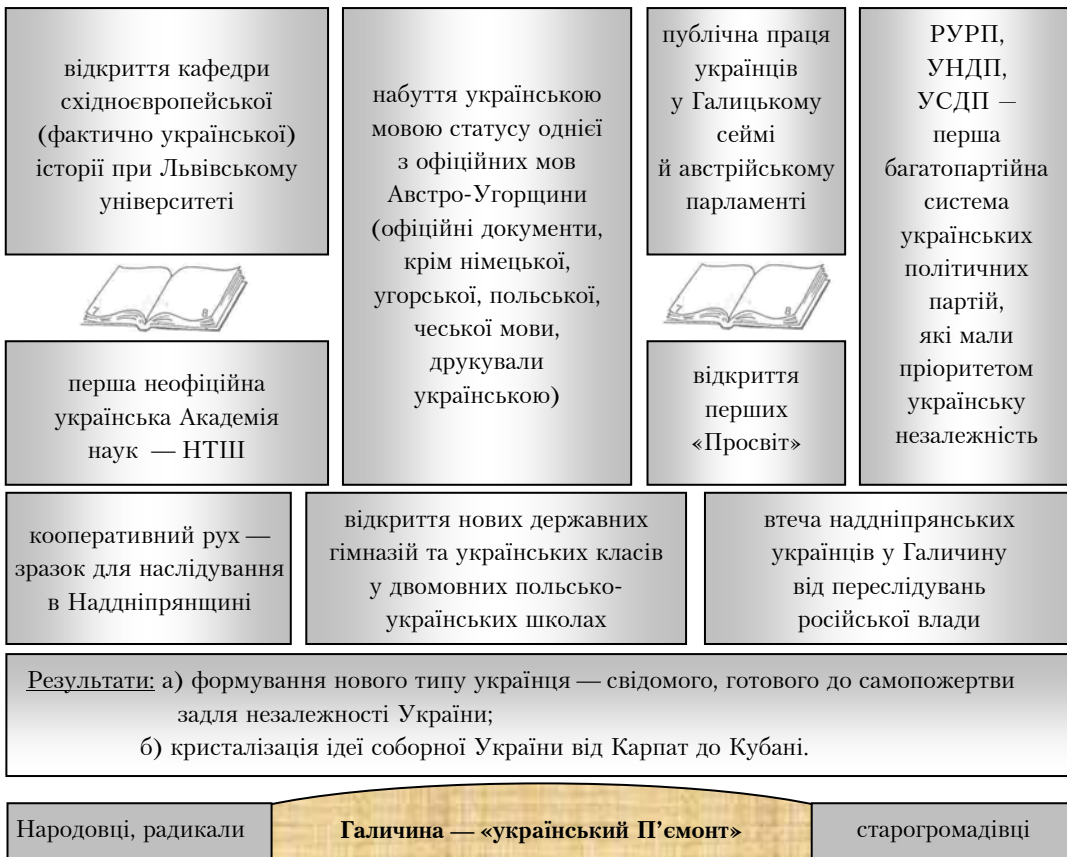
у Парижі (Франція) брати Огюст та Луї Люм'єр винайшли сінематограф — розпочалась ера кіно.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1890 р.** — створення Русько-української радикальної партії (РУРП);
  - **1895 р.** — публікація брошури Ю. Бачинського «Україна irredenta» («Україна уярмлена»);
  - **1899 р.** — створення Української національно-демократичної партії (УНДП);
  - **1899 р.** — створення Української соціал-демократичної партії (УСДП).
- Поясніть значення понять: *українські радикали, політична партія.*
- Складіть історичну довідку про Галицький сейм.
- На основі схеми поясніть вислів «Галичина — «український П'ємонт»».

Реформа 1867 р. — передумова активізації суспільно-політичного життя і національних рухів в Австро-Угорській імперії

§ 27 Практичне заняття № 5

- ✓ Що таке національне відродження?
- ✓ Коли розпочалося національне відродження на Галичині, а коли — на Буковині та Закарпатті?
- ✓ Які суспільно-політичні течії діяли в Західній Україні?

Тема. Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях.

Мета. З'ясувати, як пов'язані культурницький та політичний етапи національного відродження; що пришвидшило політизацію українського руху в Західній Україні; чи в однакових умовах відбувалося національне відродження у різних західноукраїнських регіонах; якими були особливості програмових засад західноукраїнських політичних партій.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтесь у пари та виконайте одне із завдань (від 2 до 7) за вказівкою учителя.

Завдання 2. Опрацюйте документи № 1–3. Визначте, хто сприяв національному відродженню на західноукраїнських землях у другій половині XIX століття. Як пов'язані розвиток культури і науки з політичною самостійністю? Свою думку аргументуйте цитатами.

№ 1

Дослідник про місце Галичини в історії України.

Іван Крип'якевич (*український історик*):

«XIX сторіччя — це епоха діяльності інтелігенції... Українська інтелігенція доходила до національної свідомості ступенево... Спершу за головне поле своєї діяльності вона вважала письменство і науку... Але пізніше інтелігентна верхівка перейшла до... (*роботи з народом*) і в народі відкрила великі революційні сили, що скупчувалися коло економічних і соціальних питань. Спираючись на маси і організовуючи їх, інтелігенція розвинула в собі політичний інстинкт і перейшла до активних виступів. Ідеал самостійної України зайняв перше місце в національній ідеології».

№ 2

Дослідник про значення української інтелігенції XIX ст. у формуванні модерної української нації.

Сергій Єкельчик (*український історик*):

«У XIX ст. письменники, журналісти та історики вперше заговорили про Україну як про сучасну націю. Вони побачили зв'язок, спершу дуже опосередкований, між єдиною мовою та культурою та правом на політичний суверенітет».

№ 3 Сучасник подій про українців на початку ХХ ст. (текст 1907 р.).
Вільгельм Фельдман (*польський публіцист*):

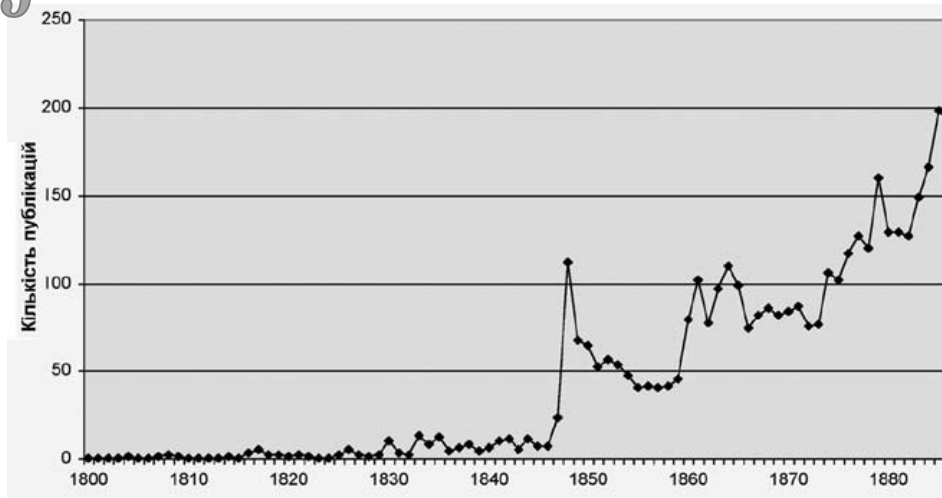
«У ХХ ст. багато народів постало із попелу, але відродження небагатьох відбулося так швидко і енергійно, як відродження українців Австрії... Їхнє несподіване й бурхливе зростання сталося в основному завдяки тому, що вони навчилися взаємодопомозі та впертій боротьбі за свій кожен здобуток».

Завдання 3. Опрацюйте документи № 4–6. Визначте, що вплинуло на збільшення українських публікацій у регіоні. Чи можна стверджувати, що Галичина стала центром українського друкованого слова? Свою думку аргументуйте цитатами.

№ 4 **Основний державний закон** про загальні права громадян для королівств і земель, які представлені у Рейхсраті від 21 грудня 1867 р. (*витяг*):

«Кожен має право висловлювати свої думки у межах законності, виражати вільно свої думки словесно, письмово або у пресі... Преса не повинна бути підпорядкована цензурі... Австрійські громадяни мають право зборів та асоціацій. Реалізація цього права регулюється спеціальними законами».

№ 5 Руські (українські) публікації в імперії Габсбургів у 1880–1886 рр.

№ 6 Дослідник про українську пресу Галичини.
Іван Кревецький (*український історик*):

«У Галичині у другій половині ХІХ ст. друкувалося 70% усієї української преси».

Завдання 4. Опрацюйте документи № 7–9. Визначте, до чого закликає учасник «буковинської трійці». Чи міг бути Чернівецький університет центром національного відродження на Буковині? Свою думку аргументуйте цитатами.

№ 7

Сучасник подій про значення української мови.

Сидір Воробкевич (учасник «буковинської трійці»):

Мова рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.
Як же мову ту забути,
Що нею учила

Нас всіх ненька говорити,
Ненька наша мила.
Ой, шануйте, поважайте
Ріднесеньку мову,
І навчайтесь розмовляти
Своїм рідним словом.

№ 8

Закон про заснування університету в Чернівцях

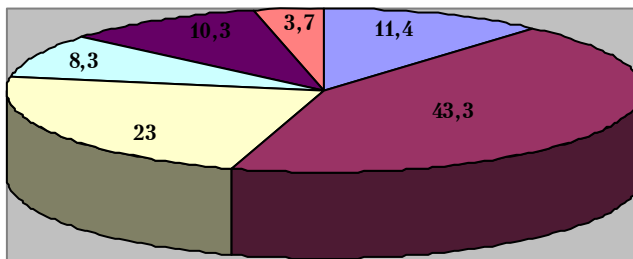
від 31 березня 1875 р. (витяг):

«Зі згоди обох палат імперської ради Я (Франц Йосиф) даю розпорядження про таке:

1. У Чернівцях буде засновано університет, який повинен розпочати свою діяльність зимовим семестром 1875/76. Мова, якою проводитимуться заняття та вестимуться справи, німецька...»

№ 9

Національний склад студентів Чернівецького університету в 1902 році:

- німці
- євреї, які вважають себе німцями
- румуні
- русини
- поляки
- інші народності

Завдання 5. Опрацюйте документи № 10–12. Визначте, які соціальні та культурні труднощі були у русинів (українців) Закарпаття. Чи відчували вони свою єдність з іншими русинами? Свою думку аргументуйте цитатами.

№ 10

Сучасник подій про становище Закарпаття.

Михайло Драгоманов (український громадський діяч):

«Єсть іще одна частина нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Одвідавши двічі в 1875–76 рр. ту сторону, я пересвідчився,

що там про простий люд або ніхто не дума, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу...»

№ 11

Сучасник подій про мовну проблематику на Закарпатті.

Юрій Жаткович (*український історик*):

«...жалую, чого не пишуть мало-руськи письменники и нині таким язиком и таков ортогафiов, як писали Котляревський и его сверстники. Тогда бы діло малоруських о много лутше ширилося и о много більше прихильников мало, як нині...»

№ 12

Сучасник подій про братерство закарпатців і галичан.

Олександр Духнович (*громадський діяч, канонік Пряшівської єпархії*):

Бо свої то за горами — не чужі:
Русь, єдина, мисль одна у всіх в душі;
Также само веселимося, если там
Час веселий, галичане, граєт Вам;
А жієм тут тим же серцем і душой,

З тим же словом і во вірі той самої,
Так, що если хто боліє як-нибудь,
Нашой братьї біль такий же тисне грудь.
Вот, як нині, увереньє шлем до вас:
Что Карпати не розлучат вічно нас.

Завдання 6. Опрацюйте документи № 13–15. Визначте, коли сформувалися москвофільський і народовський рухи. Що сприяло зростанню популярності народовців? Свою думку аргументуйте цитатами.

№ 13

Дослідник про течії у суспільно-політичному русі Галичини.

Ігор Чорновіл (*український історик*):

«У 1866 р. український рух пережив визначну подію... Богдан Дідицький, редактор головної руської газети того часу «Слово», надрукував статтю, в якій невдачі 1848 р. пояснював тим, що галичани не бажали визнати себе частиною великоруського народу, єдиного від Сяну до Амура. Прийнято вважати, що цей маніфест задекларував зародження нової течії в Галичині — «москвофільства». Відмінна від нього українофільська течія мала назву «народовців».

№ 14

Із листа-протесту народовців до редактора політичного часопису «Русь», 1867 рік:

«...*(ми є)* ісповідники величнього завіту нашого незабутнього кобзаря, Тараса Шевченка... Славимося 15-мільйонним народом... ім'я його єсть *руський* чи *український*, земля, його ненька рідна, Русь-Україна. З тим мужицьким, латами покритим, народом стоятимемо разом укупі, як вірні його діти».

№ 15

Сучасник подій про причини поширення ідей народовців.

Филимон Тарнавський (*греко-католицький священник*):

«Москвофільська ідея мала на першому плані русифікацію народних мас, а не соціальне питання. В українців ішли в парі справи національні, економічні й соціальні. Українська ідея була ідеальніша, пускала глибше коріння в народні маси...»

Завдання 7. Опрацюйте документи № 16–18. Визначте, у чому основна відмінність програмних цілей РУРП та УНДП. Чому перші українські політичні партії виникли у Західній Україні, а не в Наддніпрянщині? Свою думку аргументуйте цитатами.

№ 16

Витяг із програми Русько-української радикальної партії.

«Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовська і москвофільська, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно... виступаємо отсе яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось якою програмою:

1) *В справах суспільно-економічних...* хочемо колективного устрою праці і колективної власності засобів продукційних.

2) *В справах політичних* хочемо повної волі особи, слова, сходин (*зборів*) і товариств, друку і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці статі, якнайповнішого впливу на вирішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотикають; надання кожному народові можливості якнайповнішого розвитку культурного.

3) *В справах культурних...* домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всього народу».

№ 17

Витяг з програми Української національно-демократичної партії:

«Наша партія ... домагається:

Поділу Галичини на частину східну (з Лемківщиною) руську (українську) з руським (українським) соймом у Львові і на західну польську (мазурську) (без Лемківщини) з польським соймом в Кракові; а так само поділу Буковини на частину руську (українську) і волоську (румунську) та прилучення української частини Буковини до східної Галичини. В такий спосіб має постати одна українська провінція в австрійській державі.

Тому, що наш руський (український) народ мешкає не лише в Австрії (в Галичині і на Буковині), але і поза її границями (в Угорщині і в Росії), наша партія буде старатися зв'язати і піддержувати зносини з угорськими і російськими русинами (українцями), щоби витворити почуття національної (народної) єдності на цілій землі, заселеній нашим народом і щоби на цілім просторі руських (українських) земель наш народ здобув собі повну свободу та став паном своєї долі».

№ 18

Дослідник про ідею політичної самостійності України.

Ігор Гирич (український історик):

«...федералістична система Австрії сприяла формуванню і визріванню ідеї політичної окремішності України».

Завдання 8. Обміняйтеся результатами роботи з виконання завдань. Нову інформацію запишіть короткими тезами.

*Завдання 9 (додаткове). Проаналізуйте документ № 19. Підготуйте відповіді на запитання:

- 1) якій події присвячене фото? 2) де відбулася ця подія? 3) у якому році зроблено фото?
- 4) кого із зображених особистостей ви вивчали? 4) про що свідчить участь у з'їзді жінок?
- 5) *яким чином фотографія пов'язує національне відродження у Західній Україні з Наддніпрянщиною?

№ 19

Учасники з'їзду українських письменників з нагоди 100-річчя виходу в світ «Енеїди» І. Котляревського, Львів.

Зліва направо:

- 1-й (нижній) ряд: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський.
2-й ряд: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий.
3-й (верхній) ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Осип Кишакевич, Іван Труш, Денис Лук'янович, Микола Івасюк.

РОЗДІЛ VI.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

- **учитися** показувати на карті території українських земель початку ХХ ст, основні революційні події 1905–1907 рр. в Україні, місця діяльності суспільно-політичних, національно-культурних організацій;
- **характеризувати** особливості соціально-економічного розвитку українських земель, процес утворення українських політичних партій, національно-визвольний рух України у роки російської революції 1905–1907 рр., вплив революції 1905–1907 рр. на активізацію українського руху в Російській імперії;
- **визначати** основні тенденції та протиріччя процесу соціально-економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст., індустріальної модернізації на українських землях, аграрної реформи П. Столипіна в Україні, модернізації суспільно-політичного життя у Наддніпрянській Україні;
- **пояснювати** причини і наслідки посилення національного гніту в 1907–1914 рр., результати діяльності українських парламентських громад у I та II Державних Думах;
- **висловлювати** судження щодо діяльності Є. Чикаленка, М. Міхновського, С. Петлюри, Д. Донцова, М. Грушевського;
- **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «страйк», «монополізація економіки», «політизація українського національного руху», «діаспора», «Столипінська аграрна реформа», «автономізм»;
- **вивчати** дати створення основних політичних партій, основних подій революції 1905–1907 рр., період проведення Столипінської аграрної реформи.

§ 28 Особливості соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

- ✓ Поясніть термін «модернізація».
- ✓ Коли і де виник кооперативний рух?
- ✓ Назвіть відомі родини українських підприємців.

Упродовж уроку визначте основні ознаки та протиріччя соціально-економічного розвитку українських земель початку ХХ століття.

1. Індустріальна модернізація. Монополізація.

На початку ХХ ст. Наддніпрянська Україна була одним з **індустріальних регіонів** Російської імперії. Проте господарський розвиток стримували **економічна криза 1900–1903 рр.** та **депресія 1904–1908 рр.**, котру пережила Російська імперія, як і більшість країн світу. Лише в **1909–1913 рр.** почалося **промислове піднесення**.

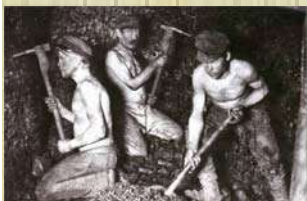
Усталилася **спеціалізація промислових районів**. **Кам'яновугільна і залізорудна промисловість** розвивались у **Донецько-Криворізькому басейні**, **машинобудівна** — в містах **Південної України**, **Києві й Харкові**, **суднобудівна** галузь — у **Миколаєві** та **цукрова** — у **центральної і північних районах**. Отже, економічний розвиток Наддніпрянщини був **нерівномірним**: промислове виробництво зосереджувалося на Півдні та Сході; на Лівобережжі й Правобережжі переважали сільське господарство і пов'язані з ним підприємства легкої та харчової промисловості. Внаслідок імперської політики основне місце у промисловій структурі займали **добувні галузі та виробництво напівфабрикатів**.

На початку ХХ ст. в Україні посилилася **концентрація виробництва**, за рівнем якої вона посіла одне з перших місць у світі. Так, п'ять найбільших південних металургійних заводів виробляли майже 25% загальноросійського чавуну. На великих підприємствах України працювало понад 44% робітників, тоді як у США — 33%. Концентрація виробництва сприяла утворенню **монополій** — об'єднань більшості підприємств якоїсь із галузей промисловості, котрі за рахунок цього могли витіснити з ринку конкурентів і нав'язувати покупцям вигідні для монополістів ціни на свою продукцію. В Україні сформувалися такі монополії: синдикати «Продвагон» (1901 р.), «Продамет» (1902 р.), «Трубопродаж» (1902 р.), «Продвугілля» (1904 р.). Останній контролював 75% видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. У розвиток виробництва активно інвестувався **іноземний капітал**.

1. Що впливало на розвиток української економіки на початку ХХ століття?
2. Якою була спеціалізація промислових районів України?
3. Що таке монополії? Які монополії діяли в Україні?

Детальніше про...

особливості української промисловості на початку ХХ століття

Робота забійників у шахті.
Початок ХХ ст.

Напередодні Першої світової війни підприємства Півдня України давали 72,3% залізної руди, а Донецький басейн — 78% вугілля від загальноімперського видобутку. В цей період у Наддніпрянській Україні налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, які виготовляли п'яту частину всієї продукції машинобудування і металообробної промисловості імперії. Тут випускали понад 50% сільськогосподарських машин і 40% паровозів, а цукрові заводи забезпечували понад 81% загальноімперського виробництва цукру.

Дослідник про робітників українського походження.

Тарас Гунчак (український історик):

«...з розвитком індустріалізації відповідно зростає і робітничий клас... Українське робітництво, котре виходило зі села і мусило звикати до міста, потрапляло під вплив загальної російської атмосфери, що міцно установилася в Україні як офіційний і міський тон життя. Таким чином, робітництво українського походження відходило національно та культурно від селянської маси».

Примітка. Для більшості робітників були ближчими проблеми власне робітничого класу, а не нації загалом.

1. *Висловіть обгрунтоване судження. Українські робітники становили меншість чи більшість на заводах в Україні?

Барак для робітників металургійного заводу в Юзівці (Донецьку)

Дослідник про іноземний капітал.

Едуард Хряпін (український історик):

Ливарний цех металургійного заводу. Юзівка (Донецьк), 1912 р.

«На початку ХХ ст. приплив іноземних капіталів збільшився завдяки швейцарським, австро-угорським, турецьким, північноамериканським, голландським інвестиціям. ...Політика російського уряду відкрила широкі можливості для формування промислової буржуазії регіону, національний і державний склад якої ставав усе строкатішим. Серед верхівки ділової еліти... число іноземних підданих становило 63,8%».

1. Як пов'язана з документом теза: «Хто будує завод, той ним володіє і на ньому заробляє»?

2. Районування сільського господарства. Кооперативний рух.

На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині тривали процеси, започатковані селянською реформою 1861 року. Відбувався перерозподіл земель на користь власників, які краще пристосувалися до ринкових умов. Тому, з одного боку, зросла **чисельність малоземельних і безземельних селян**, а з іншого — близько 20% селян (4–5 млн осіб) завдяки поєднанню впертої праці, ініціативності, землеробського та підприємницького таланту до початку ХХ ст. збільшили свої земельні ділянки і нагромадили певні статки. У господарствах середняків і заможних селян зросло **використання сільськогосподарської техніки та передової агрокультури**. Негативний вплив на сільське господарство мали викупні платежі й натуральні повинності селян і залежність селянина від згоди сільської громади щодо його відходу на заробітки.

Допомогти малозаможним селянам міг кооперативний рух. Одним з його організаторів у Наддніпрянській Україні став **Микола Левитський**, син сільського священика з Херсонщини, якого за це називали «артільним батьком». Поширилися такі форми кооперації, як **артілі, кредитні каси, крамниці**. Проте в Наддніпрянщині уряд перешкоджав діяльності кооперативів, вбачаючи у них організації, навколо яких гуртувались українські національні сили. Ватажки кооперативного руху перебували під постійним наглядом поліції, тож артілі часто закривали, а нових відкривали мало.

На початку ХХ ст. посилилася **регіональна спеціалізація** сільського господарства, що визначилася ще у попередній період. На **Півдні** України поміщики і заможні селяни розширювали посіви **зернових**, на Правобережжі і частково Лівобережжі — **технічних культур**, зокрема **цукрових буряків** для цукроваріння, **льону та конопель** для виготовлення волокна. Провідну роль відігравало культивування **озимої пшениці**. На початку ХХ ст. на українських землях збирали 75% від загальноімперського врожаю цієї культури. Порівняно незначне місце у сільському господарстві належало тваринництву.

1. Якими були особливості розвитку сільського господарства на початку ХХ століття?
2. Чому уряд перешкоджав діяльності кооперативного руху в Наддніпрянській Україні?
3. Якою була спеціалізація сільського господарства Наддніпрянської України?

М. Левитський

Учасник подій про кооперацію.

Микола Левитський (організатор кооперативного руху):

«Кооперація, заснована на великій, по-справжньому демократичній ідеї братерського єднання і на народній самодіяльності, є певною провідною зорею до економічного і духовного відродження рідного краю і народу».

1. На які результати кооперативного руху сподівався М. Левитський?

Дослідник про ставлення російського уряду до кооперативного руху.

Василь Верига (українсько-канадський історик):

«...російський уряд, боячись будь-якої організації громадських сил, довгий час ставився ворожо до кооперації і гальмував її розвиток на селі. Щоб організувати на селі кооператив, треба було мати дозвіл з міністерства у Петербурзі, яке давало його дуже нерадо. ...Проти цього руху виступили ...також і (представники) російської інтелігенції, до соціалістів включно...»

Примітка. Прихильники соціалізму прагнули соціальної справедливості.

Карикатура
«Великий бізнес»

1. Погляди якої суспільної групи відображає карикатура праворуч?
2. Чому дослідник особливо дивується позиції російських соціалістів?

Детальніше про...

особливості сільського господарства Наддніпрянської України

Якщо землевласники у степових районах займалися переважно сільськогосподарським виробництвом, то на Лівобережжі та Правобережжі вони були ще й промисловцями, оскільки будували заводи з переробки сільськогосподарської продукції: цукрові, спиртові та ін.

3. Українські промисловці — меценати.

Українське підприємництво формувалось із середовища **поміщиків, заможних селян, торгівців**. Найчисленнішою групою були **заможні селяни**, які займалися хліборобством, торгівлею, промислами. Найвідоміші родини **українських підприємців: Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Яхненки**, поряд з єврейською родиною Бродських, польською Браницьких, російською Бобринських, займали провідні позиції у цукроварінні.

Основними рисами підприємців були: висока культура господарювання, дух підприємництва, готовність до ризику, поєднаного з комерційним розрахунком, освіченість, відкритість до нового у науці, техніці, духовно-культурній сфері. Складовою нової підприємницької етики стали **благодійність і меценатство**.

Перші приклади соціальної допомоги подали **цукрозаводчики**. Вони фінансували будівництво шкіл, видання газет і журналів, діяльність театрів, наукові дослідження. У Млієві поблизу цукрового заводу компанія братів Яхненків та Симиренка побудувала містечко для робітників і службовців на 150 будинків з гуртожитком для одиноких чоловіків та жінок, із 6-класною школою, лікарнею, бібліотекою, церквою. Їхньою фінансовою підтримкою

користувалися українські вчені та письменники. **Терещенки** виділили кошти на спорудження в Києві приміщення Політехнічного інституту, Музею старовини і мистецтв, а також лікарні для чорноробочих, нічліжок. Херсонський землевласник **Євген Чикаленко** був меценатом різних починів, зокрема заохочував та фінансував видання наукових праць з історії України, підтримував коштами українські газети і журнали, брав участь в українському національному русі.

1. Кого з відомих українських підприємців ви запам'ятали?
2. Якими були основні риси підприємців?
3. Наведіть приклади меценатської діяльності українських підприємців.

Учасник подій про Василя Симиренка.

Євген Чикаленко (*громадський діяч*):

«...найвидатніший, найщиріший українець, який захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї душі, а й до глибини своєї кишені».

Василь Симиренко
(1835–1915)

Детальніше про...

благодійницьку діяльність Василя Симиренка

Василь Симиренко давав гроші на купівлю будинку для Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові та на його діяльність. Усі свої статки (10 млн рублів) він заповів «Товариству прихильників української науки, літератури і штуки».

Дослідниця про причини успіху Харитоненків.

Тетяна Покатаєва (*український історик*):

«В основі успіхів Харитоненків було постійне ведення виробництва на основі використання найсучасніших технологій: застосували першими в Європі водотрубні парові котли, підвісні канатні дороги... Друга складова успіху — розумне поєднання максимально можливої ощадливості з чесністю управителів і директорів заводів, що ґрунтувалася на їхніх високих зарплатах.

Задоволені своїм матеріальним становищем і більшість найманих робітників, які працювали на численних цукроварнях та полях Харитоненків... Батько і син Харитоненки витрачали

Дитячий притулок імені Наталії
Харитоненко. Суми

мільйони карбованців зі своїх прибутків для заснування і будівництва шкіл, гуртожитків, лікарень, благодійних установ, для упорядкування міст та інших населених пунктів, на матеріальну підтримку церкви, художників, архітекторів, музикантів».

1. Що з досвіду промисловців Харитоненків ви запозичили б для себе? Чому?

Активна життєва позиція Євген Чикаленко (1861–1929)

Ім'я (повне). Євген Харлампійович Чикаленко.

Народження. 21 грудня 1861 р. в с. Перешори Херсонської губернії (нині — Одеської обл.).

Походження. Батько був заможним господарем з козацького роду.

Освіта. Одеський пансіон, Єлисаветградське реальне училище, природничий факультет

Харківського університету.

Початкові умови формування особистості. Ріс у заможній родині, але не цурався українського народу. Загалом любив усе українське.

Особистість і українське національне відродження. Під час навчання в Харківському університеті вступив до Харківської Громади. Через це потрапив під жандармський контроль і був змушений проживати у власному маєтку без права виїзду. Знання, отримані в університеті, використав для покращення ведення сільського господарства: запровадив найсучаснішу агрокультуру, машини, селекцію худоби. Популяризував свої агрономічні знання серед селян, видав книгу «Розмова про сільське господарство». Записав і видав своїм коштом «300 найкращих українських пісень». Був членом Одеської Громади та київської старої Громади, членом УДРП, засновником і керівником Товариства українських поступовців. Започаткував премію (1 тис. руб.) за найкраще написану популярну історію України для дописувачів журналу «Київська старина». Заснував фонд допомоги українським письменникам. Надав кошти на фундацію Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, на будівництво у Львові Академічного дому (гуртожитку для українських студентів), на видання українських газет: «Громадська думка», «Рада».

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Порівняйте цитату Є. Чикаленка про Василя Симиренка на с. 195 з його власним життєписом. Зробіть обґрунтовані висновки.

Коли в Україні на початку ХХ ст. розпочався період економічного піднесення,...

у Великій Британії в Белфасті розпочали будівництво «Титаніка»;
в Німеччині почав працювати автомобільний завод «Ауді».

Підсумуйте свої знання.

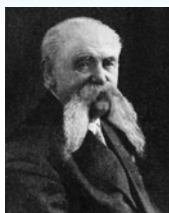
- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
— **1900—1903 рр.** — період економічної кризи;
— **1904—1908 рр.** — період депресії;
— **1909—1913 рр.** — період промислового піднесення.
- Поясніть значення понять: *монополізація економіки, концентрація виробництва.*
- Підготуйте історичну довідку на тему: «Вклад українських підприємців у розвиток української культури».
- Доповніть схему й визначте протиріччя модернізаційних процесів в Україні на початку ХХ століття.

Промисловість

Концентрація виробництва.
Монополізація.
Результати: ...

Залучення іноземного капіталу.
Результати: ...

Регіональна спеціалізація сільського господарства.

Спеціалізація промислових районів:...

Кооперативний рух.
Організатор...

Модернізаційні процеси в економіці України на початку ХХ століття

Протиріччя модернізаційних процесів:

Українські робітники становили (більшість/меншість)... на заводах в Україні.

У зв'язку з цим вони... .

Підприємці були здебільшого іноземцями, й вони не цікавились інтересами...

Знеземлення і зубожіння селян.

§ 29 Суспільно-політичне життя

Наддніпрянщини на початку ХХ століття.

- ✓ Коли були створені перші українські політичні партії Західної України?
- ✓ Коли і з якою метою утворене «Братство тарасівців»?
- ✓ Поясніть поняття «сучасна (модерна) українська нація».

Упродовж уроку визначте характерні ознаки українського національного руху на початку ХХ століття.

1. Проблеми становлення та консолідації української нації.

Створення та поширення книг з історії українського народу, вивчення й популяризація українських традицій і фольклору, розвиток української літературної мови привели до **змін у свідомості українців**. Вони стали розуміти свою інакшість не як наслідок «відсталості культури селянина», що пропагували представники імперських держав, а як результат існування української **«історичної нації»** із власним героїчним минулим, власними економічними, культурними й політичними інтересами сьогодення.

Із 90-х рр. ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні розпочався останній — **політичний етап національного відродження**. Передумовою створення та діяльності національних партій була **консолідація** (згуртування) нації. Сприятливо на цей процес впливали кілька чинників. Це, зокрема, **індустріальна модернізація**, що спричинила зміни в економіці та суспільному житті, а також **чисельна перевага** у Наддніпрянщині **українців**, які становили абсолютну більшість населення, завдяки високому природному приросту, котрий компенсував їхній відхід в інші регіони імперії.

Проте українці, роз'єднані імперськими кордонами, не мали власної держави. Тому серед частини української інтелігенції та переважної більшості підприємців сформувалася **подвійна лояльність**: вони любили Україну, однак змушені були пристосовуватися до тодішніх умов, позаяк не вірили в можливість її самостійного існування. За таких обставин національне відродження очолили **національно свідомі інтелігенція та студентська молодь** за підтримки нечисленних українських **підприємців-меценатів**. Вони розвинули **національну ідею** самобутності та окремішності українського народу, соборності (цілісності) усіх українських земель, яку пропагували через мережу гуртків (згодом — політичних партій), друковані видання, агітаційні промови тощо. Наприкінці ХІХ ст. саме **інтелігенція становила основу українських політичних партій**.

1. Які зміни відбулись у свідомості українців упродовж ХІХ століття?
2. Які чинники сприяли становленню та консолідації української нації?
3. Що таке подвійна лояльність? Якою була українська національна ідея?

Абстракція про добросусідське співіснування різних народів

Дослідник про ідею творення поліетнічної української нації.

Ярослав Грицак (*український історик*):

«На початку ХХ ст. національний рух охопив усі верстви українського населення. Лідери цього руху почали усвідомлювати, що українську модерну політичну націю повинні творити не лише етнічні українці, а й національні меншини, які мешкають в Україні».

1. Згадайте, кого і за яких умов приймали до запорозького товариства. Як та інформація пов'язана з цитатою, що вище?

2. Політизація українського національного руху. Перші політичні партії.

На початку ХХ ст. активізувався український національний рух. Розпочали формуватися політичні партії. У 1900 р. студентська громада Харкова заснувала Революційну українську партію (РУП) — першу українську політичну партію в Наддніпрянщині. Очолив її **Дмитро Антонович** (син Володимира Антоновича), програму «**Самостійна Україна**» написав **Микола Міхновський**. Основне завдання рупівці вбачали у боротьбі за **незалежність України**.

Проте не всі члени партії поділяли самостійницьку ідею. Через це з партії вийшли найрадикальніші прибічники самостійності України на чолі з **М. Міхновським**. Вони у 1902 р. утворили Українську народну партію (УНП). У 1904 р. інша частина рупівців під орудою **Маркіяна Меленевського** заснувала Українську соціал-демократичну спілку («Спілка»), яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Того ж року в Києві було утворено ще дві українські національні партії: Українську демократичну партію (УДП) на чолі з **Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком** й Українську радикальну партію (УРП), серед лідерів якої були **Сергій Єфремов та Борис Грінченко**. Обидві партії були поміркованими і відстоювали встановлення у Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні автономію. Вже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Із 1905 р. РУП переорганізували в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яку очолювали **Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Микола Порш, Левко Юркевич**. Партія відстоювала автономію України, прагнула захищати інтереси робітників. Загалом українські політичні партії були нечисленними, формувалися переважно з інтелігенції.

1. Поясніть абрєвіатуру РУП. Хто був її лідером?
2. Які ще українські політичні партії, крім РУП, діяли в Наддніпрянській Україні?
3. Поясніть абрєвіатуру УСДРП. Коли було створено партію? Хто був серед її лідерів?

Назва партії	Рік утворення	Лідери	Програмні положення та діяльність
РУП	1900	Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов	Обґрунтування в програмі партії — «Самостійна Україна» історичних прав України на самостійне існування (М. Міхновський). Утворення Центрального комітету в Києві й Зарубіжного комітету — у Львові, мережі місцевих організацій. Орієнтація на селянське середовище. Випуск газет і брошур, що пропагували ліквідацію поміщицького землеволодіння, безоплатну передачу землі селянам, підвищення платні та поліпшення умов життя сільськогосподарських робітників. Заклики до страйків та інших актів непокори. Поступовий перехід до автономістських позицій і марксистського соціалізму.
УНП	1902	М. Міхновський, О. Макаренко	Виступ із позицій цілковитої державної самостійності України. Орієнтація на національну інтелігенцію. Пропагандистсько-агітаційна робота в студентських аудиторіях, легальних громадських організаціях, серед військових. Вимоги зняти заборони на українське друковане слово і культурно-просвітницьку діяльність. Поширення листівок із закликом до боротьби проти самодержавної влади, за незалежну Україну.
УСДС «Спілка»	1904	М. Меленевський, О. Скоропис- Йолтуховський	Виступ з марксистських позицій. Прагнення виражати інтереси всіх робітників України, незалежно від їхньої національної приналежності. Об'єднання у 1905 р. з меншовицькою фракцією РСДРП.
УДРП	1905	О. Лотоцький, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, С. Єфремов	Виникнення у результаті злиття Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП). Відстоювання ліберально-демократичних позицій, ідеї встановлення в Російській імперії конституційної монархії, що надала б Україні широку автономію. Вважали руйнівною боротьбу між класами. Надавали перевагу реформам як засобом досягнення мети.
УСДРП	1905	М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, Л. Юркевич	Виникнення в результаті зміни назви РУП. Орієнтація на селян і робітників. Прагнення поєднати соціал-демократизм із націоналізмом. Вимога автономії для України.

Є. Чикаленко

Учасник подій про становище українських політиків.

Євген Чикаленко (громадський діяч):

«В той час треба було мати багато мужності, віри в справу відродження української надії, щоб людям, бувшим на

державній службі, обтяженим родиною, належати до незаконного союбщества».

1. Подумайте. Про яке «союбщество» писав Євген Чикаленко?

Із політичної платформи РУП:

«Ми, українці, не маємо права говорити на своїй мові по школах, в судах, ми не маємо своїх газет, ні книжок, ми повинні вчитися російською мовою, якої не розуміємо. На нашій землі, по всій Україні, де живуть українці, для українців повинні бути українські школи, університети, газети, журнали, книжки на українській мові; в судах, банках, поштах і інших...»

1. У цитаті описано мету чи спосіб її досягнення?

М. Міхновський. Програма РУП «Самостійна Україна»

Є. Чикаленко

Учасник подій про перспективи українського народу.

Євген Чикаленко (громадський діяч):

«Хоч український народ багато втратив від того, що загубив свою стародавню назву і безліч його талановитих синів збагачували скарбниці сусідів, а все-таки наближали час, коли український народ таки займе рівне становище поряд з іншими культурними націями світу вже під своєю новою назвою «українців».

1. Доповніть цитату поняттями «Русь» та «подвійна лояльність».

3. Самостійницька й автономістська течії в національному русі.

На початку ХХ ст. у національному русі були поширені **самостійницька й автономістська течії**. Представники обох течій бачили Україну в майбутньому незалежною державою, проте шляхи для цього обирали різні. Виразником прагнень самостійницької течії був **М. Міхновський**, який у «Самостійній Україні» заявив, що є «**одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі**». Одним із засобів здобуття незалежності самостійники вважали збройне повстання.

Однак в українському політичному русі переважала автономістська течія. Ще до появи першої політичної партії було засноване в 1897 р. з ініціативи **В. Антоновича** та **О. Кониського** громадсько-політичне об'єднання — **Загальна українська безпартійна організація (ЗУБО)**. Організація ставила за мету згуртувати всіх українських діячів в одній політичній структурі. ЗУБО

заснувала літературне **видавництво «Вік»**, організувала у Києві велику книгарню, допомагала українським діячам, яких переслідувала російська адміністрація, влаштовувала Шевченківські свята та ювілеї письменників. Водночас її члени виступали за надання **Україні автономії як початкового кроку до здобуття незалежності**. Ця ідея стала визначальною у діяльності УДРП, яку вони утворили.

Окрім українських, у Наддніпрянщині діяли загальноросійські партії. **РСДРП** (російська соціал-демократична робітничка партія) у 1903 р. поділилася на **меншовиків**, прихильників побудови соціалізму шляхом реформ, та **більшовиків**, котрі виступали за соціалістичну революцію з метою встановлення диктатури пролетаріату. **Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)** орієнтувалася на селян і основою майбутнього справедливого ладу вважала загальнонародну власність на землю. Усі згадані партії виступали за збереження єдиної Російської держави, вважаючи Україну її невід'ємною частиною. Активну діяльність, особливо в межах «смуги осілости», проводив **Бунд («Союз»)** — **«Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії»** — політична партія, яка захищала інтереси єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду. Діяли також єврейські **сіоністські організації**, які виступали першочергово за надання культурно-національної автономії єврейському населенню.

1. Які дві політичні течії були поширені в українському русі на початку ХХ століття?
2. Що таке ЗУБО? Якою була кінцева мета автономістів?
3. Які загальноросійські партії діяли в Україні? Чим вони відрізнялися між собою?

Активна життєва позиція

Микола Міхновський (1873–1924)

Ім'я (повне). Микола Іванович Міхновський.

Народження. 19 березня 1873 р. в с. Турівка на Полтавщині.

Походження. Зі старовинного козацького роду.

Освіта. Закінчив Прилуцьку гімназію, юридичний факультет Київського університету.

Початкові умови формування особистості.

Батько, сільський священник, виховував сина на українських традиціях і на самостійницьких ідеях.

Особистість та українське національне відродження. Будучи студентом, став членом київської Молодої громади. Першим сформулював ідею

відродження української нації шляхом здобуття державної самостійності. В 1891 р. зініціював утворення студентської організації «Братство тарасівців». Розробив ідейну платформу «Братства тарасівців» — «Кредо молодого українця». Почав адвокатську практику в Києві. Налагодив зв'язки із галицькими діячами, закупляв і перевозив до Наддніпрянщини нелегальну літературу. Відкрив у Харкові адвокатську контору, захищаючи в судах представників національного руху. Був одним із засновників РУП й автором програмного документа — «Самостійна Україна». Більшість членів партії не сприйняли радикальних поглядів і звинуватили його в українському шовінізмі. У 1902 р. зініціював створення УНП (Української народної партії), став її ідеологом. Написав «Десять заповідей українця». Свої ідеї висловлював на сторінках часописів «Хлібороб», «Запоріжжя», «Слобожанщина» та ін.

Результати діяльності. (Сформулюйте самостійно).

1. Використовуючи життєпис М. Міхновського, розкрийте зміст вислову «Не словом, а ділом».

У Київському університеті. Початок ХХ ст.

Дослідник про причини поширення ідей автономізму.

Ігор Гирич (український історик):

«Реалії тодішнього українського життя не давали скільки-небудь значних сил, які б могли проголошувати публічно постулати самостійного розвитку України. Кажемо лише про саму ідею такого бачення проблеми, якої тоді тримались одиниці. Були лише посіяні зерна таких думок, які в скорому майбутньому... дали потужні паростки...»

Активна життєва позиція Симон Петлюра (1879–1926)

Ім'я (повне). Симон Васильович Петлюра.
Народження. 10 травня 1879 р. в передмісті Полтави.
Походження. Батько був міщанином, займався візницькою справою.
Освіта. Навчався у Полтавській духовній семінарії.

Початкові умови формування особистості. Виховувався в українській духовно-релігійній атмосфері.

Особистість і українське національне відродження. У 1900 р. вступив до РУП. На Всеукраїнському студентському з'їзді представляв громаду духовної семінарії. Організував виступ семінаристів проти шпигунства, за введення до програм семінарії українознавчих предметів. За це був виключений із семінарії. Рятуючись від переслідувань, виїхав до Кубані, де брав участь в організації Чорноморської громади. Впорядковував архіви Кубанського козацтва. Працював учителем у початковій школі станиці Смоленської, згодом — у Катеринодарському міському училищі. Був ув'язнений. Звільнившись, під іменем Святослав Тагон виїхав до Львова. У Львові редагував часопис «Селянин». Після оголошення в Росії амністії 1905 р. повернувся до Наддніпрянщини. Активно прилучився до громадської діяльності: був обраний до Центрального комітету УСДРП; працював у редакціях часописів «Громадська думка» і «Рада».

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. З'ясуйте, що було спільного в діяльності С. Петлюри та представників громадівського руху.

Коли в Україні в Наддніпрянщині було створено першу українську політичну партію...

в Чехії (Австро-Угорська імперія) майбутній президент Чехословаччини Томаш Масарик заснував Чеську народну партію, яка боролася за здобуття незалежності Чехії і не визнавала панслов'янської теорії.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1897 р. — створено громадсько-політичне об'єднання ЗУБО, видавництво «Вік»;
  - 1900 р. — створено першу українську партію в Наддніпрянській Україні — РУП;
  - 1902 р. — утворено Українську народну партію (УНП);
  - 1904 р. — створені УДП, УРП, УСДС («Спілка»);
  - 1905 р. — утворено УСДРП.
- Поясніть значення поняття: *політизація українського національного руху, автономізм.*
- Підготуйте повідомлення на тему: «Самостійницькі й автономістські напрямки в суспільно-політичному русі України на початку ХХ ст.».
- Використовуючи схему і таблицю на с. 200, підготуйте розповідь про розгортання політичного етапу українського національного відродження.

§ 30 Події революції 1905–1907 рр. в Україні.

- ✓ Які українські політичні партії діяли у 1905 році?
- ✓ Коли в Західній Україні було створено першу «Просвіту»?
- ✓ Якими були напрямки діяльності «Просвіт»?

Упродовж уроку з'ясуйте, який вплив мали революційні події 1905–1907 рр. на активізацію українського національного руху.

1. Причини революції. Перебіг основних революційних подій.

Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії була зумовлена кількома причинами: а) погіршенням становища населення в результаті світової економічної кризи 1900–1903 рр.; б) відсутністю демократичних свобод; в) жорсткою політикою самодержавства в аграрному, робітничому і національному питаннях; г) поразками імперії у російсько-японській війні 1904–1905 рр. У **неділю 9 січня 1905 р.** в Петербурзі зібралася велелюдна, але мирна демонстрація протесту проти дій імперського уряду. Однак її розігнали, стріляючи на ураження, царські війська. Ця подія увійшла в історію під назвою **«Кривава неділя»** і стала початком революції 1905–1907 років.

У відповідь на **«Криваву неділю»** масові виступи охопили багато регіонів імперії, зокрема українські землі. У найбільших містах України — Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві — розпочалися **страйки, утворилися ради робітничих депутатів та профспілки**. Протестний рух охопив навіть армію і флот. У **червні 1905 р.** вибухнуло повстання на чорноморському панцернику **«Князь Потьомкін-Таврійський»** під проводом українців **Григорія Вакуленчука і Панаса Матюшенка**. Коли ж до нього наблизилася каральна ескадра російського флоту, то її матроси відмовилися відкривати вогонь по кораблю повсталих. У **жовтні 1905 р.** відбувся **всеросійський політичний страйк**, до якого в Україні долучилися робітники і службовці промислових міст.

Під тиском подій імператор Микола II видав **Маніфест 17 жовтня 1905 р.**, що проголошував громадянські свободи, дозволяв створювати політичні партії та громадські організації, передбачав скликання парламенту Російської імперії — **Державної Думи**. Після опублікування Маніфесту утворилася низка політичних партій. До збереження імперії закликали **монархісти**, компромісу з владою — **ліберали**, ліквідації самодержавства — **ліві політичні сили** із соціалістичними гаслами. Активізували свою діяльність і українські політичні партії.

1. Яка подія стала початком революції 1905–1907 рр.? Якими були причини революції?
2. Які події стали відповіддю на «Криваву неділю»?
3. Що передбачав Маніфест 17 жовтня 1905 року? Хто видав згаданий документ?

Імперське законодавство

Основне з Маніфесту Миколи II від 17 жовтня 1905 року

1. Російським підданам дарувалися громадянські свободи: недоторканість особи, свободи совісті, слова, зібрань і союзів.
2. До участі в роботі Державної Думи допускалися ті суспільні верстви, які раніше були позбавлені виборчих прав.
3. Як непорушне встановлювалося правило про те, що рішення Державної Думи мали вищу силу за інші правові акти.
4. Передбачалося забезпечення можливості роботи у Державній Думі депутатам, вибраним від народу.
5. Державна Дума отримувала право контролю над діями уряду.

Детальніше про...

загальноросійські та українські політичні об'єднання

Найвпливовіші загальноросійські партії: **конституційні демократи (кадети)**, яких підтримували промисловці та інтелігенція, **«Союз 17 жовтня» (октябристи)** за сприяння землевласників; **«Союз російського народу» («чорносотенці»)** — партія монархістів; **есери та соціал-демократи** — представники робітників і селян. У роки революції найактивнішою з-поміж українських партій була **УСДРП** (С. Петлюра, Д. Донцов, Л. Юркевич).

2. Революційні події на українських землях. Національно-культурний рух.

Якийсь час після опублікування Маніфесту революційний рух не згасав. **У листопаді 1905 р.** відбулися **повстання моряків Севастополя** на чолі з лейтенантом **Петром Шмідтом** і **виступ полку саперів у Києві** під орудою підпоручика **Бориса Жаданівського**. Посилилися селянські виступи. У Великих Сорочинцях, що на Полтавщині, селяни в **грудні 1905 р.** на кілька днів захопили владу, обрали селянський комітет і встановили свої порядки. Проте зазнали поразки у сутичці з надісланими каральними загонами (загинули 63 особи). Згодом цю подію назвали **Сорочинською трагедією**.

Маніфест 17 жовтня сприяв ослабленню революційного та піднесенню **національно-культурного руху** на українських землях. Фактично перестали діяти Валуєвський циркуляр та Емський указ. Патріоти засновували українські видавництва, друкували українською мовою газети і журнали. 1905 р. в місті Лубни почала виходити **перша** в Російській імперії

україномовна газета «Хлібороб». Першою щоденною українською газетою стала «Громадська думка» (м. Київ). Коли ж у 1906 р. вона була заборонена до друку, то її перейменували на «Раду» і видавали до 1914 року. Фінансував видання землевласник, громадський діяч і меценат української культури **Євген Чикаленко**. Загалом упродовж 1905–1907 рр. виходило близько **20 україномовних періодичних видань**.

Перший випуск газети «Хлібороб»

Наприкінці 1905 р. у Наддніпрянщині почали відкривати філії товариства «Провіта». Головні його центри працювали в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. Їх очолювали відомі діячі української культури: у Чернігові — **М. Коцюбинський**, у Полтаві — **П. Мирний**, у Миколаєві — **М. Аркас**. Відбулися **зміни в освіті**: у деяких школах почали навчати українською мовою; в **Одесі Олександр Грушевський** (брат Михайла Грушевського) викладав історію України, а в **Харкові Микола Сумцов** — історію української літератури. У Києві в 1907 р. було засноване **Українське наукове товариство (УНТ)**, яке очолив Михайло Грушевський. Без штучних обмежень з боку влади **пожвавився кооперативний рух**.

1. Які революційні події відбулися в Україні наприкінці 1905 року?
2. Як Маніфест 17 жовтня 1905 р. вплинув на національно-культурний рух в Україні?
3. Як 1905 р. вплинув на поширення «Провіт» та які зміни вніс у розвиток освіти?

Сучасник подій про виступ селян у Великих Сорочинцях.

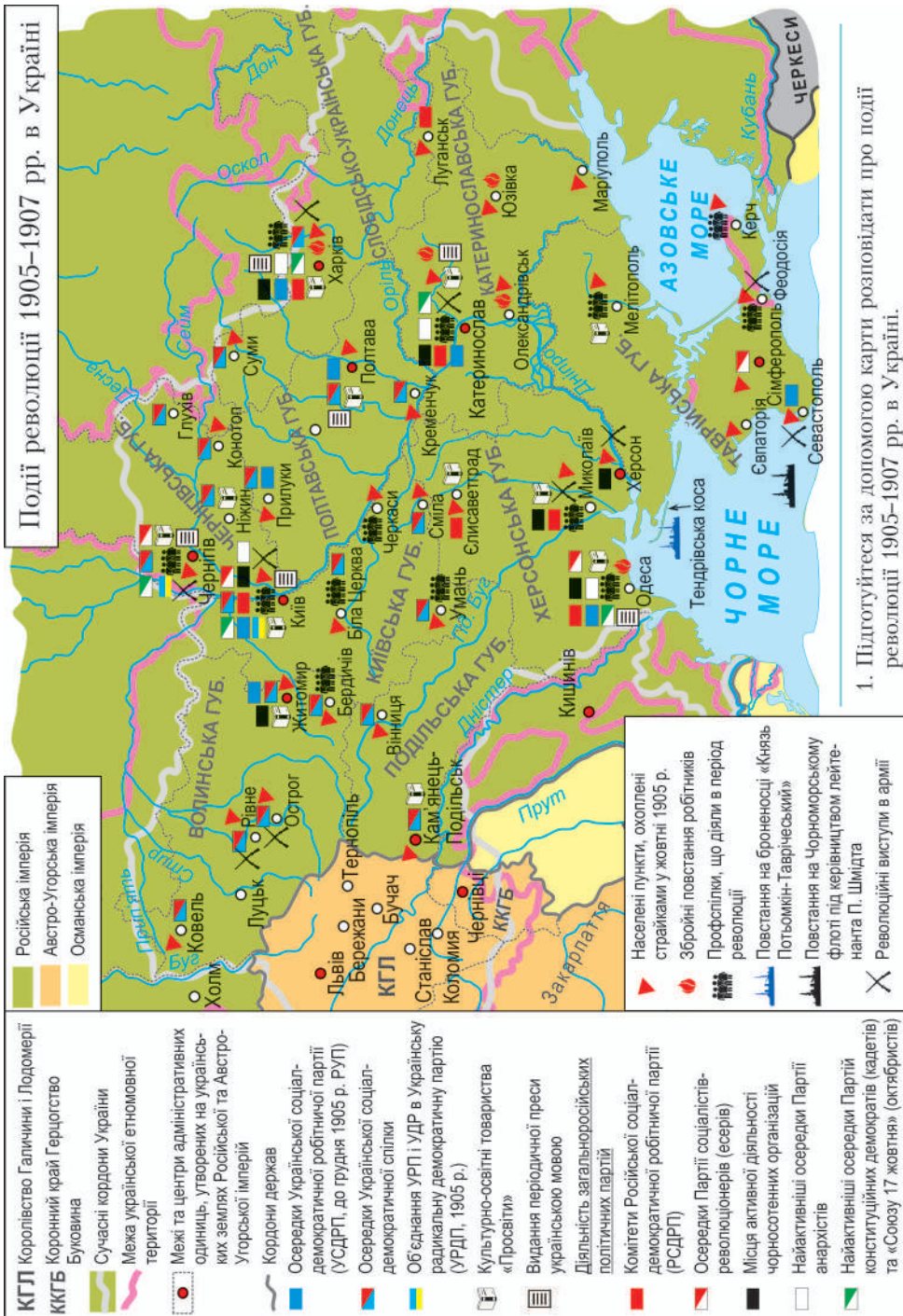
Володимир Короленко (російський письменник):

«Ви відразу почали поводитися в Сорочинцях, як у завойованій країні. Ви звеліли «зігнати сход» і оголосили, що коли сход не збереться, то ви розгромите все село, «не залишивши від нього й пороху»... Ви поставили всіх на коліна, оточивши козаками з шаблями наголо і виставивши дві гармати. Ви власною рукою з розмаху били... по обличчю і передавали козакам, які, за вашим наказом, ...кидали (селян) у сніг, били нагаями по голові й обличчю, поки жертва не втрачала голосу, свідомості та людської подобі...».

Пам'ятник жертвам Сорочинської трагедії в с. Великі Сорочинці. Нині на реставрації

1. Які емоції передає кожен з персонажів скульптурної композиції пам'ятника жертвам Сорочинської трагедії?

Фрагмент сторінки газети «Рада»

Детальніше про... газету «Рада»

«Рада» була непартійною газетою, хоча загальну лінію її визначало ТУП. «Рада» висвітлювала українське життя на усіх українських землях та відгукувалася на всі його громадсько-політичні й культурні вияви, чим долучилася до формування української свідомості від 1906 р. до початку Першої світової війни 1914 року.

Дослідник про «Просвіти» Галичини та Наддніпрянщини.

Василь Верига (українсько-канадський історик):

«Після революції 1905 р. настали кращі можливості для зв'язків з Галичиною, з одного боку, та організації просвітянського життя на взір галицького товариства «Просвіта» — з другого. Але в Україні під російською займанщиною завдання «Просвіти» мусили відповідати місцевим потребам. Якщо в Галичині головним завданням культурних організацій була позашкільна освіта, то у царській Росії перед українськими просвітителами стояли безмежні завдання. Необхідно було пробудити й розкрити очі українському народові, на 80 відсотків неписьменному».

Будинок, в якому 1906 р. провела своє перше засідання Київська «Просвіта»

1. Які опосередковані свідчення про стан освіти в Галичині має цитата?

3. Діяльність українських парламентських громад у I та II Державних Думах. «Українське питання» в III і IV Державних Думах.

I Державна Дума розпочала роботу в 1906 році. Українські депутати у ній утворили Українську парламентську громаду на чолі з Іллею Шрагом та видавали часопис «Украинский вестник». Політичною платформою Української парламентської громади була автономія України. Михайло Грушевський підготував декларацію, що її мав виголосити з думської трибуни голова фракції. Проте імператор Микола II того ж року розпустив Думу, позаяк її діяльність не влаштовувала владу. В II Державній Думі (1907 р.) українські депутати утворили Українську думську громаду, яка видавала часопис «Рідна справа. — Думські вісті». Вони вимагали автономії України, запровадження української мови у систему освіти і державного управління, створення в університетах кафедр української мови, літератури, історії.

Оскільки II Державна Дума була так само непідконтрольна уряду, як і перша, Микола II **3 червня 1907 р.** оголосив про її розпуск та прийняття нового виборчого закону, що забезпечив перевагу в Думі землевласникам та буржуазії. Ця подія стала державним переворотом і, по суті, відновила самодержавство. **3 червня 1907 р.** вважають днем **поразки революції**.

Зміна виборчого законодавства була головною причиною відсутності у **III (1907–1912 рр.)** і **IV Державних Думах (1912–1917 рр.)** представників українського національного руху. Проте **«українське питання»** залишалося актуальним. У III Державній Думі воно стосувалося головно українського шкільництва і впровадження української мови в судочинстві. У IV Державній Думі **«українське питання»** депутати порушували переважно під час обговорення заборони святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Проте жодне з обговорюваних питань не вирішили на користь українського населення.

1. Якою була діяльність українських депутатів I та II Державних Дум?
2. Яка подія відбулася 3 червня 1907 року? Які вона мала наслідки?
3. З яких приводів порушували **«українське питання»** в III та IV Державних Думах?

Детальніше про ... українців у Державній Думі першого скликання

Засідання
I Державної Думи.
1906 р.

У Думі першого скликання 45 делегатів сформували власну депутатську фракцію. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шраг; серед членів були: Володимир Шемет та Павло Чижевський — від Полтавщини, Микола Біляшівський і барон Федір Штейнгель — від Києва, Андрій В'язлов — від Волині. Редактором «Украинского вестника» працював Максим Славинський, а секретарем — Дмитро Дорошенко. У виданні журналу взяли участь найкращі науковці України: О. Лотоцький, М. Туган-Барановський, М. Грушевський, І. Франко, О. Русов та інші.

Василь Хвист — активний член Української думської громади. Після перевороту 3 червня 1907 р. засланий у Сибір

Із Програми Української думської громади в II Державній Думі:

«...політичне відділення від Росії кого-небудь з її безправних народів, — так само й України, — ми признаємо за неможливе і небажане... (Оскільки) відділення порушить загальну політичну рівновагу Європи, ...може викликати чужоземне втручання і закінчитися новим поневоленням народів, що шукають волі... По нашому глибокому переконанню, ... (оптимальною є) переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію».

1.*Згадайте приклад із всесвітньої історії, що відповідає описаному в цитаті розвитку подій.

Коли в Україні в Наддніпрянщині було обрано представників до II Державної Думи, ... в *Австро-Угорщині* запровадили загальне виборче право для чоловіків.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1905–1907 рр.** — відбулася перша революція у Російській імперії;
  - **червень 1905 р.** — повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський»;
  - **листопад 1905 р.** — повстання моряків Севастополя, виступ саперів у Києві;
  - **грудень 1905 р.** — повстання селян у Великих Сорочинцях на Полтавщині;
  - **1905 р.** — створення першої в Російській імперії україномовної газети «Хлібороб»;
  - **1906 р.** — почала виходити газета «Рада»;
  - **1907 р.** — заснування Українського Наукового Товариства;
- Поясніть значення понять: *страйк*, «Кривава неділя», *Сорочинська трагедія*.
- Підготуйте історичну довідку: «Діяльність українських парламентських громад у I та II Державних Думах».
- Доповніть схему та, спираючись на неї, підготуйте розповідь «Вплив революції 1905–1907 рр. на життя українців».

Революція 1905–1907 років.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. надав...

Відкрито...

Легалізовано діяльність...

Почали видавати...

Створено українську громаду в...

§ 31 Столипінська аграрна реформа. Суспільно-політичне життя у 1907–1914 рр.

- ✓ Що таке викупні платежі? Коли їх було запроваджено?
- ✓ Що відбулося 3 червня 1907 року? Як це вплинуло на хід революції?
- ✓ Яка подія увійшла в історію під назвою Сорочинська трагедія?

Упродовж уроку визначте, які суспільно-економічні зміни відбулися у Наддніпрянщині у 1907–1914 рр.

1. Аграрна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну.

Революція 1905–1907 рр. підштовхнула російський уряд до чергової **аграрної реформи**. Оскільки ініціатором та організатором реформи був голова Ради Міністрів **Петро Столипін**, її називають **Столипінською**. Реформуючи сільське господарство, **уряд прагнув** підвищити його ефективність, утворити прошарок заможних селян як опору влади на селі та розв'язати проблему аграрного перенаселення.

Розпочали реформу указом від **9 листопада 1906 р.** і завершили законами 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 року. Вона надавала кожному селянинові право вийти з общини і закріпити у власність за собою **землю**, отже, руйнувала **селянську общину**. Селянин міг отримати з общинних угідь **відруб** — цільну ділянку землі, що переходила з колективної (общинної) у приватну власність, та утворити **хуір** — відокремлене сільське поселення із господарством і приналежною до нього землею. Власникам землі було дозволено її вільно продавати та купувати. Натомість ліси, сіножаті тощо залишались у **спільному користуванні**. Реформа скасовувала **викупні платежі**. Уряд **заохочував переселення** селян на малообжиті землі Далекого Сходу, Сибіру, Середньої Азії. Проведенню реформи мав сприяти утворений **Селянський банк**.

В Україні реформа мала певний успіх, позаяк **для українців було звичним прагнення до індивідуального господарювання і приватної власності**. Відтак збільшилася чисельність заможних господарств фермерського типу, які використовували передову агрокультуру. Зросли валовий збір зернових і товарність сільського господарства. Однак зберігалось велике поміщицьке землеволодіння, хоча його перерозподіл уряд заохочував шляхом купівлі-продажу за посередництвом Селянського банку. Погана організація процесу переселення призвела до того, що майже половина переселенців з України повернулися назад. Прискорилося розорення малоземельних селян. Зросла соціальна напруга на селі.

1. Знаючи час початку реформи та її мету, сформулюйте причини Столипінської реформи.
2. Які зміни передбачала Столипінська реформа?
3. Якими були позитивні результати та негативні наслідки цієї реформи в Наддніпрянщині?

Дослідник про результати Столипінської реформи.

Костянтин Кондратюк (український історик):

Українське село.
Світлина
початку XX ст.

«У ході Столипінської реформи практично вся селянська земля на Полтавщині й Правобережній Україні була приватизована. Приватне землеволодіння стало переважаючим на Лівобережжі (Чернігівська губернія) та Півдні (Катеринославська,

Херсонська і Таврійська губернії), де охоплювало близько половини усіх господарств. На відруби й хутори в ході реформи відійшло 227 тисяч господарств, що становило 14% від загальної кількості селянських господарств. Реформа не розв'язувала усіх проблем на селі. Посилилася соціальна диференціація, гострішими стали питання, пов'язані з малоземеллям і безземеллям селян».

1. Як історик оцінює результати Столипінської аграрної реформи? Обґрунтовано прийміть або заперечте його позицію.

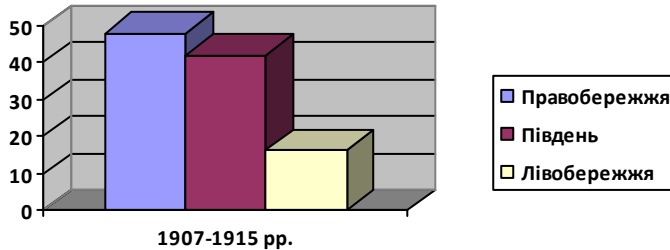

Імперське законодавство

Столипінська аграрна реформа 1906–1911 років

1. Селяни отримували право:
  - вільного виходу з общини;
  - одержати у приватну власність частину общинних земель (які саме землі слід виділити, вирішували члени общини більшістю голосів);
  - після виходу з общини спільно з членами общини користуватися сіножатями, лісовими та іншими угіддями;
  - після виходу з общини володіти цільним масивом землі, живучи в селі, або заснувати хутір за селом на своїй землі;
  - за бажанням отримати земельні ділянки в малообжитих територіях імперії (Сибір, Далекий Схід, Середня Азія).
2. Скасовано викупні платежі, встановлені після реформи 1861 року.
3. Дозволено вільну купівлю-продаж землі.
4. Створено Селянський банк для кредитування операцій купівлі-продажу землі.

Інтенсивність виходу селян із сільських общин. Правобережжя — 48%, Південь — 42%, Лівобережжя — 16,5%. До 1916 р. в Наддніпрянщині створили 400 тис. хуторів (14%).

1. Порівняйте інформацію діаграми з тривалістю перебування відповідних регіонів під владою Російської імперії.

2. Посилення національного гніту у 1907–1914 рр. «Справа Бейліса».

Поразка революційних сил унаслідок третьочервневого перевороту спричинила посилення урядової реакції. Влада переслідувала учасників усіх антисамодержавних рухів — політичних, національних, культурно-освітніх, соціальних. Уряд прагнув створити таку систему, яка б унеможливила в майбутньому будь-які форми протесту. Тож першочергово розправились із тими, хто брав участь у революційних заворушеннях.

Посилився національний гніт. Уряд домігся припинення навчання українською мовою там, де його здійснювали під час революції 1905–1907 рр., заборонив декламувати українською мовою вірші, співати українських пісень. Змушені були припинити діяльність українські культурно-освітні товариства, частина просвітянських організацій. У 1910 р. був виданий циркуляр П. Столипіна, що забороняв «іногородцям», до яких належали усі народи імперії, крім росіян, утворювати організації і товариства. У 1914 р. влада не дозволила відзначати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

В імперії зріс антисемітизм (негативне ставлення до євреїв). З 1911 до 1913 р. тривала справа Менахема Менделя Бейліса, якого влада бездоказово звинуватила у вбивстві християнського хлопчика з ритуальною метою. На захист М. Бейліса виступила демократична громадськість України і Росії. Під час суду, що відбувався у Києві, присяжні виправдали М. Бейліса, й уряд був змушений його звільнити. Та неправдиві чутки про вбитого хлопчика розпалили в суспільстві ненависть і нетерпимість до єврейського населення.

1. Який період настав після третьочервневого перевороту? В чому це проявилось?
2. Яких антиукраїнських заходів уряд вжив після поразки революції 1905–1907 років?
3. Коли в Києві відбувся судовий процес над М. Бейлісом?

Слобожанський
кобзар С. Пасюга.
Робота О. Сласс-
тона, 1906 р.

Учасник подій про масштаби антиукраїнських заходів.

Олександр Лотоцький (український громадський діяч):

«Почалася боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті... Не дозволяли друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, а й просто на вулиці, у селах, українським кобзарям забороняли співати на ярмарках, школярам не вільно було співати колядок, учителі одбирали у школярів Євангелія українською мовою».

1. Про моральне чи фізичне насилля ідеться в цитаті?

3. Український політичний і національно-культурний рухи в 1907–1914 роках.

У післяреволюційний період, незважаючи на урядові переслідування, **український рух продовжував діяти**. Осередками його розвитку були «Просвіти», з-поміж яких найвпливовішою залишалася київська, в котрій об'єднали зусилля провідні діячі українського руху. **Влада переслідувала просвітян**, хоча вони займалися суто культурницькою роботою: читали лекції, створювали бібліотеки, організовували вечори та свята української тематики, відзначення ювілеїв діячів української культури. Уряд закрити київську «Просвіту». Більшість інших «Просвіт» також перестала працювати.

Поразка революції спричинила припинення легальної діяльності українських політичних партій. Частина партійних діячів заарештували, інші змушені були емігрувати. З-поміж них — **Дмитро Донцов, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Маркіян Меленевський**, які, емігрувавши до Львова, продовжили там боротьбу за українську справу. Ті українські громадські діячі, котрі залишилися, 1908 р. утворили **Товариство українських поступовців (ТУП)** на чолі з **Михайлом Грушевським, Євгеном Чикаленком і Сергієм Єфремовим**. ТУП мало за мету об'єднати усі політичні й національні сили в українському русі задля вирішення **«українського питання» законними методами**. ТУП підтримувало ідею перебудови Російської імперії на федеративних засадах, надання Україні автономії, впровадження української мови у школах та в церкві, створення українських кафедр в університетах. Отже, незважаючи на урядову реакцію і напади чорносотенців, український національний рух продовжував розвиватися.

З іншого боку, через значні перепони в національно-культурницькій діяльності частина українських інтелектуалів спрямувала свої сили на розвиток кооперації. **Організаторами кооперативного руху** в цей час стала земська сільська інтелігенція, а одним із найвідоміших його діячів був

літератор, учений, учасник ТУП **Василь Доманицький**. У 1914 р. у Наддніпрянщині працювало 3054 кооперативи — третина від усіх кооперативів Російської імперії. На кооперативному з'їзді у Києві в 1908 р. була висловлена вимога видавати часописи українською мовою. Утім, це були лише початки поєднання економічних вимог з національними.

1. У чому проявилася урядова реакція після поразки революції 1905–1907 рр.?
2. Що таке ТУП? Яку мету мали члени товариства?
3. Як розвивався в Наддніпрянщині кооперативний рух у післяреволюційний період?

Учасник подій про зростання антиукраїнських настроїв.

Євген Чикаленко (український громадський діяч):

Демонстрація чорносотенців. 1907 р.

«Взагалі вся московська людність ворожо ставилася до відродження української нації, і кожна течія чи партія мотивувала це... (по-своєму). Крайні праві, «чорносотенці», гостро і брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинні бути «один царь, одна вера і один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за «єдиную неділимую Росію» і боялися всього того, що загрожує цілості її; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів «во ім'я єдинства пролетаріята».

Примітка. *Не боячись поліції, озлоблені загони чорносотенців переслідували і нерідко мордували представників національних рухів народів Російської імперії.*

1. Висловіть припущення. Чому чорносотенці не боялися поліції?

Дослідник про умови розгортання українського національного руху після третьочервневого перевороту.

Ярослав Грицак (український історик):

«Національному рухові українців вдалося зберегтися і розвинутися завдяки тому, що заборони і репресії торкнулися тільки його видимої частини — політичного керівництва та культурно-просвітніх організацій. На відміну від попередніх десятиліть, він зміг діяти через інші, на перший погляд національно нейтральні товариства — земства і кооперативи. Тисячі сільських фельдшерів, агрономів, земських статистів, кооперативних діячів вели щоденну і непомітну мурашину роботу щодо освідомлення селянства».

Будинок земського лікаря в Чорнухах на Полтавщині

1. Згадайте, з якою метою створювали земства і кооперативи.

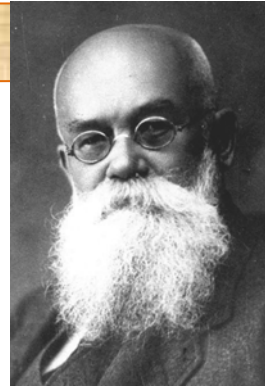
Активна життєва позиція

Михайло Грушевський (1866–1934)

(Продовження. Початок на ст. 168)

Особистість та громадсько-політичне життя.

Під час революції 1905–1907 рр. брав активну участь у створенні часопису української парламентської громади I-ї Державної Думи — «Український вестник». Надрукував збірник «Визволення Росії і українське питання». Після

революції часто приїздив зі Львова до Києва, де провадив наукову діяльність. Очолив Українське наукове товариство (1907 р.), навколо якого зосереджувалися провідні діячі науки й культури. У 1908 р. був обраний редактором періодичного органу Українського наукового товариства — «Записки Українського наукового товариства в Києві». Того ж року став одним з ініціаторів та керівників Товариства українських поступовців (ТУП). У 1914 р. був заарештований і засланий до Симбірська. Завдяки клопотанням Володимира Вернадського переведений спочатку до Казані, а згодом — до Москви під пильний нагляд поліції із заборонаю займатися професійною діяльністю.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Зіставте цілі ТУП (с. 215) та цілі уряду П. Столипіна (с. 214). Зробіть висновки.

Активна життєва позиція

Дмитро Донцов (1883–1973)

Ім'я (повне). Дмитро Іванович Донцов.

Народження. 30 серпня 1883 р. у м. Мелітополь Херсонської губернії (нині — Запорізької обл.).

Походження. За однією з версій, з роду козацького полковника Федора Донця.

Освіта. Навчався у Мелітопольському

реальному училищі, на юридичному факультеті Петербурзького університету, а також у Віденському та Львівському університетах.

Початкові умови формування особистості. Виховував дідусь — «свідомий українець». На становлення світогляду також вплинули твори Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша та ін.

Особистість і українське національне відродження. Студентом, на початку революції 1905–1907 рр. вступив до УСДРП (Української соціал-

демократичної робітничої партії). Згодом вийшов з партії через розбіжності в поглядах на національний рух. Двічі Д. Донцова брали під варту: в 1905 і 1908 роках. Після звільнення з-під арешту в 1908 р. виїхав до Галичини. Друкувався в часописах «Дзвін», «Наша думка» та ін. Працював журналістом у Відні, Берліні. 1913 р. у Львові виступив на II-му студентському з'їзді з доповіддю на тему: «Сучасне положення нації і наші завдання», де висловив думку про необхідність відокремлення України від Росії та орієнтацію на Австро-Угорщину.

Результати діяльності. (Сформулюйте самостійно).

1. Висловіть припущення. Чому Д. Донцов вважав за краще для України, на той час, орієнтуватися на Австро-Угорську імперію, а не на Російську?

Коли в Україні в Наддніпрянщині було введено в дію циркуляр про «інородців», ...

в **Берліні** німецький парламент розглядав можливість надання рівного права голосу для жінок під час парламентських виборів (права голосу жінкам на той час не надали).

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **9 листопада 1906–1911 рр.** — Столипінська аграрна реформа;
  - **1908 р.** — утворення Товариства українських поступовців (ТУП);
  - **1910 р.** — циркуляр Столипіна про заборону діяльності «інородцям»;
  - **1911–1913 рр.** — «справа Бейліса».
2. Поясніть значення понять: *Столипінська аграрна реформа, хутір, відруб, антисемітизм, «справа Бейліса».*
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Український політичний і національно-культурний рухи в 1907–1914 рр.»
4. На основі схеми підготуйте доповідь «Столипінська аграрна реформа».

1910

Столипінська аграрна реформа

Соціально-політичні умови, в яких розпочалася реформа

Причини/мета реформи

Зміст реформи

Особливості реалізації реформи в Наддніпрянщині

Позитивні результати та негативні наслідки реформи

1906

1911

§ 32 Практичне заняття № 6

- ✓ Які об'єднання Наддніпрянщини були попередниками політичних партій?
- ✓ Які політичні партії сформувалися в Наддніпрянській Україні?
- ✓ Які причини і передумови виникнення українських партій?

Тема. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини.

Мета. Проаналізувавши програми українських політичних партій Наддніпрянщини, визначити основні цілі партій.

Хід заняття

Завдання 1. Уважно прочитайте документи №№ 1, 2. Визначте, у чому відмінність між поняттями «автономія» і «самостійність».

№ 1

З українського юридичного термінологічного словника:

«**Автономія** — право самостійного управління, розв'язання фінансових, економічних, адміністративних або інших державних питань певною частиною держави, яке закріплене у загальнодержавній конституції та в правових актах автономної одиниці».

№ 2

З українського юридичного термінологічного словника:

«**Самостійність** — можливість самостійно приймати рішення усередині країни і ззовні за дотримання норм національного та міжнародного права».

Завдання 2. Проаналізуйте документи №№ 3–10. На основі прочитаного заповніть таблицю. З'ясуйте, яка партія змінила політичну платформу із самостійницької на автономістську.

Назва партії	Рік	Автономія чи самостійність	Підтвердження (цитата з документа)
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			

№ 3

Микола Міхновський. Самостійна Україна (Програма Революційної української партії). Львів, 1900 р. (витяг):

«...нині весь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». ...*(Наша)* мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії...».

№ 4

Нарис програми Революційної української партії (запропонував київський комітет — Вільна Громада РУП для 2-го партійного з'їзду), 1903 р. (витяг):

Київ
на початку ХХ ст.

«Позаяк самодержавний уряд, що панує в Росії, є в самій істоті ворогом пролетаріату і стоїть на перешкоді вільному розвою суспільних сил всіх народів Росії, Революційна українська партія ставить своєю найближчою задачею цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів російської держави; заміну його федеративною республікою з поділом держави відповідно історичній і національній різниці земель з повною автономією кожної області... автономія безперечно являється етапним пунктом шляху до самостійної України».

№ 5

Зі спогадів Д. Дорошенка про перехід Революційної української партії на засади соціал-демократизму, 1903 р.:

«Мушу по щирості признатися, що соціал-демократична доктрина була й мені не дуже до смаку, і гасло самостійної України було мені дороге, причарувавши від самого свого проголошення, коли я прочитав брошуру під цією назвою; мені було жаль, що керівники партії ...його зрікаються, міняючи його на доволі таки прозаїчне гасло автономії».

№ 6

Програма Української народної партії, 1902 р. (опублікована у Чернівцях 1906 р.) (витяг):

«Українська народна партія є партія робітничої маси українського народу; є партія українського міського і сільського пролетаріату».

Ланцюговий міст
у Києві на
початку XX ст.

«Українська народна партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно ...знищити сучасний устрій, збудований на насильстві, примусі, нерівності і пануванні. Цей ідеал такий: взагалі знаряддя виробництва, фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати українцям-робітникам, а землі (рілля) — українцям-хліборобам».

«Ми визнаємо тільки добровільні федерації народів; це значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія і Германія і інші, де рядом з пануючими живуть десятки поневолених націй, мусять поперед розпастиись; федерації, потім коли і зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності від інтересів кожної нації».

«Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації...»

№ 7

Із Десяти заповідей Української народної партії:

«1. Одна, єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал».

№ 8

Програма Української демократично-радикальної партії, грудень 1905 р. (витяг):

«Росія — держава така велика, так багато живе в ній усяких народів, не однакових і побутом, і культурними та економічними прикметами... Через те децентралізація мусить бути доведена до того, щоб кожна народність ...мала автономію з правом місцевого ...законодавства... Мова (після децентралізації) в урядових, освітніх та інших інституціях уживається вкраїнська. Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і ...вживати своєї рідної мови».

Київ на початку
XX ст.

№ 9

Хрещатик (Київ)
на початку ХХ ст.

Хто такі соціалісти-революціонери і чого вони домагаються, не раніше 1907 р. (витяг):

«Тільки тоді робочий народ не буде бідувати і голодувати, коли вся земля, всі фабрики, заводи, шахти, залізниці і інше знаряддя стануть власністю народу. Кожен буде тоді і робітником, і хазяїном. Такий порядок, при якому земля, заводи і інше знаряддя будуть належати всьому народові, зветься **соціалізмом**, а люди, котрі його добиваються, — **соціалістами**».

«Кожен соціаліст є той же борець за волю народу. А такий чоловік, що бореться за волю народу, зветься **революціонером**».

«Українська партія соціалістів-революціонерів вказує народові на засоби боротьби за соціалізм... Ці засоби такі: Треба добитись повного народного самоврядування..., щоб уряд вибирався народом і давав народу звіт в усіх своїх вчинках... Такий порядок зветься **демократичною (народною) республікою**».

№ 10

Зал засідань
Державної Думи
Російської імперії

Заява Товариства українських поступовців до IV Державної Думи, 1912 р. (витяг):

«Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу».

«Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань у сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвою».

«На величезному просторі Росії живе ...багато народів з різними звичаями, вдачею, характером і мовою... треба, щоб всі народи Росії або всі автономні країни злучились в одну величезну спілку. Це зветься **федерація** (союз). А коли Російська демократична республіка буде так утворена, то вона буде зватись **Федеративною демократичною республікою**».

Завдання 3. Обговоріть результати роботи з документами у загальному колі. Визначте, який напрям переважав серед політичних партій Наддніпрянщини: автономістський чи самостійницький? Чому?

РОЗДІЛ VII. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

- **учитися** показувати на карті території західноукраїнських земель початку ХХ ст.;
- **характеризувати й аналізувати** особливості економічного розвитку західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини; діяльність політичних партій, національних і спортивно-фізкультурних організацій;
- **робити** аргументовані висновки щодо розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях, трудової міграції українського селянства;
- **формулювати** судження щодо ролі та місця українських земель у господарському житті Австро-Угорщини;
- **визначати** причини активізації політичного руху та його результати, місце греко-католицької церкви в суспільному житті західноукраїнських земель, особливості українського руху на Буковині й Закарпатті;
- **вивчати** дати обрання А. Шептицького митрополитом УГКЦ, впровадження загального виборчого права, створення національно-культурних та військово-спортивних організацій;
- **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «селянський страйк», «народні віча»;
- **висловлювати** судження щодо діяльності А. Шептицького, К. Левицького, І. Боберського, К. Трильовського, А. Волошина.

§ 33 Економічне становище західноукраїнських земель на початку ХХ століття.

- ✓ Поясніть значення терміна «кооперація».
- ✓ Які галузі промисловості розвивалися в Західній Україні у ХІХ столітті?
- ✓ Хто і коли створив культурно-освітнє товариство «Просвіта»?

Упродовж уроку визначте, що змінилося, а що — ні в сільському господарстві, промисловості й торгівлі західноукраїнських земель на початку ХХ століття.

1. Сільське господарство

Сільське господарство було основою економіки Західної України, у ньому працювало 90% зайнятого населення. Попри зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і використання сучасних агротехнічних прийомів, із минулого століття у спадок перейшли проблеми, які влада не змогла розв'язати. Зберігалось малоземелля, зростала чисельність безземельних селян; незважаючи на трудову еміграцію, не зникло аграрне перенаселення.

Водночас зростала соціальна активність селянства, передовсім у **кооперації**. Продовжували розвиватися різноманітні її форми, виникли великі кооперативні об'єднання, зокрема **Крайовий кредитовий союз**, який налічував 889 членів, **Український крайовий ревізійний союз** у Львові, котрий об'єднував 180 тис. кооператорів. Масовою організацією стало товариство «**Сільський господар**», до якого належали 1,5 тис. гуртків у селах. Чільне місце в економічному житті займало страхове товариство «**Дністер**», засноване у 1892 р. На **Буковині** кооперативні товариства об'єднувалися довкола «**Селянської каси**», створеної на початку ХХ століття. Усього в Галичині у 1913 р. діяло 1,3 тис. українських кооперативів, на Буковині — 200 і кілька — на Закарпатті. Кооперація покращила становище багатьох українських селян.

Іншою формою протидії важкому економічному становищу стала **еміграція**. Позаяк держава була неспроможною забезпечити українських селян вільними землями, бо таких земель практично не мала, то й не чинила перешкод переселенню за кордон. Отож українці у пошуках роботи виїздили переважно на Американський континент, зокрема до **США, Південної Америки, Канади**. За перше десятиріччя ХХ ст. туди емігрувало близько 300 тис. осіб з Галичини і Буковини, 40 тис. — із Закарпаття. Обжившись на нових землях, вони намагалися зберегти національні традиції.

1. Яким був стан сільського господарства Західної України?
2. Які кооперативні об'єднання діяли в Західній Україні?
3. Куди і чому емігрували українці Австро-Угорської імперії?

Приміщення страхового товариства «Дністер». Львів. Фото початку ХХ ст.

Дослідник про товариство «Сільський господар».

Микола Хронов'ят (український історик):

«За три роки (1909–1912) товариство «Сільський господар» провело 91 господарський курс та 3529 занять. Члени товариства заклали показові ділянки, поширювали господарські знаряддя і машини, організували спілку для продажу насіння, штучних добрив і господарських машин та спілку для збуту худоби».

1. Поміркуйте. Чи можна стверджувати, що товариство «Сільський господар» створювало фундамент економічного благополуччя селян? Доберіть аргументи з документа.

Дослідник про життя українців у Канаді.

Степан Макарчук (український історик):

«Із часом в українських поселеннях були засновані школи, налагоджувалися громадські зв'язки, створювалися релігійні громади. Почали діяти організації товариства «Просвіта». У 1903 р. стала виходити українська газета «Канадійський фермер». У 1912 р. українець Теодор Стефаник був обраний у муніципальну раду Вінніпега. У 1913 р. Андрій Шандра в (провінції) Альберті й Тарас Фарлей у Манітобі стали депутатами провінційних законодавчих органів. Українські громади почали інтегруватись у суспільство Канади».

Учасники драматичного товариства імені І. Котляревського, Вінніпег, Канада, 1914 р.

1. Спростуйте або підтвердьте думку: «Українські емігранти зберігали у своїх серцях Україну».

Активна життєва позиція

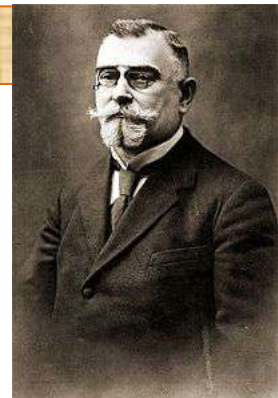
Кость Левицький (1859–1941)

Ім'я (повне). Костянтин Антонович Левицький.

Народження. 18 листопада 1859 р. у с. Тисмениця Станіславського повіту (нині — Івано-Франківської області).

Походження. Народився в сім'ї священника о. Антона, який походив зі шляхетського роду.

Освіта. Тисменицька початкова школа, Станіславська гімназія, правничий факультет Львівського та Віденського університетів.

Початкові умови формування особистості. На формування світогляду вплинули національно свідоме родинне середовище, українські педагоги, діяльність українських народовців.

Особистість і українське національне відродження. Під час навчання був членом студентських товариств Львівського університету «Академічний гурток» та «Дружний лихвар». Працював адвокатом у Львові. Виконував обширну громадську роботу. Став діяльним в НТШ (Науковому товаристві ім. Т. Шевченка), «Просвіті», одним із засновників товариства українських ремісників «Зоря». Ініціатор створення у Західній Україні кооперативів: «Народна торгівля», страхова компанія «Дністер», Крайовий союз кредитовий, Крайовий союз ревізійний. Редагував «Часопис правничий», був президентом «Товариства правників у Львові». У 1899 р. став співзасновником, а згодом і головою Української національно-демократичної партії. У 1907 р. обраний депутатом до австрійського парламенту, через рік — депутатом Галицького сейму. Уклав німецько-український правничий словник.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Доведіть причетність Костя Левицького до розвитку кооперативного руху в Західній Україні.

2. Промислове виробництво.

На початку ХХ ст. особливих змін у промисловості західноукраїнських земель не сталося. **Завершилося** формування тих галузей фабрично-заводського виробництва, що розвивалися упродовж ХІХ ст., і означилися напрямки їх подальшого розвитку, зберігалася **перевага дрібної промисловості та кустарних промислів**. Промисловість і надалі була переважно сировинною. Певну роль у промисловому виробництві відіграло **будівництво електростанцій** у повітових містах та великої **електростанції у Львові**.

Провідними галузями виробництва залишалися **нафтодобувна та деревообробна**. Напередодні Першої світової війни нафтопромисли **Борислава й Дрогобича** давали **5% світового видобутку нафти**. При цьому лише третину нафти переробляли на місці, а решту вивозили до метрополії і за кордон. Попит на ліс стимулював **деревообробну промисловість**. В інших галузях — взуттєвій, швейній, килимарстві — переважали дрібні підприємства.

На початку ХХ ст. відбувалося стрімке проникнення **іноземного капіталу** в економіку краю. При цьому він часто був **змішаним**. Найбільшими акціонерними товариствами **нафтодобувної галузі** були канадсько-німецьке «Галицько-Карпатське товариство», австро-англійська «Східниця», англійська «Галичина», англо-австро-німецький нафтовий концерн (різновид монополії).

На Закарпатті діяв австро-американський синдикат (різновид монополії) «Мундус», який займався деревобробкою; у Сваляві — угорське об'єднання промисловців «Сольва» збудувало хімічний завод.

1. Де на початку ХХ ст. почали будувати перші електростанції?
2. Які галузі промислового виробництва в Західній Україні залишалися провідними?
3. Які іноземні акціонерні товариства були створені в Західній Україні на початку ХХ ст.?

Земляний збірник для накопичування нафти та копальня нафти «Рокфеллер», збудована 1910 р. в Тустановичах (нині — частина м. Борислава)

Дослідник про розвиток промисловості.

Олександр Реєнт (український історик):

«На початку ХХ ст. нафтодобувна промисловість зазнала технічної реконструкції. Були закриті невеликі криниці та ями, почали бурити свердловини глибиною понад 1 тис. м... Західна Україна давала 64% видобутку солі в Австро-Угорщині. Видобування солі було державною монополією... На початку ХХ ст. було введено в дію лісохімічні заводи у Сваляві та Вигоді... В цей період працювали два цукрових заводи на Буковині. У 1913 р. почав працювати цукровий завод у галицькому місті Ходорові. На початку ХХ ст. на західноукраїнських землях діяло 5 великих державних тютюнових фабрик».

1. Поміркуйте. Розвиток яких галузей промисловості в Західній Україні підтримувала Австро-Угорська імперія? Чому?

3. Торгівля.

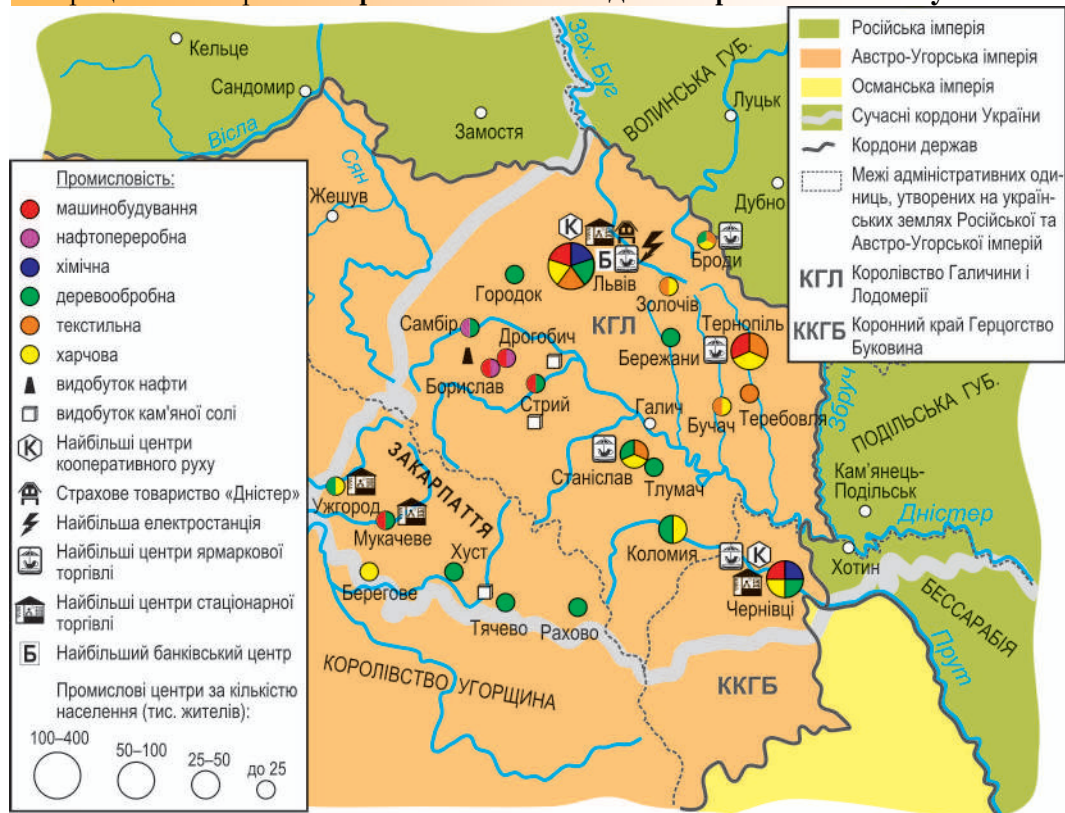
Зростали обсяги внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Розвивалися всі її форми: **ярмарки, ринки, стаціонарна торгівля**. Збільшився асортимент товарів. На початку ХХ ст. в Західній Україні щороку відбувалося понад тисячу ярмарків: у всі пори року переважно в найбільших торгово-промислових центрах. Наприклад, у Львові — вовняні ярмарки, Бродах і Тернополі — ярмарки коней, Станіславі й Чернівцях — полотна та худоби. Поширювалася **контрактова торгівля**, що передбачала підписання угод стосовно продажу/купівлі товарів. Одним з найбільших був **Львівський контрактний ярмарок**. На торгах і ринках продавали продукти землеробства, тваринництва, сільськогосподарську сировину, ремісничі вироби.

Значно більшу роль почала відігравати **стаціонарна торгівля**. У великих містах уже діяли не лише крамнички майстрів, а й великі магазини із широким асортиментом товарів. У Галичині найбільшим центром стаціонарної торгівлі був **Львів**, на Буковині — **Чернівці**, Закарпатті — **Ужгород**, **Мукачеве**. Загалом у містах Східної Галичини, Буковини, Закарпаття в 1910 р. у торгівлі працювали 150 тис. осіб (26%) самозайнятого населення.

Експортували із Західної України продукцію тваринництва, сировинних галузей промисловості, зокрема нафту і нафтопродукти, озокерит (мінерал багатощільового призначення), ліс, пиломатеріали, калійну сіль. Порівняно дешева **сировина становила майже 90%** усього експорту із західноукраїнських земель. Натомість дорожчу готову промислову продукцію імпортували до краю з інших регіонів імперії та з Європи. **Зростало ввезення в Західну Україну машин й обладнання, хімікатів, мінеральних добрив, цементу.** Традиційно імпортували також товари, що задовольняли побутові потреби населення, особливо міського: тканини, одяг, шкіряні вироби, взуття, галантерею, предмети культурного і хатнього вжитку (папір, меблі, скловироби, фарфоро-фаянсовий посуд тощо), а також деякі харчові продукти — цукор, кондитерські й тютюнові вироби.

1. Які форми торгівлі розвивалися на початку ХХ століття?
2. Які західноукраїнські міста стали центрами стаціонарної торгівлі?
3. Що експортували, а що імпортували до західноукраїнських земель?

Попрацюйте з картою «Промисловість Західної України на початку ХХ ст.»

1. Підготуйтеся за допомогою карти розповісти про промисловість західноукраїнських земель початку ХХ ст.

Дослідник про економічний розвиток Львова початку ХХ ст.
Степан Макарчук (український історик):

Львів. Будинок філії Празького кредитного банку

«Львів був центром банківської, фінансово-кредитної та господарської системи краю. Тут... діяв Крайовий банк Королівства Галичини і Володимирії, ...Парцеляційний банк, ...Меліораційний банк, ...оформився «Центральний союз галицької фабричної промисловості», ...товариство пропагандистського характеру «Ліга промислової допомоги», ...«Акціонерне товариство нафтової промисловості» і «Галицьке гірничо-нафтове товариство», ...«Інвестиційний фонд крайового банку», ...«Крайовий союз продуцентів (виробників) нафти», ...«Галицький союз молочарний», ...Державний промисловий банк».

1. Яку інформацію до цитати може додати світлина, що поруч?

Коли в Україні у Львові створили страхове товариство «Дністер», ...

у США американський винахідник Джесс Рено запатентував ескалатор.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1892 р.** — створено страхове товариство «Дністер»;
  - **поч. ХХ ст.** — стрімке проникнення іноземного капіталу в економіку краю.
- Поясніть значення понять: *стаціонарна торгівля, контрактова торгівля.*
- Підготуйте історичну довідку «Еміграція українців на початку ХХ ст. — західний вектор».
- Назвіть схему та доповніть її. Спираючись на схему, підготуйте розповідь «Економічний розвиток західноукраїнських земель на початку ХХ століття».

§ 34 Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях початку ХХ ст.

- ✓ Яку роботу в Галичині здійснювали «Просвіти»?
- ✓ Які політичні партії були створені на західноукраїнських землях у ХІХ столітті?
- ✓ Що таке Рейхсрат? Коли він почав діяти?

Упродовж уроку визначте основні напрямки розвитку українського руху в Галичині, Буковині й на Закарпатті.

1. Суспільно-політичне життя в Галичині на початку ХХ століття.

Наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. лідером національного руху стало нове покоління інтелігенції, значна частина якого здобула світські професії. 1899 р. у Львові створили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**, яка проголосила своєю стратегічною метою **національну незалежність**, а однією з найближчих цілей — **автономію Східної Галичини** як окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини. Поміркована орієнтація та підтримка з боку «Просвіти» зробили УНДП найвпливовішою партією Галичини. Значно меншу роль відігравала **Українська соціал-демократична партія**, позаяк пропагувала непопулярний у Галичині марксизм.

Щоденну роботу з підвищення освітнього рівня населення і залучення його до національного руху здійснювали численні громадські, культурно-освітні та господарські товариства. Активною була робота **«Просвіт»**. У 1913 р. в Галичині уже налічувалося 2649 **читалень**, які робили доступною літературу про історію України, досвід інших народів у суспільних і господарських справах.

На початку ХХ ст. новинкою часу стали **молодіжні спортивні організації**, які в Західній Україні мали виразне національне спрямування. Серед зачинателів руху був **Іван Боберський**. Він став одним з керівників товариства **«Сокіл»**, заснованого **1894 р.** за чеським зразком. «Соколи» найбільше приділяли увагу гімнастиці, протипожежній безпеці й туризму. У **1900 р.** **Кирило Трильовський** утворив спортивно-громадську організацію **«Січ»**, яка займалася фізичним і патріотичним вихованням молоді на прикладі запорозького козацтва. Упродовж першого десятиліття діяльності у «Січах» налічувалося вже кілька десятків тисяч молодих українців. **1911 р.** учні львівських шкіл утворили з метою військової підготовки **військово-спортивне товариство «Пласт»**. Пластові організації функціонували незалежно одна від одної, були різні за віковим складом і напрямком роботи. Військове навчання молоді здійснювало також утворене у **1912 р.** товариство **«Січових стрільців»**.

1. Яка політична партія була найпопулярнішою? Чому?
2. Чому читальні відігравали важливу роль у формуванні національної свідомості українців?
3. Які військово-спортивні організації було створено? Хто їх очолив?

І. Франко. 1898 р.
Один з ініціаторів
створення УНДП
в 1899 р.

Із резолюції Української національно-демократичної партії:

«Будемо підтримувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютиської російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей...»

1. Підсумуйте цитату одним реченням, використовуючи слово «соборність».

Детальніше про...

Народні дома в Галичині

Це приміщення, збудовані на кошти громад або меценатів для організації культурно-просвітницької діяльності в містах та містечках Галичини. У Народних домах були приміщення для зібрань, могли діяти читальні, аматорські художні колективи (драматичні та хорові), подекуди духові оркестри.

Детальніше про...

молодіжні спортивні організації

Діяльність таких організацій спиралася на ідею необхідності гармонійного — інтелектуального та фізичного — розвитку людини. На той час у школах ще не проводили уроків на кшталт фізичного виховання або захисту Вітчизни. Цим займалися молодіжні спортивні, а згодом військово-спортивні організації. При цьому коло їх зацікавлень могло бути широким. Зокрема, «соколи», крім гімнастики й туризму, займалися фехтуванням і велоспортом, а також культурно-освітньою роботою: створювали хори, драматичні гуртки, духові оркестри, бібліотеки.

Активна життєва позиція

Іван Боберський (1873–1947)

Ім'я (повне). Іван Миколайович Боберський.

Народження. 14 серпня 1873 р. в с. Доброгос-тів (нині — Дрогобицького р-ну Львівської обл.).

Походження. З давнього священицького і шляхетського роду.

Освіта. Самбірська класична та Перша Українська академічна гімназії; університетські студії у Львові, Відні, Граці (Австрія).

Початкові умови формування особистості. Ріс у Карпатах, де батько служив священиком у гірських та підгірських селах.

Особистість і українське національне відродження. Подорожував Швецією, Німеччиною, Чехією, де вивчав фізичну культуру. Повернувшись додому, займався педагогічною діяльністю у Львові. 1900 р. вступив до спортивного товариства «Сокіл», став його головою. Керував гуртком з підготовки учителів руханки (фізичної зарядки та гімнастики). Впровадив у спортивну термінологію слова: «відбиванка» (волейбол), «копаний м'яч» (футбол), «кошиківка» (баскетбол), «гаківка» (хокей), якими на західноукраїнських землях послуговувалися до 1939 року. Створив першу футбольну команду «Український спортивний кружок». Був автором перших підручників з фізичного виховання. Популяризував серед населення важливість фізкультури і спорту. У 1908–1914 рр. — голова спортивного товариства «Сокіл-батько», яке координувало діяльність регіональних товариств «Сокіл». Сприяв становленню організації «Пласт».

Результати діяльності. *«Проф. Боберський був душею і пропагатором, в слові й у ділі, фізичного виховання української нації», — Степан Шах (сучасник Івана Боберського, український педагог).*

1. Аргументовано підтвердьте або спростуйте думку Степана Шаха.

Фрагмент Сокільського маршу:

«Соколи», «Соколи», ставаймо в ряди!

Нас поклик «Борімося!» ззиває.

В здоровому тілі — здорова душа,

Де сила — там воля витає.

Як славно, бувало, козацькі сини

Боролись до смерти-загину.

Боротись будемо, «Соколи», всі ми —

За матір святу — Україну!

1. Проаналізуйте. Про яку мету товариства можна дізнатися зі слів маршу?

Активна життєва позиція

Кирило Трильовський (1864–1941)

Ім'я (повне). Кирило Йосипович Трильовський.

Народження. 6 травня 1864 р. в с. Богутин (нині — Золочівського р-ну Львівської обл.).

Походження. Із сім'ї священика.

Освіта. Золочівська польська школа; Бродівська школа, Золочівська та Коломийська гімназія. Через хворобу в 1876–1879 рр. вчився

самотужки. Згодом закінчив Львівську та Віденську військові школи. Здобув ступінь доктора права у Львівському університеті.

Початкові умови формування особистості. Батьки розмовляли польською, але вважали себе русинами, тому домашнім репетитором сина став український учитель, який прищепив йому любов до всього українського.

Особистість і українське національне відродження. Навчаючись у Золочівській гімназії, створив таємний гурток, який пропагував твори українських письменників. У студентські роки був членом українського «Академічного братства». Брав участь у віче польських та українських студентів, на яких закликав молодь активніше прилучатися до громадського життя. Належав до Русько-Української радикальної партії (РУРП). Ініціював створення в Коломиї політичного товариства «Народна воля». Представляв інтереси українців від виборчого округу Коломия–Косів у Рейхсраті (парламенті). В 1900 р ініціював створення першого руханково-протипожежного товариства — «Січ» — із концепцією фізичного виховання молоді та відновлення серед неї «лицарського духу Запорозької Січі». Видавав низку українських часописів.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Хто — І. Боберський чи К. Трильовський — більше займався політикою? Відповідь обґрунтуйте.

2. Реформа виборчої системи.

Боротьба за створення українського університету.

Одним з напрямків політичної боротьби українців Галичини стала вимога проведення виборчої реформи. Українці вважали, що збільшення їхнього представництва у віденському парламенті й Галицькому сеймі сприятимуть відстоюванню їхніх прав. У 1907 р. в Австро-Угорській імперії було запроваджене **загальне виборче право** для чоловічого населення. Це розширило українське представництво у **Державній раді** та в **Галицькому сеймі**. В австрійському парламенті українські депутати відстоювали надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини, а член Української національно-демократичної партії **Юліан Романчук** став заступником голови Рейхсрату.

Актуальним залишалося й питання відкриття **українського університету**. Вимоги скасувати національні обмеження у Львівському університеті не дали результатів. Тому українські студенти відстоювали ідею створення окремого університету. На хвилі протистояння між українськими та польськими студентами звичним явищем стали бійки і сутички. У 1910 р. дійшло до збройної сутички, в якій загинув український студент **Адам Коцко**. Тому,

українці почали масово залишати університет. Після тривалих переговорів уряд погодився, щоб не пізніше 1916 р. збудувати для українських студентів окремий університет. Однак цьому завадила війна. Втім, українці Галичини, не чекаючи урядових дій, ще 1881 р. заснували **«Руське Педагогічне Товариство»**, яке у результаті видання спеціальної літератури та створення приватних навчальних закладів сприяло розвитку національної освіти краю.

Загостило політичну ситуацію в Галичині те, що український студент **Мирослав Січинський убив у 1908 р. губернатора Альфреда Потоцького**. Приводом до таких дій стали масові порушення прав українського населення під час виборів 1907 р. до парламенту, в яких вважали винним саме губернатора. Поляки намагалися використати цей терористичний акт для антиукраїнської кампанії. Однак консолідованому польському таборові протистояли представники української інтелігенції, згуртовані навколо УНДП, товариства «Просвіта», молодіжних спортивних організацій.

1. В якому році запровадили в Австро-Угорщині загальне виборче право для чоловіків?
2. Яку вимогу перед австрійським урядом ставили українські студенти?
3. Яка подія загостила політичну ситуацію в Галичині?

Дослідник про розвиток шкільництва в Галичині.

Світлана Гіряк (український історик):

Перемішль
(нині — Польща).
Панорама міста.

«Руське Педагогічне Товариство» займалося видавничою діяльністю, зокрема для українських учителів виходила газета «Учитель», а для дітей — «Дзвінок», друкували численні книжечки для малечі. Під егідою товариства для українських дівчат у м. Перемишлі було відкрито «Руський інститут для дівчат», а також у Львові ...створено приватну руську жіночу гімназію. У Східній Галичині відкривали народні університети. Один із них — «Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили».

Примітка. Товариство щонеділі у містах Галичини організовувало цікаві й популярні наукові виступи.

1. Як із цитатою пов'язане слово «пасивність»? Відповідь обґрунтуйте.

3. Особливості українського руху на Буковині й Закарпатті.

Наприкінці XIX–на початку XX ст. український рух на Буковині набув масовості та ідеологічної зрілості. Замість традиційних термінів «русин», «руський народ» у мовну свідомість входили слова «українець», «український народ». Національний рух охопив усі групи українського населення: селян, інтелігенцію, студентську молодь. Розвивалася мережа культурних, освітніх і господарських товариств, серед яких були **«Українська школа»**, **«Українська**

хата», «Український міщанський клуб», «Жіноча громада». Вони поширювали знання серед населення краю, протидіяли румунізації та онімеченню, доводили історичне право українців на Буковину, налагоджували зв'язки з українцями з інших земель. Водночас зародився молодіжний спортивний рух, одним із організаторів якого був **Єротей Пігуляк**. Він став першим отаманом утвореного у **1905 р. «Союзу січей»**, що об'єднував гімнастично-пожежні товариства «Січ». Єротей Пігуляк говорив: «Яка молодь, така буде доля народу».

Наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. відбувалася політизація українського руху Буковини. Ініціаторами виникнення політичних партій краю стали народовці. У **1909 р.** у Чернівцях була утворена селянська партія **«Руська рада»**, яку очолив С. Смаль-Стоцький, згодом виникли **Українська народна партія** та **Українська національно-демократична партія**. Політичні партії Буковини, організовуючись та створюючи програми, наслідували політичні партії Галичини.

На Закарпатті національний рух на початку ХХ ст. залишався, як і раніше, слабким. Із кінця ХІХ ст. угорський уряд вживав заходи для сприяння мадяризації населення. Частина української інтелігенції асимілювалася. До цього процесу, на відміну від Галичини, прилучилась і Греко-Католицька церква. Оскільки Закарпаття було відділене від Галичини кордоном, а контакти з нею залишалися традиційно слабкими, тут, на відміну від Буковини, не змогли розвинути українськості течії. Як наслідок, українські парафіяльні школи занепадали, закривалися газети. На початку ХХ ст. на Закарпатті не було жодної української школи. У політичному житті **переважали москвофіли**. Українська орієнтація була пов'язана лише з **тижневиком «Наука»**, який із 1903 р. редагував **Августин Волошин**, та письменником і громадським діячем, одним з лідерів народовців **Юрієм Жатковичем**.

1. У чому проявлялась ідеологічна зрілість українського руху на Буковині?
2. Коли в Чернівцях була створена селянська партія «Руська рада»?
3. Як розвивався національний рух на Закарпатті?

Активна життєва позиція Августин Волошин (1874–1945)

Ім'я (повне). Августин Іванович Волошин.
Народження. 17 березня 1874 р. в с. Келечин (нині — Міжгірського р-ну Закарпатської обл.).
Походження. З роду священників.
Освіта. Ужгородська гімназія; теологічний факультет Будапештського університету (після першого року навчання залишив через хворобу);

Ужгородська семінарія; Вища педагогічна школа в Будапешті (отримав диплом викладача математики та фізики).

Особистість і українське національне відродження. Працював професором, а згодом директором учительської семінарії в Ужгороді. Був одним з небагатьох активістів українського національного руху на Закарпатті та редактором єдиної в Угорщині української газети «Наука». Видав «Методичну граматику угро-руського літературного язика для народних шкіл», «Практичну граматику малоросійської (рутенської) мови», де обґрунтував окремішність української мови. Разом з дружиною Іриною опікувався дітьми-сиротами, для яких створив будинок сімейного типу.

Результати діяльності. (Сформулюйте самостійно).

1. Порівняйте суспільно-політичні умови, в яких діяли А. Волошин та І. Боберський. Запропонуйте власний обґрунтований висновок.

Коли в Україні було створено товариство «Пласт»,...

у Берліні (Німецька імперія) відбувся другий в історії чемпіонат Європи з хокею із шайбою (перший було проведено 1910 р. у Швейцарії).

Підсумуйте свої знання

- 1–2. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1900 р.** — створено спортивно-громадську організацію «Січ»;
  - **1905 р.** — на Буковині створено молодіжну спортивну організацію «Союз січей»;
  - **1907 р.** — в Австро-Угорщині запроваджено загальне виборче право;
  - **1909 р.** — у Чернівцях виникла селянська партія «Руська рада»;
  - **1911 р.** — утворено товариство «Пласт»;
  - **1912 р.** — утворено товариство «Січові стрільці».
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Молодіжно-спортивні товариства Західної України».
4. Доповніть схему та, спираючись на неї, підготуйте розповідь «Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях початку ХХ століття». Назвіть схему.

	Політичні партії (їх цілі та імена лідерів)	Національно-культурні організації (описати діяльність)	Молодіжно-спортивні організації (рік створення, напрями діяльності, лідери)	
Г	УНДП — ...	«Просвіти» — ...	«Сокіл» — ...	а
	УСДП — ...	Народні доми — ...	«Січ» — ...	
Б		«Руське Педагогічне Товариство» — ...	«Пласт» — ...	а
			«Січові стрільці» — ...	
	«Руська рада» — ..., УНДП і УНП	«Українська школа» — ... «Українська хата» — ... «Жіноча громада» — ...	«Союз січей» — ...	
З	?	?	?	я

§ 35 Радикалізація українського руху на початку ХХ ст. Діяльність УГКЦ.

- ✓ Коли та з чієї ініціативи в Галичині скликали перше Народне віче?
- ✓ Поясніть поняття «радикалізація політичного життя».
- ✓ Назвіть лідерів молодіжно-спортивних організацій.

Упродовж уроку з'ясуйте, яких змін зазнав український національний рух у Західній Україні на початку ХХ століття.

1. Радикалізація українського політичного руху.

На зламі ХІХ–ХХ ст. серед діячів національного руху Галичини утвердилося переконання, що досягти позитивних результатів можливо завдяки радикалізації суспільних настроїв, тобто піднесенню національно-політичної свідомості населення. Сприятливим ґрунтом для такої діяльності було незадовільне економічне та суспільно-політичне становище українців у краї. Крім того, українські політичні партії та громадські організації використовували різноманітні форми роботи з українським населенням: розповсюдження тематичної літератури, пропагандистські виступи тощо.

Першою успішною масовою акцією українського руху в Галичині став **сільськогосподарський страйк 1902 року**. В ньому взяли участь близько 200 000 селян у селах усієї східної частини Галичини. Під час виступів селяни за активної участі українських політичних і громадських діячів створювали страйкові комітети, які складали спільні вимоги селян до землевласників, встановлювали зв'язки між селами. Вони виявили надзвичайну стійкість, і землевласники змушені були піти на поступки. Дедалі гострішими були **страйки робітників**. Найчастіше вони закінчувалися повною або частковою перемогою робітників. Подекуди страйкарі виголошували і **політичні гасла**, як от вимогу про автономію Східної Галичини, проводили демонстрації.

Водночас суспільне життя активізували **Народні віча**, розгортання **кооперативного, молодіжного, культурно-освітнього рухів**. Посиленню політичної активності населення сприяли боротьба за парламентську реформу та діяльність українських депутатів у австрійському парламенті й Галицькому сеймі. Таким чином, західні українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурно-освітній роботі становили **свідому та соціально активну національну спільноту**, метою якої було самостійне політичне життя. Водночас радикалізація українського національного руху загострила стосунки з польським населенням краю, які, втім, не виходили за конституційні межі.

1. Який напрямок у національному русі утвердився на зламі ХІХ–ХХ століть?
2. Коли в Галичині відбувся перший масовий сільськогосподарський страйк?
3. Що сприяло становленню українців як свідомої соціально активної національної спільноти?

Селяни Гермаківки (нині — Борщівського р-ну Тернопільської обл.)

Дослідник про селянські виступи на Галичині.

Наталя Полонська-Василенко (український історик):

«У Галичині становище селян погіршувала та обставина, що дідами були переважно поляки. Поляки обіймали також усі адміністративні посади, в їхніх руках був суд. У ХХ ст. число селянських страйків постійно зростало. 1902 року (через) страйк ...дідичі змушені були піти на (деякі) поступки. У 1906 році до 30 000 селян зібралися до Львова з вимогами не тільки економічних полегшень, а й політичних свобод та загального виборчого права. Разом з тим, вони вимагали продажу поміщицьких земель».

1. Які вимоги селян були політичними, а які — економічними?

Сучасник про громадську активність українців Галичини.

Станіслав Смолька (польський історик):

«...(це було) українське завоювання Галичини».

1. Запропонуйте кілька можливих тлумачень цієї цитати.

Жінка в історії

Софія Окуневська-Морачевська

12 травня 1865 р. в родині о. Анастасія Окуневського народилася донечка — Софія. З ранніх літ вона була допитливою дівчинкою. Коли Софії виповнилося п'ять років, померла мама. Відповідальність за виховання Софійки перебрала її тітка по матері Теофіла. Іван Озаркевич (чоловік тітки Теофіли) був відомим громадським діячем, тож дівчинка зростала в середовищі любові й патріотизму. Софія плекала мрію — стати лікарем. Наполегливо реалізовувала її: займалася самоосвітою, і, як результат, успішно склала іспити за гімназійний курс у Львівській академічній гімназії. Згодом закінчила медичний факультет Цюрихського університету. Так Софія Окуневська стала першою жінкою-лікарем в Австро-Угорській імперії і першою українкою Галичини, яка здобула медичну університетську освіту. Зі своїм майбутнім чоловіком — поляком Вацлавом Морачевським — познайомилась у Швейцарії. Їх поєднали любов та відданість спільній справі — медицині. Упродовж тільки 1896 р. Софія народила сина Юрія, доньку Єву і здобула вищий ступінь доктора медицини в Цюрихському університеті. Більше того, мала вона й літературний талант: під псевдо Єрина друкувала

оповідання, етнографічні розвідки «Родинна неволя в піснях і обрядах весільних» в жіночому альманасі «Перший вінок». Брала участь у виданні медичного журналу «Здоровле». Іван Франко, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська захоплювалися талантом, працелюбністю, людяністю Софії Окуневської. Вона як справжня українка навчила своїх дітей української мови, передала любов до традицій рідного народу. Займалася медичною практикою в Чехії і у Львові. Пережила душевну травму: зраду чоловіка, розлучення, смерть доньки. Лише занурившись у роботу з порятунку людей, змогла оговтатися від сімейного горя. Пацієнти називали її святою Софією.

1. Використовуючи цитати з рубрики, доведіть активну громадянську позицію Софії Окуневської у професійній справі, жіночому русі й національному питанні.

2. Народні віча.

Одним з головних засобів тиску українців на владу стали **Народні віча**. Такі громадські збори об'єднували кілька сільських громад, а у важливих випадках відбувалися в повітових центрах і Львові. Їх могли скликати з різних приводів: **для звітів депутатів, підтримки їхніх дій під час виборчих кампаній, для посилення вимог українського руху**. Наприклад, активний вічовий рух розгорнувся у 1905–1906 рр. під час боротьби за парламентську реформу — впровадження загального виборчого права.

Проводили віча, як правило, у вихідний. На них виступали кілька доповідачів із промовами на теми, що хвилювали людей. Принагідно роз'яснювали **зв'язок між покращенням умов життя і національним визволенням**. На таких заходах завжди був присутній представник влади. Не завжди віча завершувалися спокійно. Інколи виникали сутички між представниками різних політичних поглядів або з приватних причин. Інколи доходило до зіткнень із поліцією. Траплялися випадки, коли віча припиняв представник влади — через гострі опозиційні виступи.

Народні віча сприяли залученню ширших мас населення до національного руху. Щоправда, очікування політиків стосовно активізації вічового руху не завжди збігались із реальністю. Періодичні піднесення суспільної активності, які у пресі називали **«хвилями народного одушевлення»**, змінювалися періодами апатії і бездіяльності.

1. Яка форма боротьби стала одним з головних засобів тиску українців на владу?
2. Які питання порушували під час Народних віч?
3. Чому сприяло проведення Народних віч?

Галицькі селяни початку ХХ ст.

Сучасник подій про український народ.

Іван Франко (*громадсько-політичний діяч, письменник*):

«Наш бідний, довгі роки систематично гноблений і оглуплюваний народ власною силою й енергією підіймав себе з понижуючого стану... та з радісною впевненістю глядить у свою кращу будучність».

1. Доберіть із перших трьох сторінок параграфа інформацію, що могла давати Івану Франку привід для оптимізму.

3. Галицька митрополія греко-католицької церкви. А. Шептицький.

На початку ХХ ст. греко-католицька церква зберігала **важливі позиції** у національному русі. Однак провідну роль у ньому вже відіграла світська інтелігенція, яка прагнула надати національному рухові світського характеру. Більшість політичних партій краю виступали за зменшення впливу церкви на суспільне життя. Це спричинило зростання антицерковних настроїв навіть серед охоплених національним рухом галицьких селян. Більшість греко-католицьких священників болісно реагували на ці зміни в суспільстві.

Нову модель поведінки греко-католицької церкви в краї окреслив **Андрей Шептицький**, обраний галицьким митрополитом у **1901 р.** Замість старої ролі національного провідника церква відтепер мала виступати в ролі **духовного і морального авторитету** українського суспільства. Андрей Шептицький не схвалював радикалізації суспільства. Вважав, що політика має бути **далекоглядною**, а політики — **відповідальними** за свої рішення і вчинки. Така позиція церкви позитивно позначилася на внутрішньому стані національного руху, розв'язавши суперечку про його керівництво, і зміцнила її вплив у суспільстві.

Митрополит фінансово підтримував діяльність українських **культурно-просвітницьких товариств** «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар» та **кооперативних організацій**. Належачи до найбагатших людей Галичини, він надавав **стипендії молодим митцям** для здобуття освіти у навчальних закладах Західної Європи. На кошти Андрея Шептицького придбали будівлю для розміщення **художньої школи** Олекси Новаківського. Митрополит також став фундатором і благодійником **Українського Національного музею** у Львові й **«Народної лічниці»** для лікування убогих хворих Галичини без огляду на національність та віросповідання. Сприяв утворенню **Земельного банку** для надання доступних кредитів селянам.

1. Як ставилися політичні партії до участі церкви в національному житті?
2. Як митрополит А. Шептицький впливав на розвиток українського національного руху?
3. У чому проявилася меценатська та культурно-просвітня діяльність А. Шептицького?

Учасник подій про свою життєву позицію.

Андрей Шептицький (митрополит УГКЦ):

«Коли маю зробити щось для Церкви і народу, то значить маю виконати такі діла, які служили б для Церкви і народу і пізнішим поколінням; працю для будучности вважаю за сто раз важнішу — як усе, що можна зробити для теперішньої хвилини».

1. Яку мету в житті А. Шептицький вважав для себе головною?

Дослідник про Івана Франка та Андрея Шептицького.

Світлана Гіряк (український історик):

«У Галичині початку ХХ ст. саме Іван Франко та митрополит Андрей Шептицький стали уособленням поєднання нових ідей у новому світі, де світське й мирське знайшли точки дотику, об'єднались і стали взірцем для наслідування».

Примітка. Іван Франко був прихильником невтручання церкви у політику і з повагою ставився до Андрея Шептицького.

1. Чому, на думку дослідника, саме І. Франко й А. Шептицький стали уособленням нових ідей у суспільстві?

Андрей Шептицький у ризах (священничих одягах) єпископа. Світлина зроблена до 1917 року.

Активна життєва позиція

Андрей Шептицький (1865–1944)

Ім'я (повне). Світське — граф Роман-Марія-Олександр Шептицький. Батько — граф Іван (Ян-Кантій-Ремігіан) Шептицький.

Народження. 29 липня 1865 р. в с. Прилбичі (нині — Яворівського р-ну Львівської обл.).

Походження. Зі старовинного руського боярського роду, полонізованого у ХVIII ст.

Освіта. Гімназія Св. Анни в Кракові. Правничий факультет Краківського і Вроцлавського університетів. У 1888 р. здобув науковий ступінь доктора права, теології та філософії.

Початкові умови формування особистості. Виховувався на історіях про своїх знаних предків — греко-католиків: єпископа Варлаама, митрополитів Анастасія та Лева Шептицьких — будівничих собору Св. Юра у Львові.

Особистість і українське національне відродження. Служив у війську. Згодом постригся у ченці монастиря отців Василіян у Добромилі (нині —

Львівської обл.) під ім'ям Андрей. Пройшов шлях від ченця до галицького греко-католицького митрополита (1900 р.). Викладав теологію в Кристинополі (нині — м. Червоноград Львівської обл.). Відстоював інтереси українського населення Галичини як депутат Галицького сейму і член Палати панів (верхньої палати) Рейхсрату. Був меценатом. Надавав фінансову допомогу художникам, придбав будинок для художньої школи, виділяв молодим українським художникам стипендії для здобуття освіти в навчальних закладах Західної Європи. Був засновником «Народної лічниці», Земельного банку, греко-католицької духовної академії у Львові. Підтримував українські культурно-освітні товариства. Вів місіонерську діяльність: скерував монахів-студентів у Боснію; забезпечив душпастирську опіку українській діаспорі в Канаді й США. Закликав духовенство не втручатися в політику. Вважав, що греко-католицька церква може об'єднати Східну і Західну церкви, тому свою місію вбачав у об'єднанні усіх християн.

Результати діяльності. (Сформулюйте самостійно).

1. Які переваги український рух отримав в особі А. Шептицького, котрий мав права і статки графа та національну свідомість українця?
2. Що спільного та відмінного в митрополита А. Шептицького і князя В-К. Острозького?

Коли в Україні проходив масштабний страйк селян Східної Галичини,...

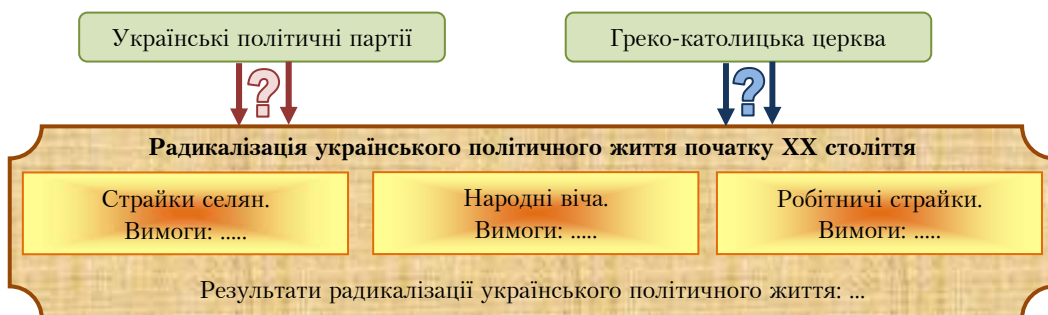
в Лаосі повстанням розпочався антифранцузький рух, що тривав до 1907 р.;

на півдні Африки бури зазнали поразки в другій Англо-бурській війні.

Підсумуйте свої знання.

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1900 р. — обрання А. Шептицького галицьким греко-католицьким митрополитом;
  - 1902 р. — страйк селян Східної Галичини.
2. Підготуйте коротке повідомлення про Народні віча в Галичині на початку ХХ століття.
3. Підготуйте есе на тему: «Андрей Шептицький — духовний лідер українського народу».
4. Доповніть схему та, спираючись на неї, підготуйте розповідь «Радикалізація українського політичного життя початку ХХ століття».

§ 36 Практичне заняття № 7

- ✓ Коли і за яких обставин було створено греко-католицьку церкву?
- ✓ Чому на межі XVIII–XIX ст. греко-католицька церква була тісно пов'язана із західноукраїнськими селянами?
- ✓ Згадайте дві ключові події початку українського національного відродження на західноукраїнських землях.

Тема. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель.

Мета. З'ясувати, яким було правове становище греко-католицької церкви на українських землях на межі XIX і XX ст.; до яких суспільних справ долучалася греко-католицька церква; як і чому А. Шептицький ставився до соціалізму; чи долучалася греко-католицька церква до політичного життя західноукраїнських земель на початку XX століття.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтеся в пари.

Завдання 2. Із документів, поданих у практичній роботі, випишіть цитати, за допомогою яких ви зможете відповісти на одне із запитань (за вибором учителя):

- яким було правове становище греко-католицької церкви в українських землях на межі XIX і XX століть?
- чому греко-католицьке духовництво відіграло одну з провідних ролей у національному відродженні на західноукраїнських землях?
- до яких власне суспільних справ долучалася греко-католицька церква?
- чи долучалася греко-католицька церква до політичного життя західноукраїнських земель?
- Як і чому А. Шептицький ставився до соціалізму?

№ 1

Закон про юридичне становище греко-католицької церкви. Основний державний закон про загальні права громадян для королівств і земель, які представлені у Рейхсраті (парламенті) (21 грудня 1867 р.):

«Усім гарантується повна свобода віросповідання і совісті. ...громадянські та політичні права не залежать від віросповідання... Будь-яка церква чи релігійна асоціація, визнана законом, має право відправляти богослужіння спільно і публічно».

№ 2

Дослідник про греко-католицьку церкву.

Сергій Єкельчик (українсько-канадський історик):

«Позаяк місцевого українського дворянства (в Західній Україні) не існувало, а світська інтелігенція була

Митра єпископа,
виготовлена
із соломи.

№ 3

нечисленною, український рух у Галичині очолило духовенство. На відміну від православ'я, що об'єднувало в Російській імперії росіян і українців, греко-католицька віра вказувала на відмінність між українцями та їхніми сусідами поляками... Важливо, що греко-католицькі священники, як і православні, могли створювати сім'ї, що забезпечували відтворення української церковної касти».

Дослідник про братства греко-католицької церкви.

Тетяна Панфілова (український історик):

Танці в корчмі біля м. Копичинців
Чортківського повіту
(нині — Гусятинського р-ну
Тернопільської обл.).

Ілюстрація з книги «Народні пісні
Галицької і Угорської Русі». До 1787 р.

«...*(греко-католицьке духовенство)* вже у 50-х рр. XIX століття створювало церковні братства — нащадки традиційних розсадників української культури. У братствах гуртувалися селяни та міщани, а в містах — найсвідоміші елементи з ремісничих та урядничих станів. ...Братства ...подекуди мали свої запомогові каси і прагнули бути виразниками національної та суспільної ідеї, на той час іще відносно слабкої. ...Братства послідовно виступали за знищення пияцтва, яке міцно укорінилося як «засіб визискування селянських мас корчмарями».

№ 4

Дослідник про «Братства тверезості».

Тетяна Панфілова (український історик):

Митрополит Йосиф
(Сембратович)

«1874 р. митрополит Йосиф (Сембратович) звернувся до народу з посланням «О великім достоїнстві чоловіка». ...Другим посланням ...«Братства тверезості» митрополит заохочував духовенство боротися за «отверезіння народу та створення у кожному селі місії проти пияцтва», а також «Братств тверезості» ...«Братство тверезості» охоплювало понад 75% українських парафій у Галичині, відіграло важливу роль у розгортанні діяльності «Просвіти», загалом у формуванні та становленні селянських кооперативів».

№ 5

Дослідник про дії митрополита Йосифа (Сембратовича).

Андрій Качор (*українсько-канадський історик*):

«Акція митрополита Йосифа Сембратовича — це перша свідома спроба духовенства та української церкви мобілізувати українське селянство до самооборони під гаслом: «Молімося, тверезіймо і трудімося», «Хрест побідив підданство — поборе й пияцтво», ...цією акцією митрополит врятував галицьке селянство від матеріальної руїни та усунув головну перепону до його духовно-культурного й економічного відродження».

№ 6

Дослідник про друкарню греко-католицьких монахів василіян.

Тетяна Панфілова (*український історик*):

«Заснована у Жовкві василіянська друкарня стала однією з найбільших у Галичині, публікувала безліч книжок релігійно-освітнього характеру, видавала релігійний місячник «Місіонар», який мав найбільший наклад і став улюбленим читанням широкого загалу, насамперед селян. Жовківська друкарня стала найбільшою у Галичині».

№ 7

Учасник подій звертається до вірян своєї церкви.

Андрей Шептицький (*станіславівський (івано-франківський) єпископ*):

«...разом заводіть по ваших селах крамниці християнські, шпихліри (*комори*) громадські і всякі інші пожиточні установи»; «у нас, священиків, знайдете завжди не лише пораду, але, оскільки вона буде в наших силах, також і поміч»; «дочасним добром є все те, що народ за спільне своє добро уважає», а це «зберегти і примножити обов'язок патріота».

№ 8

Учасник подій про християнство і соціальні виклики часу

Андрей Шептицький (*митрополит греко-католицької церкви*):

«...(ми, *духівництво*) не можемо солідаризуватися з інтересами якого-небудь суспільного класу, не входимо у зв'язок із жодною партією; при суперечних, однак, інтересах верств багатших та убогих стаємо по стороні убогих, щоби християнською і легальною акцією поліпшити їх долю.»

«Чи то ненависть класова, чи то порок, чи то прикрито патріотизмом ...кожна ненависть є не християнською, бо відвертає від Бога і правди, є справжнім злом і нещастям.»

Собор Св. Юра. Львів

«Стосовно розв'язання соціальних проблем є дві протилежні відповіді: християнства та соціалізму. Наміри соціалістів дійти до абсолютної економічної і суспільної рівності всіх людей через знесення приватної власності недосяжні, бо людина не задоволена мінімумом. Соціалісти, ставлячи загалом опіку суспільства і державності замість опіки батьківської, помиляються, бо виступають проти природної справедливості й порушують основи в суспільстві, пов'язані з родиною».

№ 9

Учасник подій про Андрея Шептицького.

Іван Франко (*український громадсько-політичний діяч*):

Іван Франко.
Світлина 1904 року

«Андрей Шептицький від самого свого вступлення на єпископство ...замість запліснїлої псевдоцерковщини, якою промовляли його попередники, ...пише свої листи чистою галицько-руською народною мовою, а подекуди, приміром у голоснім посланні до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом... Митрополит Андрей ще в однім пункті виявився новатором. Він не промовляє так, як його попередники, з висока, авторитетно, ...а говорить по-просту як рівний з рівним, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й волає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає. Любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації (*спостережень, досвіду*)».

№ 10

Дослідник про греко-католицьку церкву на початку ХХ століття.

Василь Марчук (*український історик*):

«...*(під керівництвом А. Шептицького греко-католицька церква)* та її вірні *(на початку ХХ ст.)* засвідчили готовність прилучитися до визвольних змагань не лише за національно-культурні права, а й за державну незалежність і соборність України».

Завдання 3. Порівняйте свої висновки у загальному колі. З'ясуйте причини розбіжностей (якщо вони будуть).

РОЗДІЛ VIII.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX-НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Під час дослідження теми розділу ми будемо:

– **учитися** показувати на карті центри університетської освіти, місця розташування основних культурно-освітніх закладів та визначних пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва;

– **характеризувати** вплив процесів модернізації на суспільно-культурне життя українців, діяльність університетів як основних центрів розвитку наук, український професійний театр та його діячів;

– **визначати** особливості розвитку культурного життя; причини і результати змін, що відбулись у сфері освіти, науки і культури;

– **пояснювати** вплив модернізаційних процесів на формування світогляду українського населення та повсякденного життя;

– **висловлювати** судження щодо діяльності І. Пулюя, І. Мечникова, М. Лисенка, О. Потебні, М. Садовського, М. Пимоненка, С. Васильківського, В. Городецького, В. Кричевського;

– **пояснювати і застосовувати** терміни та поняття: «емансипація», «реалізм», «український модерн»;

– **вивчати** дати створення університетів, утворення Наукового товариства імені Т. Шевченка;

– **розпізнавати та описувати** пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва.

§ 37 Освіта і наука на українських землях другої половини XIX–початку XX ст.

- ✓ Поясніть поняття «поліетнічний характер культури».
- ✓ Як змінилося становище жінки у суспільстві упродовж XIX століття?
- ✓ Коли створили кафедру руської словесності у Львівському університеті?

Упродовж уроку з'ясуйте, як модернізація вплинула на розвиток освіти і науки в Україні.

1. Вплив процесів модернізації на суспільне життя українців.

Модернізаційні процеси, що охопили усі сторони життя суспільства, **неоднозначно вплинули** на українські землі. Промисловий переворот і науково-технічна революція сприяли розвитку економіки та поступовому підвищенню рівня життя суспільства. **Ліквідація кріпацтва і розвиток ринкових відносин** формували новий тип особистості, котра опиралася на власні сили. Кожен тепер мав право купувати чи продавати землю, нерухомість та інші товари, займатися підприємництвом, **процвітати або бідувати** залежно від своїх зусиль і можливостей та обставин, в яких випадало жити й працювати.

З іншого боку, національно свідомі українці становили меншість серед буржуазії і робітників — нових соціальних груп. **Буржуазія**, зацікавлена в створенні сприятливих умов для підприємницької діяльності, була налаштована більш на співпрацю з імперською владою, ніж на відстоювання національних інтересів. **Робітники**, які на той час жили і працювали в надто складних умовах, головними проблемами вважали не національні, а соціальні; головним ворогом — не стільки імперську владу, скільки ненависну їм буржуазію. Проте помітною активністю вирізнялась **українська інтелігенція**, яка становила основу українських політичних партій.

Поширення і доступність преси, передовсім газет, виникнення та поширення залізничного сполучення, пароплавів, телеграфу і телефону, а на межі століть — автомобільного й авіаційного транспорту покращили життя людей. Ці ж реалії дозволяли імперіям **ефективніше організувати систему контролю** над підлеглими територіями, а опозиційним (національним, соціалістичним та ін.) політичним партіям — координувати свою діяльність і через пресу та пропагандистів впливати на думки й емоції якнайбільшої кількості людей. Активізація опозиційних політичних партій у поєднанні з неефективним державним регулюванням взаємин робітників та буржуазії призвели до **політизації** суспільства і **радикалізації** суспільних настроїв.

1. Якими були результати модернізаційних процесів на українських землях?
2. Які настрої поширювалися серед представників нових соціальних груп?
3. Як розвиток засобів комунікації і транспорту вплинув на життя українського суспільства?

Детальніше про...

зв'язки між модернізацією та консолідацією української нації

Модернізація вплинула на піднесення національної свідомості населення, прискорила процес формування української нації. Проте дуже

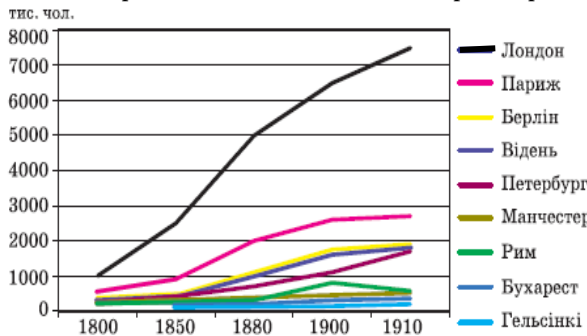

1. Що зображено на світлині?
2. Як зображення пов'язане з модернізацією?
3. Чому фотографія є символічною?
4. Назвіть світлину.

тісного зв'язку між розвитком економіки, культури і процесом консолідації нації не склалося. Цьому перешкоджали політика Російської й Австро-Угорської імперій, спрямована на денационалізацію українського населення; недостатній рівень освіченості української людності; наявність російсько-австрійсько-угорського кордону, який ускладнював економічні, суспільно-політичні, культурні зв'язки між Наддніпрянщиною і Західною Україною.

9 4 1 Історія в цифрах 5 3 8

Зростання чисельності міст Європи протягом XIX–початку XX століть

Невід'ємним супутником модернізації стала

урбанізація — зростання і розвиток міст, збільшення відсотка міського населення, поширення міського способу життя.

1. Узагальніть одним словом процеси, відображені на графіку.

2. Потреба українізації системи освіти. Емансипація жінок.

Модернізація спричинила зростання потреби в освічених людях. Вищу освіту давали університети, яких на українських землях було п'ять: **Харківський, Київський, Львівський, Новоросійський**, відкритий в **Одесі у 1865 р.**, та **Чернівецький**, заснований у **1875 році**. Почали працювати вищі навчальні заклади для підготовки спеціалістів різних галузей промисловості й духовної сфери. Найбільші — **Львівський і Київський політехнічні інститути, Харківський технологічний та ветеринарний інститути**. У Російській імперії

навчальних закладів з українською мовою викладання не було. Натомість у Львівському університеті в 1894 р. була відкрита кафедра східноєвропейської (фактично — української) історії, яку очолив **М. Грушевський**, а в 1900 р. — кафедра української літератури під орудою **К. Студинського**. Кафедру української мови та літератури у Чернівецькому університеті очолював **С. Смаль-Стоцький**.

Освітня реформа 1869 року в Австро-Угорщині запровадила **обов'язкове початкове** навчання для дітей віком від 6 до 14 років, яке найчастіше здійснювали рідною мовою. **Освітня реформа 1864 року в Російській імперії** значно розширила мережу закладів початкової освіти, але лише з російською мовою навчання. Така освіта посилювала **асиміляцію** українців. Навчальна література, яку створювали прихильники імперій, вкладала в учнівські чи студентські голови інформацію, що сприяла формуванню відданості імперським інтересам. Оскільки культурні, економічні та політичні інтереси українців найчастіше суперечили імперським, то виникла гостра **необхідність в українізації освіти**, особливо на українських землях Російської імперії.

Модернізація вплинула на долю жінки. **Емансипація** жінок (звільнення від залежності, збільшення прав) посприяла поліпшенню їхнього становища. Цьому допомогла також **освіта жінок**, яка започаткувалася з відкриттям у Києві **Вищих жіночих курсів**. Важливу роль у її становленні та розвитку відіграли Софія Русова і Христина Алчевська. Зокрема, **Софія Русова** вела у Києві позашкільну освіту для дорослих, викладала на Вищих жіночих курсах, заснувала педагогічний журнал «Світло». Вона послідовно відстоювала необхідність утворення національної школи і навчання дітей українською мовою. Таких самих поглядів дотримувалася **Христина Алчевська**, життя та діяльність якої були пов'язані з Харковом. Тут вона закінчила першу жіночу гімназію, викладала у Харківській гімназії після навчання на вчительських курсах у Сорбонні, а також заснувала в Харкові жіночу недільну школу, де, попри заборону уряду, навчала учениць української мови.

1. Які вищі навчальні заклади діяли на українських землях на початку ХХ століття?
2. Чому була необхідність в українізації системи освіти?
3. Що таке емансипація? Що ви знаєте про Х. Алчевську та С. Русову?

Заняття у львівській школі для незрячих. Початок ХХ ст.

Дослідник про початкову і середню освіту у Галичині.

Ігор Гирич (український історик):

«...українська початкова школа в Галичині мала масовий характер. Протягом ХІХ ст. практично всі міста і великі села (*Галичини*) мали школу з національним викладанням; їх налічувалося більше 1000. Не менші успіхи мала і середня школа. Українські державні гімназії існували в усіх

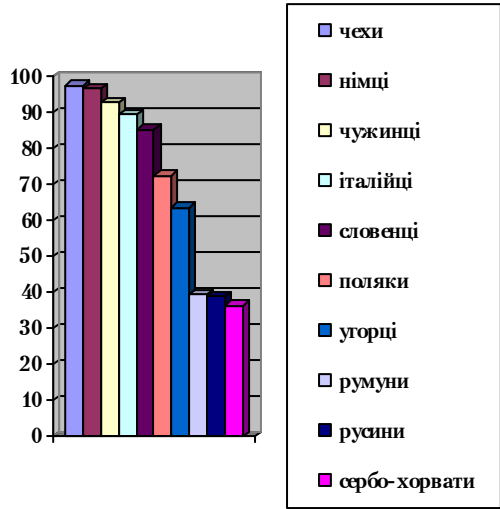
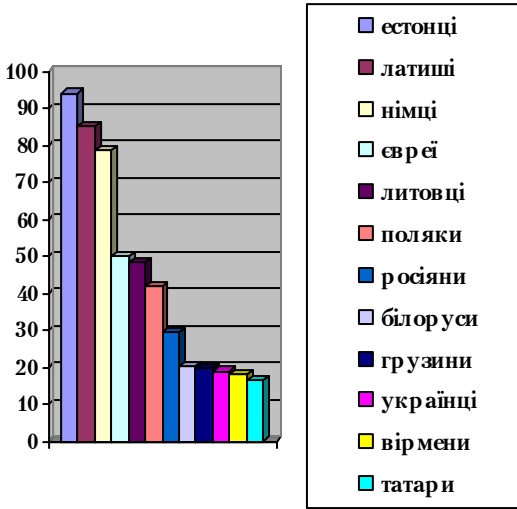
Бережани (нині — Тернопільської обл.).

крайових і окружних містах. Академічна гімназія у Львові, Перемишльська, Станіславівська і Бережанська гімназії вже на другу половину XIX ст. підготували цілу генерацію нових громадських діячів...»

1. Доведіть або спростуйте думку: «Освіта в Галичині була дискримінаційною щодо українців».

9 4 1 Історія в цифрах 5 3 8

Рівень письменності серед різних етнічних груп, у % до своєї етнічної групи Російської імперії (1897) Австро-Угорської імперії (1910)

1. Порівняйте рівень письменності українців у Російській і Австро-Угорській імперіях. Де були сприятливіші умови для здобуття освіти?

Жінка в історії

Софія Русова (Ліндфорс)

Батько Софії — відставний російський офіцер, швед за походженням, — і мати французенка виховували її в українському селі Олешня на Чернігівщині. Нянею була українська селянка, та й бавилася мала Софійка із селянськими дітьми. 15-річною закінчила жіночу гімназію у Києві. Невдовзі разом із сестрою Марією відкрила перший у місті та другий у Російській імперії дитячий садок. Так сталося, що садок відвідували діти українського письменника Михайла Старицького. Він і познайомив Софію з членами Старої громади. Поступово боротьба за національно-культурне відродження

України стала для неї сенсом життя. За свої погляди п'ять разів була заарештована, але це не похитнуло вольову жінку. Під час розгортання революції 1905–1907 рр. С. Русова стала співініціаторкою З'їзду народів Російської імперії, на якому обговорювали необхідність національно-культурної автономії для кожного народу. Взяла участь у Всеросійському з'їзді вчителів. Згодом видала україномовні підручники «Буквар» та «Початкова географія». Читала лекції з української літератури для слухачок жіночих курсів у Петербурзі. Заснувала перший український педагогічний часопис «Світло». 1910 р. українська журналістка Софія Русова була запрошена у Брюссель (Бельгія) на Всесвітній конгрес преси і взяла у ньому участь.

1. Софія Русова висловилася: «Бути гарним педагогом — бути реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки». Чи можна ці слова адресувати самій С. Русовій?

3. Видатні вчені.

Українські вчені зробили помітний внесок у розвиток різних галузей науки. **Ілля Мечников** і **Микола Гамалія** відкрили в Одесі першу в Російській імперії бактеріологічну станцію. У 1908 р. Ілля Мечников отримав Нобелівську премію за вивчення імунної системи. Мікробіолог **Данило Заболотний** запропонував ефективні методи боротьби з чумою та холерою. В Одесі працював всесвітньо відомий хірург **Володимир Філатов**, який у 1912 р. зробив першу операцію із пересадки рогівки ока. Фізик **Іван Пулюй** збудував першу в Європі електростанцію, що виробляла змінний струм. Відомими науковцями були: в галузі фізичної хімії — **Микола Бекетов**; ядерної фізики — **Микола Пильчиков**, біології — **Олександр Ковалевський**, математики — **Олександр Ляпунов**. Українець за походженням, авіаконструктор **Ігор Сікорський** у 1913 р. створив найбільший на той час у світі літак «Ілля Муромець», який встановив кілька світових рекордів.

Зосереджені в університетах дослідження у сфері гуманітарних наук відігравали ключову роль у консолідації українського суспільства. Засновником київської історичної школи був **Володимир Антонович**. Його учень, **Михайло Грушевський**, започаткував львівську школу істориків і у багатотомній праці «Історія України-Руси» обґрунтував ідею спадкоємності української історії від часів Київської Русі. Історію Слобідської України досліджував **Дмитро Багалій**, Хмельниччину і мазепинську добу — **Степан Томашівський**, козацтво — **Дмитро Яворницький**, автор праці «Історія запорозьких козаків» у 3-х томах. Серед учених-істориків успішно працювала перша жінка — доктор історичних наук **Олександра Єфименко**, чия «Історія українського народу» була опублікована російською мовою у Петербурзі.

Велике значення і для науки, і для піднесення національної свідомості мали вихід у світ чотиритомного «Словника української мови» (1907–1909 рр.), який уклав **Борис Грінченко**, та «Української граматики» за редакцією видатного ученого-мовознавця і сходознавця **Агатангела Кримського**. Етнографічні дослідження проводили **Федір (Хведір) Вовк**, який вивчав походження українців, **Володимир Гнатюк**, редактор «Етнографічного збірника» (60 томів) і «Матеріалів для української етнології».

А. Кримський

1. Назвіть українських науковців та їхні досягнення у природничих науках та медицині.
2. Хто досліджував українську історію різних періодів?
3. Які вчені досліджували українську мову та етнографію?

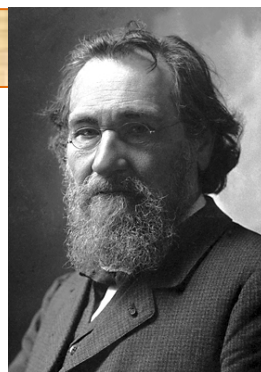

Активна життєва позиція Ілля Мечников (1845–1916)

Ім'я (повне). Ілля Ілліч Мечников.

Народження. 3 (15) травня 1845 р. у с. Іванівка на Харківщині.

Походження. Батько походив із шляхетного українсько-румунського роду Спетару. Українською «спетару» означає «зброєносець», російською його переклали як «мечников». Мати була донькою єврейського письменника.

Освіта. Харківська гімназія, фізико-математичний факультет Харківського університету.

Початкові умови формування особистості. Зростав у селі. Допитливого хлопчика цікавило, чому в світі усе влаштовано саме так, а не інакше. Старший брат Іллі — Лев — навчався на медичному факультеті, тож юнак завжди просив його розповісти щось цікаве.

Особистість і наука. Викладав у Новоросійському та Петербурзькому університетах. Разом з колегою Миколою Гамалією 1886 р. відкрив в Одесі першу в Російській імперії та другу в світі бактеріологічну станцію. Тут робили щеплення проти сказу, сибірки та ін. Досліджував причини холери, черевного тифу, туберкульозу та способи запобігання їм. Через рік виїхав у Париж, де до кінця життя працював у лабораторії інституту Луї Пастера. Відкрив явище фагоцитозу — існування в організмі клітин-захисників, які поглинають та знищують інородні хвороботворні тіла, і на його основі розробив імунну теорію. За це відкриття був нагороджений у 1908 р. Нобелівською премією. Обраний почесним членом Петербурзької Академії наук. Ім'ям Іллі Мечникова названо університет в Одесі.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. На уроках з яких предметів ви згадували про імунітет. Запропонуйте власні висновки.

Активна життєва позиція

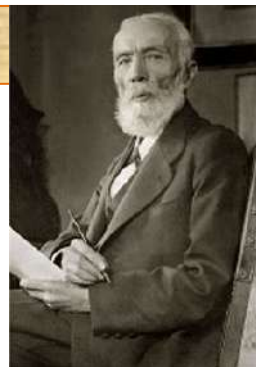
Іван Пулюй (1845–1918)

Ім'я (повне). Іван Павлович Пульгуй (від 1881 р. — Пулюй).

Народження. 2 лютого 1845 р. у містечку Гримайлові на Тернопільщині.

Походження. Батько був греко-католицьким священиком, готував до того і свого Іванка.

Освіта. Сільська школа. Тернопільська класична гімназія. Теологічний факультет Віденського

університету. Філософський факультет Віденського університету. Захистив у Страсбурзькому університеті докторську дисертацію з фізики.

Початкові умови формування особистості. З дитинства добре орієнтувався в сузір'ях. Захоплювався читанням, особливо «Кобзарем» Т. Шевченка.

Особистість та наука. Удосконалив нитки розжарювання для освітлювальних ламп. винайшов переносну охоронну лампу, яку використовували у шахтах. Запропонував власну конструкцію телефонної станції. Збудував першу в Європі електростанцію, що виробляла змінний струм. Раніше від німецького фізика В. К. Рентгена відкрив і пояснив природу радіоактивного випромінювання та довів його важливість для медицини. Іван Пулюй першим зробив знімок людського скелета. Досліджував «холодне свічіння», яке тепер називають неоновим. 1884 р. очолив кафедру фізики Празького (Чехія) політехнічного інституту, де пропрацював усе подальше життя. Був дійсним членом НТШ. Разом з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким долучився до перекладу Біблії українською мовою. З його ініціативи у Празі створено Українську громаду. НАН України щодва роки нагороджує премією ім. І. Пулюя кращих науковців-фізиків країни.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Доведіть причетність Івана Пулюя до науково-технічної революції.

Активна життєва позиція

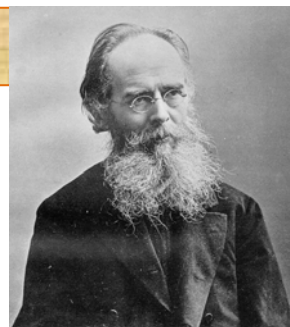
Олександр Потебня (1835–1891)

Ім'я (повне). Олександр Опанасович Потебня.

Народження. 1835 р. на хуторі Манев біля с. Гаврилівка (нині – с. Грушине Сумської обл.).

Походження. Батьки — дрібні дворяни, а їхні предки – запорозькі козаки.

Освіта. Радомська гімназія. Юридичний, згодом — історико-філологічний факультет Харківського університету. Захистив докторську дисертацію з філології. Стажувався з мовознавства у Берліні, Відні, Празі.

Початкові умови формування особистості. В сім'ї Олександра пам'ятали і шанували козацьку минувшину та рідне слово. Навчаючись на юридичному факультеті, хлопець захопився збиранням українського фольклору, а згодом навіть перевівся на історико-філологічний факультет.

Особистість і наука. Викладав у Харківському університеті. Долучився до створення Харківської громади і Харківського історико-філологічного товариства. Був переконаний, що мова кожного народу має право на самостійне існування. Засуджував русифікацію. На науковому рівні обґрунтував взаємозв'язок мови і мислення. Досліджував фонетику, граматику, семантику, діалекти, наголоси. Переклав українською уривки з «Одіссеї» Гомера. Видав «Азбуку для недільних шкіл». Його мовознавчі дослідження здобули наукове визнання.

Результати діяльності. «...*(професор Потебня)* коли говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію... ми із захватом слухали його цілими годинами, і я впевнена, що кожен із нас присягав у душі ...присвятити батьківщині всі свої сили, віддати їй усе своє життя». *(Христина Алчевська, сучасниця Олександра Потебні)*.

1. Сформулюйте результати діяльності на основі тексту рубрики та цитати Х. Алчевської.

Коли в Україні було відкрито Новоросійський університет в Одесі,...

у США було прийнято XIII-ту поправку до Конституції, яка скасувала рабство.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1865 р. — відкриття Новоросійського університету в Одесі;
  - 1875 р. — відкриття Чернівецького університету.
- Поясніть значення понять: *урбанізація* (див. рубрику «Історія в цифрах» на с. 249), *емансипація*.
- Підготуйте повідомлення про розвиток української освіти під час модернізаційних процесів.
- Доведіть твердження: «Українські вчені підняли вітчизняну науку до світового рівня».

§ 38 Особливості розвитку культурного життя. Література. Преса. Театр. Музика.

- ✓ Пригадайте значення понять «індустріалізація» та «урбанізація».
- ✓ Коли були прийняті Валувський циркуляр та Емський указ?
- ✓ Що таке романтизм?

Упродовж уроку доберіть факти, що підтверджують зв'язок між літературою, театром і музикою.

1. Особливості розвитку культурного життя.

Друга половина XIX—початку XX ст. означені **суперечливими процесами** в культурному житті українського суспільства. На розвиток культури негативно впливали територіальна **роз'єднаність** українських земель та політика імперських урядів, спрямована на **асиміляцію** українців. Позитивним чинником її розвитку стала діяльність **національно свідомої інтелігенції**, яка сприяла поширенню освіти і культурних набутків серед населення. Значною була роль **українських меценатів**, які виділяли кошти на відкриття шкіл, утримання закладів культури, матеріальну підтримку письменників, художників, композиторів. Знанням меценатом цього періоду був суддя, дворянин козацько-старшинського походження **Богдан Ханенко**.

Важливим здобутком XIX ст. став національний рух української інтелігенції — як наддніпрянської, так і західноукраїнської, — який не дозволив імперським кордонам розділити український народ, а навпаки — посприяв **об'єднанню і українців, і їхньої культури** від закарпатських долин до басейну Сіверського Донця.

Змінювали українську культуру також **економічні та суспільно-політичні події і явища**: індустріалізація, урбанізація, урядові реформи, формування нової соціальної структури населення. Суттєво впливали на українське культурницьке життя західноєвропейські філософські течії та мистецькі напрями. В другій половині XIX ст., поряд із романтизмом, поширився **реалізм**. Митці, які дотримувалися ідей реалізму, намагались у своїх творах правдиво відтворювати дійсність в її типових рисах. **Модернізм** набув популярності від межі XIX і XX століть. Модерністи зображували дійсність як час абсурду і хаосу, особливо цікавилися внутрішніми переживаннями людини, її світоглядом. **Українська культура розвивалася в руслі західноєвропейських та світових тенденцій.**

1. Що позитивно або негативно впливало на розвиток української культури?
2. Що стало вагомим здобутком українського народу у XIX столітті?
3. Які світові культурно-мистецькі течії відображені в українській культурі?

Попрацюйте з картою «Культура України (середина XIX—початок XX ст.)»

1. Використовуючи карту, складіть перелік основних центрів розвитку української культури.

2. Література. Українська преса та видавництва.

В українській літературі другої половини XIX ст. утвердився реалізм. Цей період означений творчістю **Панаса Мирного** («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), **Марка Вовчка** («Народні оповідання»), **Івана Нечуя-Левицького** («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»), **Івана Франка** («Захар Беркут», «Борислав сміється»). Модернізм найяскравіше проявився у творах **Михайла Коцюбинського** («Intermezzo», «Тіні забутих предків»), **Лесі Українки**, котра здобула світове визнання як драматург-новатор («Лісова пісня», «Бояриня»), **Василя Стефаника** («Катруся», «Камінний хрест»). **Ольга Кобилянська** у новелах «Природа», «Некультурна», повісті «Земля» відтворила злам у суспільній свідомості, пов'язаний зі зміною становища жінки. Під гаслами модернізму працював на початку XX ст. Іван Франко, свідченням чого є його знакова поема «**Мойсей**».

Збільшення кількості людей, які вміли читати і писати, та розвиток української літератури сприяли поширенню видавничої справи. В Російській імперії через Валуєвський циркуляр і Емський указ українська книга потерпала від цензурних утисків, але повністю припинити її друкування уряд не зміг. Виданням підручників для недільних шкіл, популярних освітніх книг та художньої літератури займалися П. Куліш, І. Франко, Олена Пчілка і багато інших. З 1890-х рр. почали виникати **українські видавництва**. Зокрема, **видавництво «Вік»** друкувало зібрання творів українських письменників, випускало популярні серії книг **«Українська бібліотека»**, **«Сільська бібліотека»**. Запрацювали **нові технічно досконалі друкарні** — С. Кульженка у Києві, Є. Фесенка в Одесі, що продукували українські книжки. Одне з видавництв Києва друкувало і поширювало ноти українських народних пісень, твори українських композиторів. Почали виходити **українські періодичні видання**, з-поміж яких — російськомовні часописи «Основа», «Киевская старина» та **перші україномовні газети** «Хлібороб», «Рідний край», «Рада».

Сприятливіші умови для розвитку української друкарської справи склалися на західноукраїнських землях. **Видавничу діяльність організовували** «Просвіти», інші громадські організації, політичні партії, Греко-Католицька церква. Загалом, наприкінці першого десятиліття ХХ ст. тут функціонувало **30 українських видавництв**, тоді як у Наддніпрянщині — 17. Цей період означився також розквітом тематичної періодики для різних суспільних груп. Серед інтелігенції був популярним **«Літературно-науковий вісник»**, який редагував М. Грушевський. Для селян розповсюджували видання, що популяризували і поширювали агротехнічні знання.

1. Назвіть письменників-реалістів та письменників-модерністів.
2. Що друкували українські видавництва та українські друкарні?
3. Хто займався видавничою діяльністю на західноукраїнських землях?

Жінка в історії

Леся Українка (1871–1913)

Лариса Косач зростала активною дівчинкою. У шість років навчилася вишивати, а у дев'ять написала свій перший вірш. Знала багато іноземних мов, грала на фортепіано. На її долю випала невиліковна на той час хвороба — туберкульоз кісток. Проте дівчина не думала опускати руки. Вона жила повноцінним творчим життям, незважаючи на хворобу. З 13 років почала друкуватись у львівському часописі

«Зоря». Свої перші поезії підписала «Леся Українка». Так почала використовувати цей літературний псевдонім. Іван Франко висловився: «З часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини». Тематика творів — різноманітна. Це й роздуми над призначенням

поета: «Не поет, хто забуває про страшні народні рани, щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани!». І глибока інтимна лірика: «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами». І безмежна любов до Вітчизни: «Для нас у ріднім краю навіть дим Солодкий і коханий...» Це й передчуття великого народного гніву: «Ще сонячні промені сплять, — Досвітні огні вже горять. То світять їх люди робочі». Більшість творів були опубліковані після смерті поетеси. А померла вона, коли їй було тільки сорок два...

1. До якої з наведених у рубриці цитат Лесі Українки найкраще пасують, на вашу думку, слова Івана Франка про творчість поетеси?

Уривок з новели Василя Стефаника «Камінний хрест»:

Українські
переселенці
у Канаді

відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядять на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядять із берега на воду, як на утрачене щастя. Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду...»

1. Яке явище суспільного життя змальовують автор у новелі та зображена поруч світлина? Які емоції передає читачеві твір?

Уривок з оповідання Ольги Кобилянської «Він і Вона»:

«Як тяжко бути нині ...*(жінці)* цілковитою і свobodною людиною... Про особисте щастя не думаю вже. Думала я про свій народ, про його долю...»

1. Яке явище суспільного життя об'єднує уривок з оповідання та зображена поруч світлина?

Ольга Кобилянська — співзасновниця «Товариства руських жінок на Буковині» у 1894 році

3. Український професійний театр. Музика.

Провідним осередком театрального життя другої половини XIX ст. став **Елисаветград** (нині — **Кропивницький**). У 1882 р. тут утворилася професійна театральна труппа «Товариство українських акторів». Біля її витоків були драматурги й актори, за якими закріпилось означення «корифеї українського театру». Це — **Марко Кропивницький**, котрий очолив труппу, і **брати й сестра Тобілевичі**, які діяли під різними псевдонімами: Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський та Марія Садовська-Барілотті. Згодом до них долучилися найвидатніша українська актриса **Марія Заньковецька**, драматург **Михайло Старицький**. Саме вони створили класичний репертуар українського театру. До кінця XIX ст. у Наддніпрянщині діяло понад 30 мандрівних театрів. Тільки в 1907 р. український професійний театр отримав своє перше постійне приміщення — у Києві, де театральну труппу очолив Микола Садовський. На західноукраїнських землях український професійний театр утворило у 1864 р. львівське товариство «**Руська бесіда**». Першим його директором, режисером і актором був **Омелян Бачинський**.

Театральне мистецтво було невіддільне від музичного. Найвідомішими українськими композиторами, які забезпечували театрам музичне наповнення, були **Семен Гулак-Артемівський**, автор першої української опери «**Запорожець за Дунаєм**» (1862 р.), **Анатоль Вахнянин**, автор першої західноукраїнської опери «**Купало**» (1892), **Микола Леонтович**, який створив музичні композиції на основі народного фольклору «**Щедрик**», «**Дударик**», «**Козака несуть**», хорові поеми та опери. Композитор **Михайло Вербицький** 1864 р. написав музику до слів Павла Чубинського «Ще не вмерла України...» Цей твір — нині гімн України. Основоположником української національної класичної музики став **Микола Лисенко** (опери «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба» та ін.). У 1904 р. він заснував першу в Україні музично-драматичну школу.

Вершин світового вокального мистецтва сягнула уродженка Тернопільщини, вихованка Львівської консерваторії **Соломія Крушельницька**. Володіючи винятковими природними вокальними даними й сценічними здібностями, вона виступала на сценах провідних театрів світу — у Львові, Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі, Парижі, Римі, Мілані, виконавши партії у більш як 60 операх. Світової слави сягнули також українські оперні співаки **Олександр Мишуга** та **Модест Менцинський**.

1. Коли й де була утворена професійна труппа «Товариство українських акторів»?
2. Назвіть відомих українських композиторів та їх творчий доробок.
3. Продовжіть речення. Відомими оперними співаками були ... .

Детальніше про...

репертуар західноукраїнських театрів

Основу репертуару становили класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Водночас театральні колективи ставили п'єси Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських і західноєвропейських класиків.

Активна життєва позиція

Микола Садовський (1856–1933)

Ім'я (повне). Микола Карпович Тобілевич (Микола Садовський – сценічне ім'я).

Народження. 6 (18) березня 1856 р. у с. Кам'яно-Кустувате на Херсонщині.

Походження. Походив зі старовинної шляхетської родини. Батько — збіднілий шляхтич. Мати — кріпачка, яку її чоловік викупив з неволі.

Освіта. Херсонська гімназія, Єлисаветградське реальне училище. Останнє не закінчив, оскільки під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. пішов добровольцем на фронт. Військові школи в Києві та Одесі.

Початкові умови формування особистості. Дуже переймався малий Миколка селянськими злиднями та соціальною несправедливістю. Згодом про усе це талановитий актор розповів за допомогою своїх сценічних образів.

Особистість та культурне життя. Під час військової служби в Бендерах грав у аматорському театральному гуртку. Акторська гра припала йому до душі, тож згодом долучився до професійної трупи в Кременчуці, а пізніше – в Єлисаветграді (нині — м. Кропивницький). 1888 р. заснував власну трупу, яка через десять років об'єдналася з «Товариством українських акторів» під керівництвом Івана Карпенка-Карого і Панаса Саксаганського (рідних братів Миколи). За два роки до них долучився ансамбль Марка Кропивницького. В такому особовому складі гастрювали по всій Російській імперії. Протягом двох років М. Садовський очолював театр товариства «Руська бесіда» у Львові. Разом з дружиною, талановитою акторкою Марією Заньковецькою, заснував театр у Полтаві. 1907 р. театральна трупа переїхала до Києва та розмістилась у Троїцькому народному домі. Так було створено перший стаціонарний театр в Україні. Серед акторського репертуару митця — драматичні, комедійні, героїчні й трагедійні ролі. Виступав як оперний співак, виконавець українських

народних пісень. Перекладав українською твори польських та російських класиків.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самотійно).*

1. Доведіть або спростуйте твердження «Микола Садовський — універсальний діяч театру».

Активна життєва позиція

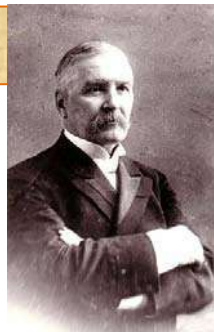
Микола Лисенко (1842–1912)

Ім'я (повне). Микола Віталійович Лисенко.

Народження. 10 (22) березня 1842 р. в с. Гриньки на Полтавщині.

Походження. Батько (військовий, полковник) — із старовинного козацько-старшинського роду.

Освіта. Приватні пансіони Києва. Приватні уроки гри на фортепіано. Друга Харківська гімназія. Природничий факультет Харківського, а згодом — Київського університету. Консерваторія у м. Лейпциг (Німеччина). Петербурзька консерваторія.

Початкові умови формування особистості. Мати розмовляла з Миколою лише французькою, розвивала у хлопчика музичні здібності — так вона хотіла виховати справжнього аристократа. Любов до української пісні та мови прищепили йому двоюрідні дідусь і бабуся, які володіли Гриньками.

Особистість та культурне життя. Під час навчання у Київському університеті познайомився з Павлом Чубинським. Відтоді захопився збиранням народних пісень. У Лейпцигу М. Лисенко вперше зробив обробку пісень для фортепіано. У Петербурзі організував кілька концертів, де звучала українська музика. Створив кілька хорових колективів. У 1904 р. заснував першу в Україні Музично-драматичну школу, яка надавала вищу музичну освіту за програмою консерваторії. Автор опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда». Писав оперети, музично-театральні, хорові й камерно-вокальні твори. Останні — переважно на твори Тараса Шевченка. Здійснив музичну обробку понад 500 народних пісень. Уперше видав нотні тексти дум. Був активним учасником київської Старої Громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Брав участь у ювілейних заходах, присвячених І. Котляревському і Т. Шевченку.

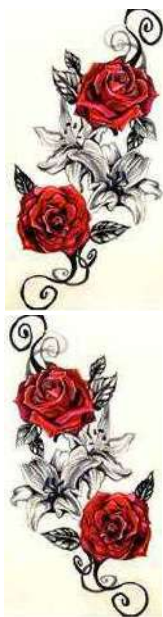
Результати діяльності. *(Сформулюйте самотійно).*

1. Миколу Лисенка деякі дослідники називають «Тарасом Шевченком у музиці». На основі тексту рубрики доведіть або спростуйте це твердження.

Жінка в історії

Соломія Крушельницька (1872–1952)

Уродженка села Білявинці на Тернопільщині, яка здобула світове визнання. 1893 р. дебютувала у Львівському оперному театрі. Навчалася оперного співу в італійських маестро, а її партнерами на сцені були славетні Енріко Карузо і Тітто Руффо. Дивовижне сопрано Соломії підкорило оперні сцени Європи й Америки. Але не судилося збутися мрії співачки: царський уряд заборонив їй виступати у Києві. Її називали «незабутньою Аїдою», «єдиною в світі Джокондою», «найчарівнішою Чіо-Чіо-Сан», «ідеальною Брунгільдою». Італійський композитор Джакомо Пуччіні подарував талановитій співачці свій портрет з написом «Найпрекрасніший і найчарівніший Батерфляй».

1. Соломія Крушельницька якось зазначила: «Життя оперної артистки трохи нагадує режим атлетів: дисципліна в усьому — строгий розклад годин, поміркована їжа, заборона давати волю своїм забаганкам». Завдяки чому співачка досягла вершин світової слави?

Коли в Україні П. Гулак-Артемівський дописав оперу «Запорожець за Дунаєм»,...

в Пруссії прем'єр-міністром призначили Отто фон Бісмарка, який поставив за мету «об'єднати Німеччину залізом і кров'ю».

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1862 р.** — створення першої української опери — «Запорожець за Дунаєм» (П. Гулак-Артемівський);
  - **1882 р.** — у Єлисаветграді утворилася професійна трупа «Товариство українських акторів»;
  - **1864 р.** — М. Вербицький написав музику до вірша «Ще не вмерла України...»;
  - **1892 р.** — створення першої західноукраїнської опери «Купало» (Анатоль Вахнянин).
- Поясніть значення понять: *реалізм, модернізм, корифеї українського театру*.
- Складіть історичну довідку про українські видавництва.
- Заповніть таблицю «Українська культура у другій половині XIX–на початку XX ст.».

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
<i>Література</i>		
<i>Театр</i>		
<i>Музика</i>		

§39 Живопис. Архітектура. Міський та сільський простір.

- ✓ У чому особливість романтизму і класицизму в мистецтві?
- ✓ Поясніть значення терміна «регулярна забудова».
- ✓ Що таке монументальна скульптура? Наведіть приклади.

Упродовж уроку з'ясуйте, які нові течії виникли у мистецтві та визначте їхні особливості.

1. Українська романтична і реалістична школа живопису.

Модерн у малярстві. Скульптура.

У живописі середини XIX ст. продовжував зберігати свої позиції **романтизм**. Представником романтичної лінії у малярстві був **Іван Айвазовський**, який створив всесвітньо відоме полотно «Дев'ятий вал». Упродовж останніх десятиліть XIX–початку XX ст. розвивалися два провідних стилі епохи – **реалізм** і **модерн**. Типовим для художників-реалістів було зображення буденного життя, побуту народу. З-поміж жанрів переважали **пейзаж** та **портрет**. Сільський побут, пейзаж, звичаї провінції відображені у художніх полотнах **Архипа Куїнджі** «Місячна ніч на Дніпрі»; **Миколи Пимоненка** «Святочне ворожіння»; **Кириака Костанді** «В люди». Серію пейзажів створив **Іван Труш**, зокрема «Дніпро біля Києва». Художник написав також галерею портретів сучасників — відомих діячів української культури. Майстер історичних та побутових сюжетів — **Ілля Рєпін** — є автором картини «Запорозьці пишуть листа турецькому султанові».

Святочне ворожіння.
М. Пимоненко, 1888 р.

В люди.
К. Костанді, 1885 р.

Портрет Лесі Українки.
І. Труш, 1900 р.

Дев'ятий вал.
І. Айвазовський, 1850 р.

Місячна ніч на Дніпрі.
А. Куїнджі, 1880 р.

Дніпро біля Києва.
І. Труш, 1910 р.

Запорожці пишуть листа турецькому султанові.
І. Рєпін, 1880–1891 рр.

Наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. поширився **модерн**. Поєднання естетики модерну з національними живописними традиціями започаткувало український стиль у живописі модерну. Його засновником вважають художника **Федора Кричевського** («Наречена»). У творчості **Сергія Васильківського** пейзажний живопис органічно поєднувався з історичними сюжетами доби козацтва, зокрема у картині «**Козаки в степу**», або з побутовими сюжетами, як у картині «**Чумацький Ромоданівський шлях**».

Наречена.
Ф. Кричевський, 1910 р.

Чумацький Ромоданівський шлях.
С. Васильківський, ХІХ ст.

Дівчина в червоному капелюсі.
О. Мурашко, 1902–1903 рр.

Козаки в степу. С. Васильківський, 1890 р.

Реалістичний напрямок переважав у скульптурі. Монументальна скульптура набувала громадського звучання. У різних містах на громадські кошти споруджували пам'ятники відомим історичним діячам, поетам, прозаїкам. Встановлений 1888 р. на Софійському майдані у Києві, **пам'ятник Богданові Хмельницькому Михайла Микешина** став одним із символів міста. Засновником української жанрової скульптури був **Леонід Позен**, автор скульптурних композицій «Скіф», «Переселенці».

Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві.
М. Микешин, 1888 р.

Скіф. Л. Позен, 1889–1890 рр.

Переселенці. Л. Позен, 1884 р.

1. Які жанри переважали у реалістичному живописі? Наведіть приклади творів мистецтва.
2. Хто був засновником українського модерну в живописі? Наведіть приклади творів мистецтва.
3. Назвіть твори монументальної і жанрової скульптури.

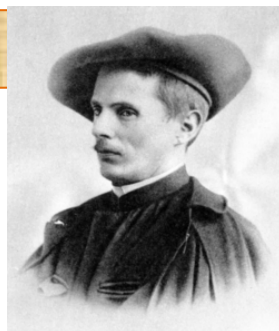

Активна життєва позиція
Сергій Васильківський (1854–1917)

Ім'я (повне). Сергій Іванович Васильківський.
Народження. 7 (19) жовтня 1854 р. у містечку Ізюм на Харківщині.

Походження. Батько служив писарем, а дід чумакував, мав козацьке походження.

Освіта. Харківська гімназія і, водночас, уроки малювання у професійного художника. Харківське ветеринарне училище (не закінчив). Петербурзька Академія мистецтв. Їздив до Франції для вдосконалення професійної майстерності.

Початкові умови формування особистості. Дід розказував малому Сергійкові чимало цікавих оповідок про козаччину, а мати співала йому українських пісень. Героїчна минувшина і народна пісня, а також твори І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя справили на хлопчика глибоке враження.

Особистість та мистецтво. Автор пейзажів «Весна в Україні», «Козача левада», «Дніпровські плавні»; творів на історичні теми «Бій запорожців з татарами», «Козаки у степу», «Похід козаків»; жанрових картин «Козак і дівчина», «Ярмарок у Полтаві». Написав серію портретів Т. Шевченка. Протягом семи років працював над картинами для оформлення будинку Полтавського земства — «Чумацький Ромоданівський шлях», «Козак Голота», «Вибори полковником Мартина Пушкаря». Разом з М. Самокишем створив альбоми «З української старовини» та «Мотиви українського орнаменту». Очоловав Харківське літературно-художнє товариство. Ініціював відкриття художнього училища у Харкові. Перед смертю понад 1500 своїх творів передав Харківському художньому музею.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Встановіть зв'язки між земською реформою 1864 р. і творчістю С. Васильківського.

Активна життєва позиція
Микола Пимоненко (1862–1912)

Ім'я (повне). Микола Корнилович Пимоненко.
Народження. 9 (21) березня 1862 р. у Пріорці — передмісті Києва.

Походження. Батько був маляром, розписував церкви.

Освіта. Київська рисувальна школа. Петербурзька Академія мистецтв. Через

хворобу повернувся до України, але викладачі Академії, серед яких — Ілля Рєпін, дозволили талановитому студенту надсилати свої художні роботи на виставки до Академії. Ці роботи були зараховані як екзаменаційні.

Початкові умови формування особистості. Часто допомагав батькові, коли той малював ікони чи розписував церкви на Київщині. Це заняття припало йому до душі, тому вирішив здобувати відповідну освіту.

Особистість та мистецтво. Викладав у художній школі, художньому училищі та політехнічному інституті в Києві. Тонкий психологізм, довершеність у деталях, ретельність у підборі кольорів — визначальні риси творчості Миколи Пимоненка. Найбільш знані роботи — «Весілля в Київській губернії», «Вихід з церкви у чистий четвер», «Свати», «Святочне ворожіння», «Проводи рекрутів», «Ярмарок», «Київська квітникарка», «У похід», «Біля річки», «Перед грозою». У 1909 р. його картину «Гопак» експонували у Парижі, її придбав музей Лувра. Разом з іншими художниками долучився до реставрації Кирилівської церкви та розпису Володимирського собору в Києві. Член Товариства пересувних художніх виставок, Товариства мюнхенських художників і французької Інтернаціональної спілки мистецтв та літератури.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Дайте обґрунтовану відповідь. Чи продовжив Микола Пимоненко батьківську справу?

2. Стилізація та модерн в архітектурі.

У другій половині XIX—на початку XX ст. інтенсивне будівництво охопило усі великі міста, набуваючи в кожному з них особливих рис. Почався розквіт **еклектики** (з давньогрецької — *свобода вибору*) як провідного напрямку в оздобленні будинків. У архітектурі — це свобода використання різних архітектурних стилів і декору, які склалися в будівельній практиці різних часів і народів. Тогочасні архітектори вважали, що головну роль відіграє раціональне планування, а вибір стилів оформлення залежить від призначення будівлі та смаків замовника. У цей час були споруджені **Одеський оперний театр**, **Львівський оперний театр**, **резиденція православних митрополитів у Чернівцях** (нині — Чернівецький університет). У Києві працював відомий архітектор **Олександр Беретті**, за участю якого збудовано **Володимирський собор**.

Одеський оперний театр, 1883–1887 рр.

Львівський оперний театр,
1897–1900 рр.

Резиденція митрополитів
у Чернівцях, 1864–1873 рр.

Володимирський собор
у Києві, 1862–1896 рр.

В останні десятиліття XIX ст.–на початку XX ст. утвердився новий стиль — **модерн**. Його прихильники домагалися логічного і зразкового планування, використовували нові залізобетонні та інші будівельні матеріали. Українські архітектори-модерністи прагнули поєднати **новітні технології з народними традиціями**. Утвердження модерну збіглося з добою індустріалізації, тому масштабним стало **будівництво приміщень індустріального і громадського призначення** — банків, бірж, театрів, народних будинків, клубів, пасажів, ринків, прибуткових будинків.

Яскравими зразками українського архітектурного модерну є «**Будинок з химерами**» у Києві архітектора Владислава Городецького, **будинок Полтавського губерньського земства**, споруджений за проектом Василя Кричевського. Взірцем раціоналістичного модерну став **Бессарабський ринок у Києві** — перший критий ринок в Україні. На західноукраїнських землях поєднання елементів модерну і народної архітектури втілював Іван Левинський у будівлі **страхової компанії «Дністер» у Львові** (с. 225).

«Будинок з химерами»
у Києві, 1901–1903 рр.

Будинок Полтавського губерньського земства, 1903–1908 рр.

Бессарабський ринок, 1910–1912 рр.

1. Які будівлі були споруджені в Україні в період поширення еkleктики?
2. У чому особливості модерну в архітектурі?
3. Назвіть будівлі — зразки українського архітектурного модерну.

Активна життєва позиція

Владислав Городецький (1863–1930)

Ім'я (повне). Лешек Дезидерій Владислав Городецький. Син Владислава Городецького.

Народження. 23 травня (4 червня) 1863 р. у с. Шолудьки на Вінниччині.

Походження. Із польського роду зі шляхетським корінням.

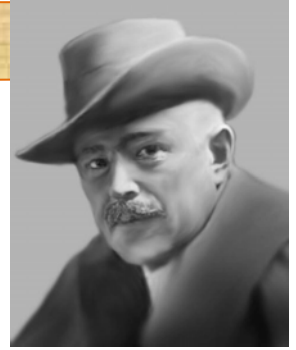
Освіта. Реальне училище в Одесі. У 5-му класі училища відзначений свідоцтвом Ради Петербурзької Академії мистецтв за «рисунок ручним пензлем з гіпсу». Завдяки цьому вступив на архітектурне відділення Академії.

Початкові умови формування особистості. Своє мистецьке покликання відчув в Одесі, яка зачарувала його архітектурою.

Особистість та мистецтво. Протягом тридцяти років мешкав у Києві. Працював інженером. За його проектами було збудовано споруди у різних стилях: модерному та модернізованих історичних стилях (неоготика, неоренесанс, необароко тощо): будинок Миського музею (нині — Національний музей українського мистецтва), Миколаївський римокатолицький костел, Караїмська кенаса. Візиткою майстра став, переважно бетонний, «Будинок з химерами», в якому він мешкав. Із боку вулиці в будинку три поверхи, а з боку схилу — шість. Неповторним є оздоблення химерними істотами (звідси й назва), вилитими з бетону. Також Владислав Городецький був автором серії ювелірних прикрас, ескізів жіночого вбрання, театральних костюмів і декорацій. Мав власний бетонний завод «Фор». З 1996 р. вулиця у Печерському районі Києві названа на честь архітектора Городецького.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Поміркуйте, чому Владислава Городецького називали «повелителем цементу і бетону».

Активна життєва позиція

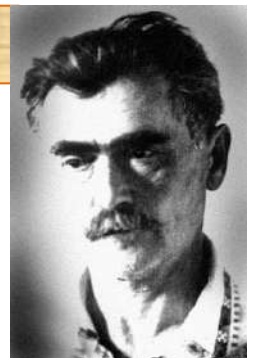
Василь Кричевський (1873–1952)

Ім'я (повне). Василь Григорович Кричевський.

Народження. 31 грудня 1872 р. (12 січня 1873 р.) у с. Ворожба на Сумщині.

Походження. Батько був земським фельдшером, а Василь — найстаршим з восьми дітей.

Освіта. Харківське технічно-залізничне училище. Досвід роботи у майстернях архітекторів С. Загоскіна та О. Бекетова. Вільний слухач Харківського університету.

Початкові умови формування особистості. З дитячих літ любив малювати.

Особливо добре вдавалися йому замальовки хат, інтер'єрів, орнаментів.

Особистість та культура. Працював помічником міського архітектора Харкова, згодом – проєктувальником у Службі шляхів і будівель місцевої залізниці. Мандруючи Полтавщиною, зібрав багатий етнографічний матеріал. Його вважають зачинателем українського архітектурного модерну, який поєднував українську автентичність та модерн. У цьому стилі протягом 1903–1908 рр. було зведено будинок Полтавського губернського земства (нині — Полтавський краєзнавчий музей). Спроєктував Народний дім у Лохвиці. Започаткував оформлення книжок та періодичних видань українськими орнаментами. Очоловав школу килимарства Варвари Ханенко на Васильківщині. Відновлював традиційну кераміку в Миргороді та Опішні. Творець українського стилю в декоративно-ужитковому мистецтві.

Результати діяльності. *(Сформулюйте самостійно).*

1. Підберіть факти, які підтверджують захоплення В. Кричевського українською культурою.

3. Зміни у міському та сільському просторі.

Упродовж другої половини ХІХ ст. міста стрімко збільшувалися за рахунок приєднання до своїх територій передмість, сіл і хуторів, що спричинило зміни в їхньому плануванні. Навколо старих центрів, сформованих відповідно до вимог класицизму, поставали нові райони, які забудовували **нерівномірно та примхливо**, створюючи мозаїку вулиць і провулків. Промислові центри обростали підприємствами, що й були **індустріальною межею** міста.

На прилеглих до центра майданах, вулицях і проспектах будували **громадські споруди**. Навколо залізничних вокзалів зводили **готельні** комплекси. Біржі, банки та кредитні установи утворювали **діловий центр** міста, магазини й пасажі — криті галереї з крамницями по обидва боки проходу — **торговельний центр**. Базарні площі поступово замінювалися критими ринками. У великих містах діяли електричне освітлення вулиць, дороги з твердим покриттям, водогони і каналізація, громадський транспорт.

Зміни в невеликих містах та сільській окрузі були менш значними. Зростання чисельності заможних селян спричинило розбудову приватного житла — переважали трикамерні хати (хата, сіни, комора). Окремі селяни почали будувати житла із цегли, покриваючи їх бляхою або черепицею. У селищах при заводах зводили для колективного проживання робітників бараки. За можливості робітники будували землянки або хати-мазанки.

1. Чим були зумовлені зміни у міському просторі?
2. Як оновлювали архітектуру центра міста?
3. Які зміни відбулися у спорудженні приватного житла?

Коли в Україні у Києві було добудовано «Будинок з химерами», ...

біля містечка Кітті-Хок (США) Орвіл Райт здійснив перший у світі політ на аероплані «Флайер-1». Дальність польоту становила 37 метрів, а тривалість — 12 секунд.

Підсумуйте свої знання.

- Запам'ятайте архітектурні споруди та їхні назви.
- Поясніть значення понять: *реалізм, модерн, еkleктика*.
- Оберіть серед зображених у параграфі картин ту, яка вам найбільше сподобалася. Охарактеризуйте її за алгоритмом: автор, назва картини, рік написання, хто (що) зображений на картині. Обґрунтуйте свій вибір.
- За допомогою схеми і методу «Прес» доведіть, що українське мистецтво XIX—початку XX ст. було полікультурним. Доповніть схему переліком митців-українців та їхніх робіт.

Архип Куїнджі,
мариупольський грек

А

Б

- А) Море. Крим
- Б) Дніпро вранці
- В) Українська ніч

В

Ілля Рєпін, слобожанин із російським корінням

А

- А) Українка
- Б) Українка біля тину
- В) Вечорниці

Б

В

А

Б

В

- А) Чумаки в Малоросії
- Б) Під час жнив в Україні
- В) Весілля в Україні

Іван Айвазовський,
вірменин із Феодосії

А

Б

В

- А) Єврейська гімназія у Черкасах
- Б) Караїмська кенаса у Києві
- В) Римо-католицький собор Св. Миколая у Києві

Владислав Городецький, поляк із Поділля

§40 Практичне заняття № 8

- ✓ В якому соціальному середовищі зберігалися давні українські звичаї і традиції?
- ✓ Кого називають підприємцями (буржуазією), а кого — робітниками (пролетарями)?
- ✓ Які установи стали осередками формування діяльності української інтелігенції?

Тема. Традиції та побут української сім'ї.

Мета. Визначати особливості побуту і традиції селянської, робітничої сім'ї та сім'ї інтелігенції, проаналізувавши документи.

Хід заняття

Завдання 1. Об'єднайтеся в групи: «селяни», «робітники», «інтелігенція» та виконайте те завдання практичної роботи, яке відповідає назві вашої групи.

Завдання 2. «Традиції та побут селянської сім'ї». Ознайомтеся із документами №№ 1–2. Підготуйте відповіді на запитання.

- 1) Хто був головним у селянській сім'ї?
- 2) Яку роль відігравали батьки у вихованні й навчанні дітей?
- 3) Чи допомагали діти по господарству? Як саме?
- 4) Для підтвердження наведіть цитати з тексту.
- 5) Упродовж ХІХ ст. в сільських хатах появилися печі з димарями і дерев'яна підлога. Розгляньте кожну з трьох реконструкцій (№№ 3–5). На якій із них згадані удосконалення відображені, а на якій — ні? Як саме?

№ 1

Дослідник про виховання дітей у селянській родині ХІХ ст.

Валентина Федяєва (*український науковець-педагог*):

«...діти виховувалися в більшості у багатодітних сім'ях, вчилися жити дружньо, спільно працювати й відпочивати... Також українська сім'я ХІХ століття складалася з декількох поколінь, ...а в дітей, насамперед, виховували повагу до старших. ...Велику увагу приділяли трудовому вихованню, постійному залученню дітей до фізичної праці... Сім'я трималася на авторитеті батьків, насамперед, чоловіка. Головною вихователькою дітей ...була мати».

№ 2

Етнографи про лемківські селянські сім'ї.

Юрій Гошко, Роман Хмелик, Микола Мушинка (*етнографи*):

«В... (*селянській*) сім'ї другої половини ХІХ—початку ХХ ст. чоловік був господарем і організатором виробництва, а жінка його помічником. Усі прибутки від господарства отримував голова сім'ї і повертав їх на потреби всього господарства. Жінка окремо мала свій прибуток за яйця, кури, сало, масло і полотно. Його вона використовувала на купівлю мила,

Газова лампа

Жінка, яка сидить за прядкою (реконструкція). Верхньодніпровський КДНЗ «Сонечко»

стрічок, ... гасу (для освітлення газовими лампами) тощо... Чоловіки і сини найбільше часу були зайняті у рільництві, а жінки і доньки — у хатній роботі».

«...при першому купанні хлопця після хрещення вмочували у воду молоток, сокиру, пилку, леміш від плуга, батіг, а дівчини — веретено, ...голку з ниткою, ножиці, шматок мила. Одне з найперших і найосновніших занять п'яти-шестирічних хлопчиків і дівчаток — це пастишення. В такому віці переважно пасли гусей біля села. Від 7–10 років пасли худобу та допомагали в господарстві. Різницю в трудовому вихованні дівчаток і хлопчиків можна зауважити після семи років. Семирічна дівчинка вже допомагала мамі прибирати в хаті. У вісім-дев'ять років починала прясти, вишивати, у 10 років — ткати. Восьмирічний хлопець пас коней, в 11–15 років ходив з батьком за плугом, з 15 років — косив, рубав дрова. ...Діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж».

«Про розумові здібності дитини дбали від самого її народження — при першій купелі після хрещення, крім згаданих предметів, ...клали також олівець, перо і зошит, щоби добре вчилися. Школу діти мали змогу відвідувати лише в зимові місяці. У селах, в яких не було школи, дітей писати і читати вчили здебільшого вдома. Основними носіями знань були батько і мати, ...дідо й баба, ...Змалку дітей вчили молитися Богові, пояснювали, що таке гріх».

Реконструкція сільських будинків кінця XIX—початку XX ст. з різних регіонів України: № 3 — Полісся; № 4 — Гуцульщина; № 5 — Південь України. Матеріали Інтернет-ресурсу «НЛ лабораторія Єлени Ліходед»

Завдання 3. «Традиції та побут робітничої сім'ї». Ознайомтесь із рубриками «Детальніше про...» та документами №№ 6–8. Підготуйте відповіді на запитання.

- 1) Де мешкали сім'ї робітників?
- 2) Якою була роль жінки в робітничих сім'ях?
- 3) Чи були робітники набожними?
- 4) Для підтвердження наведіть цитати з тексту.
- 5) На основі документів №№ 8–10 визначте, якими були умови праці робітників.

Детальніше про... будинки робітників.

У робітничих селищах поширеними були **мазанки** — будинки, сплетені з хмизу, обмазаного з обох боків саманом (сумішшю глини і подрібненої соломи або кінського кіз'яку), які мали сіни і кімнату; **землянки** — напівукопані в землю, з одним-двома віконцями, обмазані зсередини глиною. Щоб заробити гроші на власне житло, робітникам потрібні були іноді десятиліття важкої праці. Тому власники підприємств будували для своїх робітничих сімей із саману, дерева або вапняку **казарми** — колективні робітничі житла, обладнані дво- або триярусними нарами для відпочинку.

№ 6

Юзівка (Донецьк). Робітничі казарми

№ 7

Юзівка (Донецьк). На православному святі

Детальніше про... особливості робітничих сімей

У робітничих селищах та у містах було багато міжнаціональних шлюбів. При цьому більшого авторитету в родині набувала жінка-мати, яка вела домашнє господарство, розпоряджалася грошима, що заробив чоловік, виховувала дітей і, найчастіше, також працювала, бо важко було прогодувати сім'ю тільки на платню чоловіка.

№ 8

Очевидець про робітників нафтових компаній Борислава.

Іван Франко (*український громадсько-політичний діяч*):

«...купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху. ...*(Люди)* зачорнені скрізь нафтою і глиною, мов ворони, на них пошарпані шмати...»

№ 9

Робітники черпають нафту

№ 10

Пожежа на свердловині компанії Oil City в Бориславсько-Дрогобицькому нафтодобувному районі

Завдання 4. «Традиції та побут української інтелігенції». Ознайомтеся з документами «№ 11–14, а також світлинами, що поруч, у котрих є інформація про дитячі роки письменниці Лесі Українки (Лариси Косач), яка виховувалась у сім'ї поміщиків-інтелігентів. З'ясуйте за документами:

- 1) Хто був моральним взірцем для Лесі та інших дітей?
- 2) Яким було виховання у родині Косачів?
- 3) Чи були сімейні свята? Які саме? (Для підтвердження наведіть цитати з тексту).
- 4) Якому одягові надавали перевагу Косачі? Про що це свідчить?

№ 11

Зі спогадів Ольги Косач-Кривинюк (*сестри Лесі Українки*):

«Розказували, як батько Лесю, ще зовсім маленьку, навчав, проказуючи, — бо вона не вміла ще читати, — байки Глібова «Куц та билина», і вона дуже гарно та чуло її декламувала... З дітьми ж і своїми, і чужими батько був завжди ласкавий та ніжний, ...розмовляв поважно, наче з рівними собі, зовсім так само поводитися Леся.

Коли народилася Леся, то мати наша заслабла... і мусила серйозно лікуватися... батько взяв відпустку спеціально для того, щоб доглянути Лесю... і врешті осягнув того, що Леся не лише залишилася при житті, а зовсім одужала і поправилася.

Леся Українка

Леся Українка
із сестрою Ольгою
та Оксаною
Старицькою

Батько був дуже начитаною людиною, хоч і в перекладах, але добре знав світову літературу, літературу російську знав досконало, не згірше знав і українську.

З наймолодшого віку Леся бачила, як мама збирає народні узори, перемальовує їх, лагодячи до друку. Леся дуже добре розумілася на них і артистично виконувала різні українські народні вишиванки... Пам'ятаю, як мама повезла нас, дітей, з Луцька ...до села Чекни в Луцькому повіті, навмисне для того, щоб ми побачили й почули веснянки.

(З братом Мишком) завжди мали свій квітник і город, що самі обробляли та доглядали. Леся зовсім маленькою, в шість років, навчилася шити і вишивати... І тоді вже задумувала вишити батьковій сорочку.

№ 12

Леся та її брат
Михайло

Зі спогадів Олени Пчілки (матері Лесі Українки):

«Діти з великою охотою читали Кулішеві твори, оповідання Марка Вовчка, «Пана Твардовського» Гулака-Артемовського знали напам'ять, ...андерсенові казки в перекладі Старицького і сербські пісні в його ж перекладі... У Києві ...до нас ходили вчителі, запрошені для науки до дітей репетитори-студенти. ...Леся разом з Михайлом учила й класичні мови — грецьку з латинською».

№ 13

Зі спогадів Варвари Дмитрук (подруги Лесі Українки):

«До Шевченківських свят готувалися (у сім'ї Косачів) за кілька днів: прибирали, на кухні пекли пиріжки, Петро Антонович привозив з Ковеля цукерки. Увечері, як сходилися люди, всіх розсаджували у великій кімнаті, частували. На столі в рушниках стояв портрет Шевченка, де Тарас Григорович був у великій смушевій шапці, в пальті та з козацькими вусами. Перед портретом запалювали свічку».

№ 14

Зі спогадів Марти Балак (служниці):

«Косачі добрі люди були. Рідко такі трапляються серед багатих... Розмовляли вони в сім'ї з селянами українською мовою. До людей ставилися дуже добре... розумні, здатні, грамотні, а з усіма держаться просто...»

Завдання 5. Обміняйтеся результатами роботи в загальному колі. З'ясуйте причини розбіжностей, коли такі будуть.

§ 41 Узагальнення та систематизація.

Тема. Українські землі в добу модернізації і національного відродження.

Мета. Виконавши завдання, узагальнити та систематизувати знання про розвиток суспільно-політичних рухів, промисловості, сільського господарства, культури, соціальної сфери українських земель у добу модернізації і національного відродження.

Завдання

Об'єднайтеся в групи. За вибором або за вказівкою учителя виконайте завдання за одним із напрямків: промисловість, сільське господарство, культура, соціальна сфера, суспільно-політичний рух, українські землі у міжнародних відносинах. Підготуйте коротку довідку для презентації свого напрямку перед учасниками інших груп.

Промисловість

1. Яке поняття пропущено у схемі? Стисло охарактеризуйте цей процес на українських землях.

Українські землі:
початок — 30–40-ві рр. XIX ст.
завершення — 60–70-ті рр. XIX ст.

2. Яка подія пов'язує між собою галицькі міста *Львів* та *Перемишль* і наддніпрянські — *Одеса* й *Балта*? Як вона вплинула на добробут населення?

3. Заповніть таблицю «Розвиток промисловості на українських землях». Чому окремі галузі характерні лише для Наддніпрянської, а інші — тільки для Західної України? Чи є галузі, спільні для обох регіонів? Як розвиток промисловості позначився на економіці України?

Наддніпрянщина	Західна Україна

Галузі промисловості: залізорудна, металургійна, нафтова, машинобудівна, деревообробна, суднобудівна, вугільна, соляна, цукрова.

4. На світлинах А, Б та В зображено винаходи XIX століття. Назвіть ці винаходи. Поміркуйте, наскільки здобутки науково-технічної революції змінили життя українців.

Сільське господарство

1. Яку подію пропущено у схемі? Стисло охарактеризуйте причини і результати цієї події.

1848 р. — Галичина, Буковина

1853 р. — Закарпаття

1861 р. — Наддніпрянщина

2. Яке явище пов'язує *Василя Нагірного* та *Миколу Левитського*? Коли воно виникло в Західній Україні, а коли — у Наддніпрянщині? Які організації було створено? Як вони вплинули на життя селян?
3. Заповніть таблицю «Розвиток сільського господарства на українських землях». Чому окремі галузі характерні лише для Наддніпрянської, а інші — тільки для Західної України? Чи є галузі, спільні для обох регіонів? Як розвиток сільського господарства позначився на економіці України?

Наддніпрянщина	Західна Україна

Галузі сільського господарства: вирощування жита, вівса, льону (для волокна), льону (для олії), картоплі, цукрових буряків, пшениці, багатанних культур; тонкорунне вівчарство, виноградарство, садівництво.

4. На ілюстрації — скульптурна група *Леоніда Позена* «Переселенці». Якому суспільному явищу присвячена композиція? Що змушувало українців залишати рідну домівку? Куди переселялися українці Наддніпрянщини і Західної України в пошуках кращої долі?

Культура

1. Яке поняття пропущено у схемі? Стисло охарактеризуйте особливості цих культурних течій.

2. Що пов'язує поему «Енеїда» та оперу «Запорожець за Дунаєм»? Коли вони були написані? Хто їхні автори? Чому їхня поява мала особливе значення для українців?

3. Заповніть таблицю «Діячі української культури і науки». Чи є серед митців ті, які одночасно творили в кількох галузях культури? Про що це свідчить?

Література	Живопис	Театр	Музика	Наука

Діячі української культури і науки: Ілля Мечников; Іван Франко; Тарас Шевченко; Марко Кропивницький; Микола Леонтович; Іван Труш; Данило Заболотний; Іван Айвазовський; Ольга Кобилянська; Іван Пулюй; Леся Українка; Михайло Вербицький; Микола Пимоненко; Агатангел Кримський; Микола Лисенко; Іван Карпенко-Карий; Соломія Крушельницька; Григорій Квітка-Основ'яненко; Микола Садовський; Ілля Рєпін; Остап Вересай; Марія Заньковецька; Олександр Потебня; Євген Гребінка; Михайло Щепкін; Михайло Остроградський; Сергій Васильківський.

4. На світлинах А та Б зображені зразки монументальної скульптури XIX століття. Яким історичним особистостям присвячено пам'ятники? З якими подіями пов'язані ці особистості? Чи мали відлуння у XIX ст. події минувшини, пов'язані з ними?

Соціальна сфера

1. Яке поняття пропущено у схемі? Стисло охарактеризуйте, як сформувалися нові верстви населення.

2. Що пов'язує сім'ї Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Яхненків? Яке їхнє соціальне походження? Чого вони досягли у житті? Чому їх називають меценатами?

3. Заповніть таблицю «Соціальні протести селян у першій половині XIX століття». Що було причиною протестів селян? Які результати цих виступів? Чи відбувалися подібні протести у другій половині XIX століття?

Наддніпрянина		Західна Україна	
	1813–1835 рр.		1810–1825 рр.
	1819 р.		1831 р.
	1829 р.		1843–1844 рр.
скарги на поміщиків до державних установ, потрапи панських посівів, підпали поміщицьких маєтків та підприємств, втечі селян, розправи над сільською старшиною, відмова сплачувати державні податки, псування знарядь праці, бойкот рекрутських наборів			

Найбільші селянські виступи: 1) повстання під проводом Лук'яна Кобилиці; 2) повстання військових поселенців у Шебелинській слободі; 3) повстання під проводом Устима Кармалюка; 4) «холерні бунти»; 5) повстання військових поселенців у Чугуєві; 6) піднесення опришківського руху.

4. *Історична задача.* Обчисліть, які продукти харчування могли придбати за місячну зарплату кваліфіковані та некваліфіковані робітники Наддніпрянини на початку XX століття. Чи достатньо цих коштів для утримання сім'ї? Скільки потрібно було витратити на щоденний доїзд до роботи?

Плата за продукти харчування (у середньому в Російській імперії)

Продукти, вага у фунтах (409,5 г)	Вартість	Продукти, вага у фунтах	Вартість
Гречка	10 коп.	Картопля (десяток)	5 коп.
Мука	8 коп.	Морква (штука)	1 коп.
Рис	12 коп.	Капуста	5 коп.
Цукор	12 коп.	Курка (штука)	70 коп.
Сіль	2 коп.	Риба	25–45 коп.
Масло	56 коп.	Яблука	3 коп.
Сметана	28 коп.	Хліб (черствий хліб)	4 коп.
М'ясо (грудинка)	22 коп.	Яйце (штука)	3 коп.

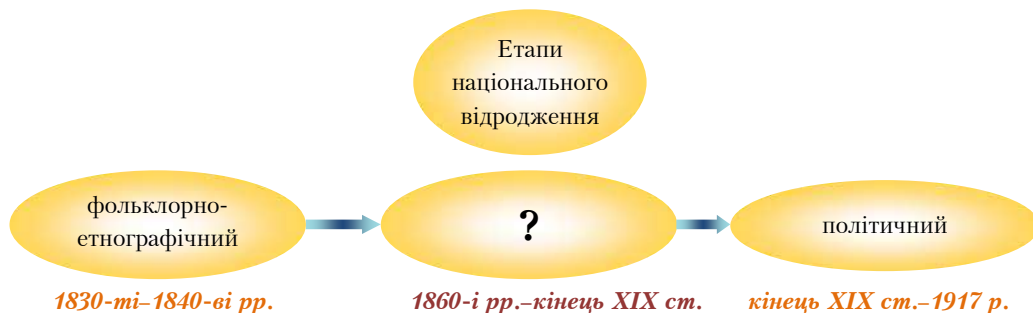
Проїзд конкою — від 3 до 5 копійок за станцію і 7 копійок з білетами у разі пересадки. Електричний трамвай — по 5–6 коп. за станцію.

Місячна зарплата (у середньому в Російській імперії)

Вантажник, сплавник (на Дніпрі у Києві), робітники на миловарні та пробковому заводі	близько 20 руб.
Некваліфіковані робітники на металургійних та металообробних заводах	20–35 руб.
Висококваліфіковані робітники (токарі, слюсарі, фрезерувальники, електротехніки) на металургійних та металообробних заводах	75–120 руб.

Суспільно-політичний рух

1. Яке поняття пропущено у схемі? Стисло охарактеризуйте особливості кожного з етапів.

2. Що пов'язує газети «Зоря галицька» та «Хлібороб»? Коли й де вони їх видавали? Що стало передумовою їхнього видання? Як їх вплив позначився на суспільному житті?

3. Заповніть таблицю «Ідейна спрямованість політичних партій в Україні». Партії якої спрямованості мали більшу підтримку в Наддніпрянщині, а які — у Західній Україні? Що цьому сприяло?

Ідея автономії	Ідея самостійності	Соціалістичні ідеї

Партії: *Русько-українська радикальна партія, Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія, Революційна українська партія, Українська народна партія, Українська соціал-демократична спілка, Українська демократично-радикальна партія, Українська соціал-демократична робітничка партія.*

4. На світлинах зображено членів *Кирило-Мефодіївського братства* (А) і «*Братства тарасівців*» (Б). Коли й де виникли ці організації? Хто ініціював їх створення? У чому вони вбачали мету своєї діяльності? Яке значення діяльності цих товариств для українського суспільно-політичного руху?

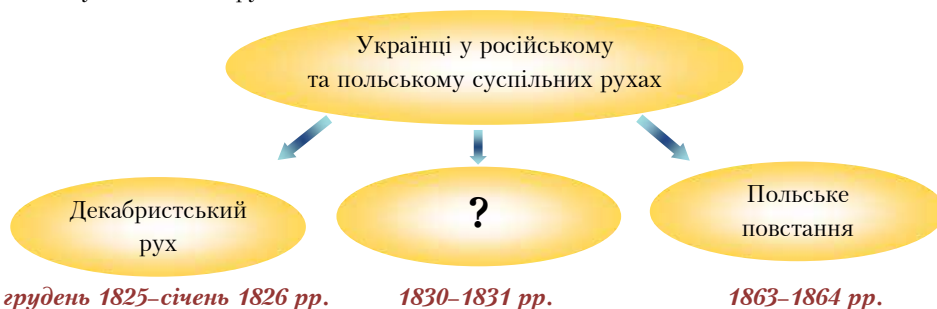
А

Б

Українські землі у міжнародних відносинах

1. Яка подія пропущена у схемі? Стисло охарактеризуйте участь українців у російському та польському визвольних рухах XIX ст.

2. Яка подія пов'язує українського дворянина *Василя Капніста* та прусського канцлера *Евальда Герцберга*? Коли відбулася ця подія? Які її причини і наслідки?

3. За допомогою підказок завершіть таблицю «Україна у російських війнах XIX ст.».

Критерії	Російсько-турецька	Франко-російська	Російсько-турецька	Кримська (Східна)
Хронологічні межі	1806–1812 рр.	1812 р.	1828–1829 рр.	1853–1856 рр.
Перебіг на території України	Бессарабія	Волинь	–	Крим та Півд. Україна
Наслідки для України				

Наслідки: 1) «Київська козаччина»; 2) до Росії відійшло межиріччя Дністра та Прута — Бессарабія із заселеними українцями Хотинським, Ізмаїльським і Аккерманським повітами; 3) до Росії відійшло гирло Дунаю та східне узбережжя Чорного моря; 4) «Похід у Таврію по волю»; 5) ліквідація Задунайської Січі; 6) Південна Бессарабія та гирло Дунаю увійшли до Молдовського князівства; 7) Бессарабія приєднана до Новоросійського генерал-губернаторства; 8) до Росії відійшла територія Королівства (Царства) Польського із заселеними українцями Холмициною, Підляшшям, Надсянням.

4. На світлинах А, Б та В зображені українські жінки, які досягли світового визнання. Хто зображений на світлинах? Які їхні досягнення? Поміркуйте, яка роль жінки в історії України Нового часу

Словник понять і термінів

- Автономізм** — прагнення до окремого самоуправління, відмежування від центральної влади у межах федеративної держави.
- Азовське козацьке військо** — військово формування, створене російським урядом у 1828 р. з частини козаків Задунайської Січі, які вернулись із османських володінь під орудою отамана Йосипа Гладкого. У 1862–1864 рр. частину козаків силоміць переселили на Кубань, а решту — в 1866 р. перевели в селянський стан.
- «**Будителі**» — активісти національного, культурного й мовного відродження у середовищі слов'янських народів. На Закарпатті будителями називали Олександра Духновича, Іоанікія Базиловича, Михайла Лучкая.
- «**Весна народів**» — революції (1848–1849 рр.) у Європі, які були демократичними за природою, мали на меті знищення феодальної форми правління і створення незалежних національних держав.
- Відруб** — земельна ділянка в одному масиві, яку селяни могли отримати із земель общини. На неї дозволялося перенести господарські будівлі та створювати «хутір».
- Громадівський рух** — виник у другій половині XIX ст. з ініціативи П. Куліша, В. Білозерського, М. Костомарова, Т. Шевченка в Петербурзі; поширився в Україні; мав напівлегальне культурницьке і суспільно-політичне спрямування і був спрямований на відродження національної свідомості через просвітницьку діяльність.
- Декабристи** — дворяни-революціонери, які в грудні 1825 року підняли повстання проти самодержавства. За допомогою зброї прагнули встановити в Росії конституційний лад і скасувати кріпацтво.
- Діаспора** (грец. «розсіювання») — розселення частини народу поза країною його походження; сукупність вихідців з певної країни та їх нащадків, які проживають за межами корінної батьківщини на правах національно-культурної меншини.
- Задунайська Січ** — військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла в нижній течії Дунаю на території Османської імперії після того, як у 1775 р. російські війська зруйнували Нову Січ. Внутрішній устрій був такий самий, як і в Запорозької Січі. Проіснувала Задунайська Січ до 1828 року.
- Земства** — органи місцевого самоврядування, створені згідно із земською реформою 1864 р. Вони були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Займалися питаннями місцевого господарства, медицини, народної освіти, місцевого зв'язку тощо.
- Емансипація** (лат. *emancipatio*) — звільнення від залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння у правах.
- Інтелігенція** (від лат. *intelligent* (*intelligentis*)) — знавець, фахівець) — соціальна група, до котрої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, які мають відповідну для такої праці освіту.
- Кубанське козацьке військо** — військово формування, утворене російським урядом 1860 р. шляхом об'єднання Чорноморського козацького війська (переважно з українців) і частини Лінійного козацького війська (переважно з росіян), яке населяло долину р. Кубань. Центр — м. Катеринодар (нині — м. Краснодар).
- Класицизм** — стиль, що наслідував класичні зразки античності; панував у літературі в XVII–XVIII ст., музиці — у XVIII–на початку XIX ст., мистецтві —

XVII–середині XIX ст.; в Україні представлений творами Ф. Прокоповича (драматургія), В. Беретті (архітектура), В. Демута-Малиновського, І. Маргоса (скульптура); елементи класицизму притаманні музиці М. Березовського та Д. Бортнянського.

Київська козаччина — масовий селянський рух 1855 р. у Київській та Чернігівській губерніях, спрямований проти національної і соціальної політики російського уряду в Україні, спричинений чутками про те, що, записавшись в ополчення (у «козаки»), селяни будуть звільнені від кріпосної залежності й одержать поміщицькі землі та майно. Селяни склали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину і створювали власні виборні органи самоврядування («сільські громади»).

Масонство — суспільний рух, поширений у XVIII–XIX ст. у Великій Британії, Франції, США, Росії, Україні та інших країнах. Мета масонів — перебудова світу відповідно до ідеалів гуманізму і справедливості. Завдання: внутрішнє самовдосконалення людини з метою об'єднання народів світу в «розумне суспільство». Їх гасло: «Свобода, Рівність, Братерство».

Меценат — багатий покровитель наук і мистецтв, особа, яка безкорисливо підтримує розвиток культури, освіти та будь-які інші аспекти гуманітарної сфери. Слово походить від прізвища римського багатія Мецената, котрий допомагав митцям.

Модерн — один з оригінальних мистецьких стилів, що виник на початку XX століття. Його особливістю є використання умисно примхливих, мінливих форм, принципів асиметрії на противагу еkleктиці, що повторювала попередні художні стилі. Українські архітектори-модерністи прагнули поєднати новітні технології з народними традиціями. Картини і панно модерну розглядалися як елементи інтер'єру. Декоративність стала однією з рис живопису модерну.

Модернізм — художньо-естетична система, що об'єднала кілька ідейно-художніх напрямків, течій: експресіонізм, кубізм, футуризм, конструктивізм. В українському модернізмі сильні впливи романтизму. Він став спробою подолання вторинності, формою прилучення до надбань світової цивілізації; символізував перехід від етнографічно-побутового етапу до національного самоусвідомлення українців.

Монополія — 1) панівне становище в якій-небудь сфері діяльності; 2) об'єднання промисловців, торговців, банкірів для встановлення контролю над переважною частиною певної галузі, кількох галузей економіки з метою збільшення прибутків.

Монополізація економіки — це така ситуація на ринку, коли ті чи інші суб'єкти займають панівне становище, мають особливе, виключне право на виробництво, придбання чи продаж певних товарів, або право доступу до використання тих чи інших економічних ресурсів. Поширилися з другої половини XIX ст.

Москвофіли — представники суспільно-політичної течії в другій половині XIX–на початку XX ст. у Західній Україні, які відстоювали національно-культурну, державно-політичну єдність з Росією, не визнавали існування українського народу.

Народовці — представники національної течії суспільного руху Західної України в другій половині XIX ст.; доводили, що українці — окремий народ. Мали на меті: згуртувати національно-інтелектуальні сили для боротьби за єдність українських земель. Організували Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, друкарні, товариство «Просвіта», представницький орган — «Народну Раду».

- Народні віча** — зібрання, які з 1880 р. скликали на західноукраїнських землях для обговорення актуальних питань української громади населеного пункту або регіону.
- Нація** — 1) етнічна спільнота, яка утворилася історично в ході формування спільної території, економічних зв'язків, мови, особливостей культури і характеру; 2) стійка спільність людей зі сформованою уставленою самосвідомістю своєї ідентичності, територіальною, мовною єдністю, особливостями культури і характеру.
- Національне відродження (українське)** — соціальний та політичний рух на території Російської й Австро-Угорської імперій, який виступав за національно-культурне відродження й становлення української нації.
- Національна (українська) ідея** — усвідомлення українцями себе як окремого народу з власною історією, політичними, економічними, культурними інтересами. Містить у собі прагнення до збереження національного існування, свободи, незалежності.
- «Нова ера»** — українсько-австрійсько-польське порозуміння в Галичині у 1890–1894 роках. За прояв лояльного ставлення до Австро-Угорської імперії її уряд обіцяв створити умови для вільного розвитку української національності. Результати: розширення прав української мови в адміністрації, судах, запровадження фонетичного правопису в українських підручниках, заснування у Львівському університеті кафедр української літератури та східноєвропейської історії.
- Партія** — політична організація, що виникла, діє, об'єднує своїх членів навколо визначеної програми, гасла чи керівництва; прагне досягти наміченої мети здобуття державної влади.
- Політизація українського національного руху** — виникнення та поширення політичних партій на території всієї України у процесі розгортання визвольного руху на початку ХХ ст. Українські політичні діячі того часу вимагаючи для свого народу національних прав, політичної свободи й соціальної справедливості.
- Промисловий переворот** — економічні та соціальні зміни; перехід від мануфактур, базованих на ручній праці, до фабрик, оснащених машинним устаткуванням, що супроводжувався формуванням класу робітників і буржуазії (капіталістів).
- Пролетаріат** — найбідніший соціальний клас, який не володіє засобами виробництва, для якого основним джерелом прибутків є продаж власної робочої сили.
- Просвіта** — поширення знань (як процес, так і відповідна діяльність). Термін був уживаний у ХІХ ст. і на початку ХХ ст. (спершу серед українофілів Галичини). «Просвіта» — товариство, що поширювало національну свідомість на українських землях, засноване в Західній Україні у 1868 році.
- Професійний театр** — виник на основі аматорського театру в другій половині ХІХ ст. Був тісно пов'язаний зі становленням нової української драматургії, яку представляли Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський та ін.
- Радикали** — представники ідеологічної і суспільно-політичної течії, які прагнули розв'язання всіх соціально-економічних проблем, здійснення повних і глибоких реформ у рамках чинного ладу.
- Реалізм** — напрям у літературі та мистецтві, який сформувався в середині ХІХ ст., прагнув об'єктивно відтворити реальність у творах з метою зображення світу за принципами правдоподібності, глибокого розуміння дійсності.

- Революція** — 1) докорінна якісна зміна, різкий перехід від однієї стадії розвитку до іншої, який приводить до ліквідації віджилого, утвердження нового; 2) радикальна зміна в суспільстві, політичному устрої, зміна державної влади, економічної системи, пов'язана з примусом, збройною боротьбою, інколи буває мирною.
- Романтизм** — ідейний рух у літературі й мистецтві, що виник наприкінці XVIII століття у Німеччині, поширився на початку XIX століття в Російській імперії. Характерні риси: індивідуалізм, колоритність, визнання переваги почуття над розумом, підкреслення історичної місії окремих народів, творча свобода стилю і композиції.
- Селянський страйк** — організоване масове або часткове припинення роботи селянами чи інша протидія нормальному (традиційному) перебігу сільськогосподарського виробництва з метою домогтися виконання певних вимог.
- Смуга осілості** — територія компактного проживання євреїв у Російській імперії, яку царський уряд визначив з метою запобігання їх проникненню у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції.
- Старорусини** — суспільний напрямок, започаткований у 40-х рр. XIX століття, відгалуженням якого стало москвофільство, або русофільство.
- Страйк** — це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками підприємства, установи, організації з метою вирішення трудового конфлікту.
- Століпінська аграрна реформа** — система перетворень у сільському господарстві Російської імперії в 1906–1911 рр., яку П. Століпін розробив з метою створення сильних господарств фермерського типу. Її зміст: руйнування селянської общини, передача землі селянам у приватну власність.
- Трудова міграція** — добровільне чи вимушене переміщення з економічних причин населення з країн постійного проживання в інші країни.
- «Український П'ємонт»** — метафора, часто вживана щодо Галичини та її столиці Львова. Ґрунтується на тому, що П'ємонт був тим регіоном Італії, звідки почалося визволення країни від чужинців і об'єднання італійських земель.
- Українофіли** — суспільна течія, представники якої підкреслювали свою відданість Україні, зацікавленість українськими мовою, культурою та історією.
- Український модерн** — один з українських оригінальних архітектурних стилів. Виник на початку XX століття. Побутував і розвивався з 1903 до 1941 р. В його основі — народні традиції хатнього та церковного будівництва й досягнення української професійної архітектури, насамперед барокової. Його характерні елементи: дах із заломами, трапецієподібні вікна і двері, барочного типу фронтони.
- Хутір** — вид сільського поселення, господарство (подвір'я) з належною до нього землею; мале сільське, часто однодвірне поселення поза селом.
- Чорносотенці** — збірна назва для низки російських монархічних і ультранаціоналістичних організацій, які виникли після 1905 р. Назву взяли від низового нижньгородського ополчення Смутного часу під проводом Кузьми Мініна. Виступали за збереження самодержавства на основі формули «Православ'я, Самодержавство, Народність». Здійснювали терор проти інакодумців.

Добірка джерел цікавої інформації

Публікації

- ✓ Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. **Час народів. Історія України XIX століття:** навчальний посібник. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016 р. — 408 с.: іл.
- ✓ Бовуа Д. **Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863)** /Д. Бовуа; пер. з франц. З. Борисюк; наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — 421 с.
- ✓ Бовуа Д. **Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах** / Д. Бовуа; переклад з франц. З. Борисюк; наук. і мовн. ред. Н. Яковенко. — К.: Критика, 1998. — 334 с.
- ✓ Гирич І. Б. **Історичні причини наших поразок та перемог.** — Львів: ЛА «Піраміда», 2011. — 142 с.
- ✓ Гирич І. Б. **Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики. (XIX– початок XX ст.)** /І. Б. Гирич. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014. — 122 с.
- ✓ Гирич І. Б. **Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX–початок XX ст.):** монографія /І. Б. Гирич. — К.: Український письменник, 2014. — 496 с.
- ✓ Грицак Я. Й. **Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.:** [навчальний посібник] /Я. Й. Грицак. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.: іл.
- ✓ Грицак Я. Й. **Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)** / Я. Й. Грицак. — К.: Критика, 2006. — 632 с.
- ✓ Донік О. М. **Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII–перша половина XIX ст.)** / О. М. Донік. — К.: КРІОН, 2011. — 247 с.
- ✓ Єкельчик С. **Історія України. Народження модерної нації** /С. Єкельчик; авториз. переклад з англ. А. Цимбал. — К.: Laugus, 2011. — 376 с.: іл.
- ✓ **Історія України від найдавніших часів до сьогодення: збірник документів і матеріалів** / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. — Київ–Чернівці: Книги ХХІ, 2008. — 1100 с.
- ✓ Марочій П.-Р. **Україна: історія її земель та народів** /П.-Р. Марочій; переклад з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Льченко; відп. ред. В. Падяк. — Ужгород: вид-во В. Падяка, 2012. — 794 с. + карти + табл.
- ✓ Реєнт О. П. **Україна в імперську добу (XIX–початок XX ст.):** монографія / О. П. Реєнт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 340 с.
- ✓ Чорновол І. **Польсько-українська угода 1890–1894 рр.** — Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. — 247 с.
- ✓ Шандра В. С. **Генерал-губернаторства в Україні: XIX–початок XX ст.** / В. С. Шандра. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — 427 с.

Інтернет-ресурси

- ✓ **Вікіпедія:** https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка
- ✓ **Ізборник:** <http://izbornyk.org.ua/links/inpolit.htm>
- ✓ **Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Енциклопедія сучасної України:** http://esu.com.ua/ljudina_a.php
- ✓ **Енциклопедія Історії України:** <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/>
- ✓ **Український історичний журнал:** <http://history.org.ua/?askAbout=journal>
- ✓ **Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Урбаністичні образи:** <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/>

Особистості

Активна життєва позиція (іменний покажчик)

Антонович
Володимир 136

Барвінський
Володимир 166

Барвінський
Олександр 166

Бачинський
Юліан 180

Боберський
Іван 231

Васильківський
Сергій 267

Волошин
Августин 235

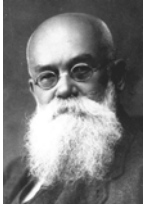
Городецький
Владислав 270

Гребінка
Євген 92

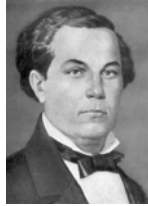
Грінченко
Борис 148

Грушевський
Михайло 168, 217

Гулак
Микола 53

Гулак-Артемівський
Петро 91

Донцов
Дмитро 217

Драгоманов
Михайло 140

Духнович
Олександр 65

Каразін
Василь 84

Кармалюк
Устим 44

Квітка-Основ'яненко
Григорій 94

Кобилиця
Лук'ян 75

Кониський
Олександр 153

Костомаров
Микола 51

Котляревський
Іван 31

Куліш
Пантелеймон 52

Левицький
Кость 225

Лисенко
Микола 262

Максимович
Михайло 88

Мечников
Ілля 253

Міхновський
Микола 202

Нагірний
Василь 157

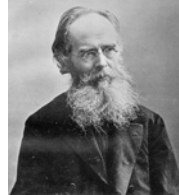
Остроградський
Михайло 88

Петлюра
Симон 203

Пимоненко
Микола 267

Потебня
Олександр 254

Пулуй
Іван 254

Романчук
Юліан 171

Садовський
Микола 261

Трильовський
Кирило 232

Федькович
Юрій 172

Франко
Іван 177

Чикаленко
Євген 196

Чубинський
Павло 141

Шашкевич
Маркіян 77

Шевченко
Тарас 47

Шептицький
Андрей 241

Яхимович
Григорій 73

Жінка в історії (іменний покажчик)

Алчевська
Христина 140

Барвінок
Ганна 48

Браницька
Олександра 99

Волконська
Марія 39

Крушельницька
Соломія 263

Окуневська-
Морачевська
Софія 238

Репніна
Варвара 85

Русова
Софія 251

Скоропадська-
Милорадович
Єлизавета 169

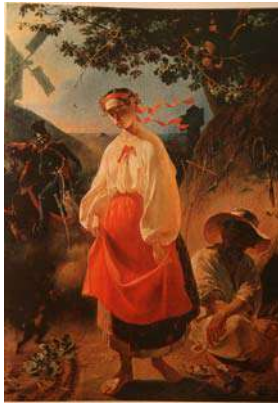
Українка
Леся 258

Пашкевич
Юлія 68

**Перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва,
обов'язкових для розпізнавання.**

Образотворче мистецтво

Катерина.
Т. Шевченко, 1842 р.

Автопортрет.
Т. Шевченко, 1840 р.

Дівчина з Поділля.
В. Тропінін

Офорт із серії «Живописна Україна».
Видубицький монастир. Т. Шевченко

Офорт із серії «Живописна Україна».
Свати. Т. Шевченко

Запорозжці пишуть листа турецькому султанові.
І. Рєпін, 1880–1891 рр.

Козаки в степу.
С. Васильківський, 1890 р.

Пам'ятник
А. де Рішельє
в Одесі, 1828 р.

Пам'ятник князеві
Володимиру в Києві,
1850–1853 рр.

Святочне ворожіння.
М. Пимоненко, 1888 р.

Портрет Лесі Українки.
І. Труш, 1900 р.

Дівчина в червоному
капелюсі. О. Мурашко,
1902–1903 рр.

Пам'ятник Богданові Хмельницькому
в Києві. М. Микешин, 1888 р.

Палацово-парковий ансамбль. Садба
Г. Тарновського в Качанівці.
В. Штернберг, 1837 р.

Архітектура

Будівля Київського університету,
1837–1842 рр.

Володимирський собор у Києві,
1862–1896 рр.

Будівля оперного театру в Одесі,
1883–1887 рр.

Резиденція православних митрополитів Буковини
і Далмації у Чернівцях, 1864–1873 рр.

Будинок Полтавського губернського земства,
1903–1908 рр.

«Будинок з химерами» (Владислава
Городецького) в Києві, 1901–1903 рр.

Будинок страхового
товариства «Дністер»
у Львові, 1905–1906 рр.

Вплив науково-технічної революції на життя українців

Автомобіль — самохідна колісна машина, що приводиться в рух встановленим на ній двигуном. На фото — автомобільна прогулянка Ялтою, 1913 р.

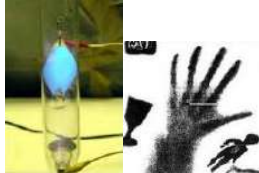
Велосипед — транспортний засіб, який приводить у рух сила людських м'язів, що передається на ведуче колесо. Популярністю на Західній Україні користувалися велосипеди англійської фірми «Ровер».

Грамофон — прилад для записування і відтворення звуків на грамофонній платівці. Перші грамплатівки зі співом українською мовою були випущені 1899 р. у Лондоні.

Кінескоп Йосипа Тимченка. Сучасна реконструкція. 1893 р. в Одесі Йосип Тимченко винайшов і сконструював прототип сучасного кінознімального та апарату для кінопроекції.

Лампа Пулюя та перший у світі знімок кисті руки, зроблений Іваном Пулюєм. Лампа Пулюя — основа рентгенівського приладу.

Лампа розжарювання — освітлювальний прилад, де світло випромінюється провідником, нагрітим електричним струмом. Іван Пулюй вдосконалив нитку розжарення, що збільшило термін користування лампою.

Літак (аероплан) — літальний апарат, важчий за повітря для польотів в атмосфері за допомогою двигуна та нерухомих крил. 1913 р. киянин Ігор Сікорський сконструював перший у світі чотири моторний літак «Руський витязь» (друга назва «Гранд»).

Паровоз — локомотив, що використовує парову машину як двигун. Завдяки паровому з'явився залізничний транспорт. Перша на українських землях залізнична лінія з'єднала Львів та Перемишль (1861 р.).

Пароплав — судно, що приводиться в рух паровою машиною або паровою турбіною. Перший в Україні пароплав «Бджілка» з'явився 1823 р. на Черкащині. Перший металевий пароплав на Дніпрі — «Українець» — був випущений 1853 р. на заводі Яхненків і Симиренка на Черкащині.

Телеграф — засіб передачі інформації по дротах або по інших каналах зв'язку за допомогою азбуки Морзе — через відтворення графічних знаків комбінацією крапок і тире. Видатним дослідником бездротового телеграфу в Україні був киянин Семен Ейзенштейн.

Телефон — вид електрозв'язку, що дає змогу передавати і приймати мовлення на відстань за допомогою електричних сигналів (що передаються дротами) або радіосигналів. На початку 80-х рр. XIX ст. телефонний зв'язок було встановлено в Одесі, а згодом — у Львові, Києві, Харкові.

Трамвай — наземний рейковий вид міського транспорту, двигуни якого живляться від підвісної контактної мережі. Трамвай винайшов український винахідник Федір Піроцький. Перший електричний трамвай у Російській імперії запустили 1892 р. у Києві.

1. Поміркуйте. Як перелічені вище винаходи змінили життя українців?

Цей підручник створено в результаті реалізації проекту
«Різномірний підручник з історії України для 9 класу»

Координатор проекту **Леся Іванівна Мочкіна**, методист відділу гуманітарних дисциплін Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (Луцьк).

Науковий редактор **Ігор Борисович Гирич** — доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Авторський колектив:

Ігор Олегович Бурнейко — вчитель ЗОШ I–III ступенів с. Підбереззя Горохівського р-ну Волинської обл.; спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії;

Ганна Миколаївна Хлібовська — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк);

Марія Євгенівна Крижановська — вчитель комунального закладу «ЗОШ I–II ступенів № 11–колегіум Луцької міської ради»; спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії (Луцьк);

Оксана Володимирівна Наумчук — вчитель НВК «Ківерцівська ЗОШ I ступеня – Ківерцівська районна гімназія»; спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, вчитель-методист (Ківерці).

Експерти:

Сергій Григорович Водотика — доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету;

Світлана Миронівна Мазак — вчитель Черніївської загальноосвітньої школи I–III ст. Тисменицької районної ради Івано-Франківської обл., вчитель-методист;

Антоніна Вікторівна Пономаренко — учитель історії та правознавства Руськополянської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1 Черкаської районної ради Черкаської обл., вчитель-методист.

Партнери проекту:

Віктор Олександрович Мисан — заслужений вчитель України, кандидат педагогічних наук, заступник директора з навчальної роботи комунального закладу «Школа-інтернат II–III ступенів «Рівненський обласний ліцей» Рівненської обласної ради.

Володимир Васильович Пришляк — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк);

Оксана Миколаївна Карліна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк);

Роман Володимирович Гоман — вчитель Реклинецької ЗОШ I–III ступенів Сокальського р-ну Львівської обл., спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії;

Степан Едуардович Мойса — вчитель комунального закладу «ЗОШ I–III ступенів № 3 Луцької міської ради»; спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, вчитель-методист, відмінник освіти України;

Алла Олександрівна Левшонюк — вчитель комунального закладу «ЗОШ I–II ступенів № 11–колегіум Луцької міської ради»; спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, старший вчитель.

Учасники проекту висловлюють щирю вдячність усім, хто сприяв його реалізації:

відділу освіти і науки Горохівської РДА, зокрема начальнику **Вікторові Івановичу Білику**, зав. методкабінетом **Олесі Феофілівні Вітинській**, методисту **Клаві Денисівні Янюк**; методисту управління освіти Луцької міської ради **Ірині Станіславівні Савчук**; методисту відділу освіти Ківерцівської райдержадміністрації **Надії Макарівні Величко**; дирекції ЗОШ I–III ступенів с. Підбереззя, зокрема директору **Людмилі Василівні Колесник**, заступнику з навчально-виховної роботи **Світлані Василівні Грицюк**; дирекції комунального закладу «ЗОШ I–II ст. №11–колегіум Луцької міської ради», зокрема директору **Марії Хомівні Мороз**, заступнику директора з навчально-виховної роботи **Оксані Володимирівні Омелян**; дирекції НВК «Ківерцівська ЗОШ I ступеня–Ківерцівська районна гімназія», зокрема директору **Людмилі Семенівні Кацевич**, заступнику з навчальної роботи **Олені Валеріївні Миронюк**.

Навчальне видання

Бурнейко Ігор Олегович
Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Головний редактор *Іван Білах*

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

Комп'ютерне верстання *Марії Логош*

Дизайн *Інни Малявської*

Підписано до друку 5. 06. 2017 р. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 23,976. Облік.-видавн. арк. 26,3. Наклад 35901 прим. Зам. № 2

ТЗОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com